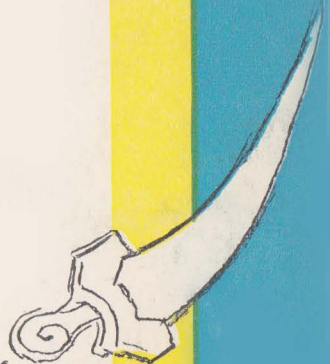
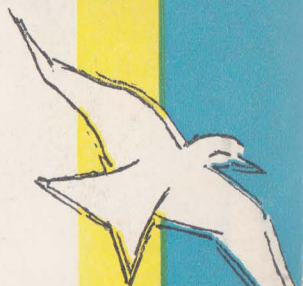
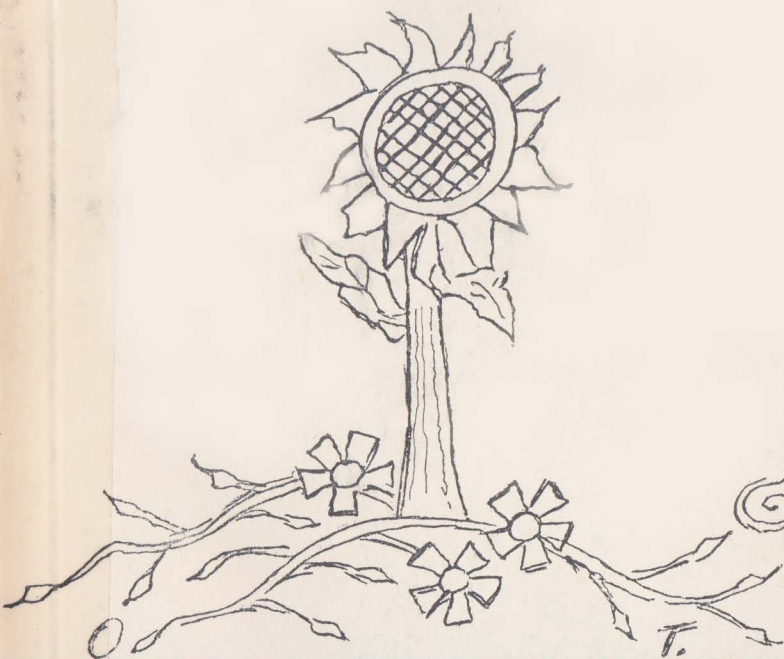

Олекса Грищенко

УКРАЇНА
МОЇХ
БЛАКИТНИХ ДНІВ

Olexa Hryshchenko

L'UKRAINE
DE
MES JOURS BLEUS

DIE UKRAINE — DAS MÄRCHENLAND MEINER JUGEND

Verlag «DNIPROWA CHWYLA»
München 37, Postfach 35, B. R. D.

Олекса Грищенко

УКРАЇНА
МОЇХ
БЛАКИТНИХ ДНІВ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

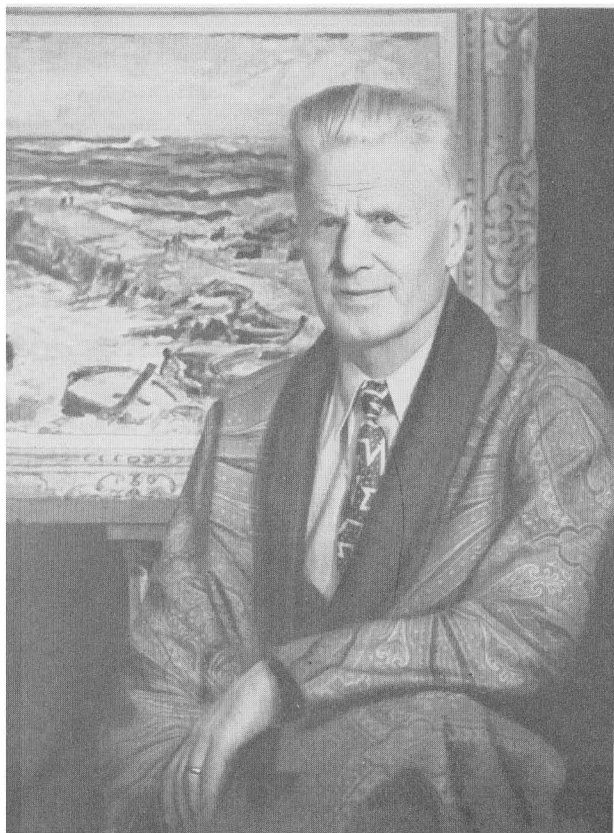
Мюнхен

1958

Німеччина

Найдорожчим тіням моїх рідних і друзів,
а також тваринам і рослинам мого дитинства я присвячую цю книжку

О. Г.

Алекса Франгешко

ПРО АВТОРА

Олекса Грищенко залишив Україну в роки великої визвольної війни, отже близько 40 років тому. На той час він уже закінчив університетські (в Петербурзі, Києві і нарешті в Москві), а рівночасно й малярські студії, ставши професором малярства в «Государственных Мастерских» у Москві. 1919-21 роки Грищенко перебув у Константинополі. Там постала його книжка „Deux ans à Constantinople“ (з багатьма кольоровими репродукціями його творів), видана 1927 року в Парижі (укр. мовою готується до друку). 1921 року Грищенко прибув до Парижу, і з того часу Франція стала його другою батьківщиною. Там він став відомим малярем.

Перший звернув увагу на його твори один з славних малярів Франції 20 віку Фернанд Леже; ним зацікавився відомий своєю опікою над Модільяні Зборовський та Поль Гійом, секретар славнозвісного д-ра Барнеса, який придбав 17 малюнків нашого мистця до своєї знаменитої фундації у Філядельфії. За ці понад 30 літ перебування Грищенка у Франції його картини здобули собі місце у всіх визначніших колекціях світу, перелік яких зайняв би багато місця. Назвемо тільки паризький Musée National d'Art Moderne, найславнішу в світі колекцію модерного мистецтва, в якій експонований килим Грищенка „Cagnes“. З 1931 Грищенко член Осіннього Салюну в Парижі.

Народився Грищенко 1883 року в Кролевці на Чернівщині, і його дитинство й юнацькі роки пов'язані з містами цієї старої української землі, багатими на істо-

ричні події, — Новгород-Сіверський, Конотоп, Глухів, Батурич, Ніжин . . .

Під блакитним небом України формувалася душа молодого Грищенка, під впливом розповідей діда-чумака, Шевченкового «Кобзаря», Кулішевої «Чорної Ради». І тепер, багато років після того, коли Грищенко малює пейзажі середземноморського побережжя чи північної Бретані, свіжість і інтенсивність фарб на його полотнах, певно, великою мірою зумовлені враженнями молодого душі з блакитної України.

Увійшовши в новий світ далекої від України Франції, Грищенко не забув своєї батьківщини, і вже в зрілому віці, коли, за висловом Олександра Довженка, душу облягають спогади про далеке дитинство, подарував українському читачеві, що, як і автор, тужить за втраченою батьківщиною, цю книжку. Вона появилася вже минулого року французькою мовою (Alexis Gritchenko, „L'Ukraine des mes jours bleus", видавництво „La Colombe", 1957). Французька критика прихильно зустріла її появу. Газета „Dernières Nouvelles d'Alsace" у числі від 5 січня 1958 писала: «„Україна моїх блакитних днів"», появу якої ми вітали кілька місяців тому, є однією з тих книг, які відкривають нам дитинство і юність людини, що лишилася пристрасно прив'язаною до своєї рідної землі. Грищенко, що знає Францію, як ніхто, бо він живе в ній і блискуче володіє її мовою, дає нам лекцію вірності . . . Соняшникові поля, ліси, народні свята, традиції, знайомі йому типи, святі ікони, роки навчання, перші ознаки революції — все це постає перед нами в іскрах снігу і паланні сонця . . .»

Член Французької Академії, письменник Жорж Дюамель писав у листі до автора, дякуючи за книжку:

« . . . Я прочитав знамениту книгу. Географи вчили мене, що смуга чорнозему виходить з України, щоб

пройти через Росію й згубитися в Сибіру . . . Ви ж дали прегарну, вражаючу картину Вашої батьківщини — України. Маю приємність подякувати Вам і переслати мій справді сердечний привіт».

Сталося так, що українське видання книжки Грищенка виходить слідом за спогадами Олександра Довженка, що появилися там, на Україні, і Олександра Шульгина, друковані на еміграції («Українська літературна газета», 1957-58). Усі три автори, як поминути деяку різницю віку, можна сказати, належать до одного покоління. Усі вони, хоч і кожен по-своєму, дають образ поетичної, опоетизованої ними, України кінця минулого і початку нашого віку, напередодні тих бурхливих років, що короткотривало принесли їй державну незалежність, а потім на десятиліття лишили її під нечуваним терором московської окупації. І властиво тепер нема вже Грищенкової України, вона відійшла в минуле. Але тим більше наші читачі будуть вдячні авторові за його поетичний образ цього дорогого їм минулого.

ЯК І ЧОМУ

Передмова

Як з'явилися в світ оці мої спогади? А зовсім просто. Ось уже тридцять років живу я в Франції. Кожне свято, кожна подія у французькій родині, куди ввела мене химерна доля, були тим поштовхом, що відживляв у мені переживання моїх молодечих років.

Пережиті пригоди, чи то веселі, чи то сумні, одні за одними набрали виразних форм; оповідання чимраз ширші й докладніші, упорядкувалися до тієї міри, що врешті мені спало на думку списати їх на папір.

Сприятлива година не забарилася прийти. Сталось це однієї зими, найтяжчої за останню війну, дванадцять років тому. Круті обставини того часу тримали мене на припоні в Кань. Малювати я не кидав, але про виставку в Парижі годі було й думати. І от під час предвечірних вечорів тієї прикрої пори, я постійно й щораз більше думав про мою рідну Україну та й остаточно вирішив узятися писати свої спогади.

З часом навіть найменша дрібниця набрала для мене особливої вартости. Усі ці оповідання, що їх я подав щиро, правдиво, без ніяких вигадок і прикрас, є ніщо інше, як звичайні овочі мого життя та особливих спостережень. Я писав їх без документів. Одна лише збірка українських пісень була мені за євшан-зілля та допомагала відтворювати атмосферу моєї далекої батьківщини, відгородженої від західнього світу сумнозвісною залізною заслоною...

На щастя, пам'ять моя зберегла всі суттєві подробиці життя й давнього побуту, всі імена й дати історичних чи особисто пережитих подій. Книжки, що їх я читав колись, школи й три університети, де я здобув освіту, теж, звичайно, стали мені в пригоді.

Але завжди я був передусім малярем. Недарма І. С. Остроухов, завідувач Третьяковської картинної галерії в Москві, сказав якось про мене: «Щоб із Гриценка були люди, треба його позбавити бібліотек, відібрати від нього всі книжки та оселити десь на безлюдному острові».

Цей досвідчений знавець малярства не помилився. Два роки в Царгороді, два — в Греції й на Креті, шість місяців у Португалії й два роки в Іспанії були тому найкращим підтвердженням. Почуваючи себе скрізь вільною людиною, а не бідолашним вигнанцем, я проге добровільно зрікся всіх принад, які могли б мене відтягнути від праці, і так занурився в неї, що, коли доводилося працювати навіть серед велелюдної гомінкої юрби, мені здавалося, ніби я перебуваю сам-на-сам зі своїми мальовилами. Ця кількарічна праця в благодатній самотині й була тим безлюдним островом, що його мені побажав І. С. Остроухов.

По п'ятьох роках мого перебування в Парижі, куди, мов магнет, притягував мене Делякруа у свій малярський світ, Рене-Жан підтвердив думки завідувача Третьяковської галерії, написавши: «Завдяки Царгородові — ми маємо Гриценка».

Україна моїх блакитних днів

Блакить — це символ України. Неосяжна небесна блакить над безкраїми степами; безмежна й лунка блакить небес над сніговими просторами; завжди — бла-

кить! Крізь цю блакить я завжди бачу й відчуваю мою батьківщину.

Блакить і жовть — це барви українського прапору; так само й герб нашого першого великого князя святого Володимира Великого був золотий тризуб на блакитному полі.

Мої дитячі роки минали в самому серці старої України: Новгород-Сіверський, Конотоп, Глухів, Батурин, Ніжин, Ічня, Крути. Всі ці міста, в близькому сусідстві з моїм рідним Кролівцем, були щільно зв'язані з найважливішими подіями в історії України.

Чи це ж не із Новгорода-Сіверського 1185 року вирушив наш молодий князь Ігор з хоробрими своїми воями в похід проти половців на захист «вотчини» своєї землі Тмутороканської, що лежала над Чорним морем на віддалі понад тисячу кілометрів від нас.

Глухів, Батурин були колись столицями наших гетьманів, Конотоп і Крути — трагічні місця лютих кривавих боїв між двома «братніми» і завжди ворожими народами.

У добу, коли малярство залюбки бере собі за тему все недолуге, мертве, бридке або виплоди несамовитої маячні, коли письменство переважно змальовує моральний бруд, розпусту, плюгавство або нудьгу й безнадію, впродовж мого життя — а Бог один відає, скільки лиха мені довелося зазнати й горя натерпітися — я завжди намагався розважати моє серце й душу лише світлом і грою життєрадісних барв.

Я можу малювати тільки в радості, в здоров'ї, тобто в гармонійній рівновазі мого духа й тіла.

Це джерело невичерпної радості, що його я ношу в моїй істоті, я завдячую моїй родині, моему дитинству, Україні моїх блакитних днів.

РОЗДІЛ I

МІЙ ДІД

Горілчаний гнів

— Ну, стережися, стара! Зараз я тобі дам твоє пекло! Я тобі покажу твоїх чортів! — голос розлюченого діда лунає на всю хату.

Грюкнувши дверима, дід, мов буревій, шугає через темні сіни і валить з кімнати до кімнати, важко гупаючи своїми старими чумацькими шкарбунами. В руці в нього така ненависна для бабуні люлька.

Нагло він зупиняється серед кімнати, згорнувши руки на своїх могутніх грудях.

— Де ж ти заховалась?.. Перун би тебе побив! То це за люльку пекло?

Новий вибух люті охоплює його. Горілчані випари шумують йому в крові. Дід знову кинувся на розшуки бабуні...

З вибалушеними очима він шукає, нічого не бачачи, праворуч, ліворуч, і як під час бурі морська хвиля швиргається з глибини до неба, так дід у безсилій люті ставав дибки, аж п'яти йому вилазили з черевиків, і погрозово потрясав руками до стелі.

Хмари диму з люльки, що її дід від часу до часу завзято смоктав, зовсім затьмарювали прикручене світло газової лампи. Раптом він круто повернувся, мало шкарбуни не погубив, і знову зашастав по хаті з погрозами.

— ... дам я тобі пекло ! ... покажу тобі чортів!

Причаївшись у темному запічку, цокотячи зі страху зубами, я крізь віконце на печі спостерігаю це жахливе видовище. А внизу, на долівці, бачу руку моєї бабуні. Вона, як тільки почула страховитий голос діда, налякана, в самій сорочці, зіскочила з ліжка й сховалася під ним. Важкі дідові шкарбуни збивали долівку лише на якихось два пальці від бабуниної голови. У мото-рошній нічній тиші тріскоче гасова лампа.

— Цього разу вже бабуні буде кінець! — промайнуло мені в голові.

Але двері знову скрипнули, дід вийшов на поріг і сплюнув у нічну темряву.

Стрімголов я шугнув із запічка й вибіг з хати через задвіркові двері. Щодоху біжу попередити мого дядька й моїх двоюрідних братів:

— Рятуйте! Рятуйте! Дід хоче бабуню бити, а вона сховалася під ліжко!

Всі посхоплювалися. Дмитро, Василь, Яків прибігли з налігачем і посторонками, обступили діда. А він, упершись у землю, як той Тарас Бульба, засукує рукави. Шпурнувши свій здоровенний кашкет об землю, дід реве:

— Геть з мого двору, драбуги ! . .

Переді мною, у жахливій колотнечі, трое здоровезних молодців в'яжуть діда. Я плачу. Тепер мені його жалко. Тим часом бабуня вилазить зі своєї схованки й переможно б'є кулаком об кулак під самим носом докраю знесиленого діда.

За якусь годину дід уже хропів на всю хату, як той казковий песиголовець.

На другий день уранці — повна тиша. Ніхто не згадує про жахливу нічну подію. Щоправда, подібні буйства траплялися дуже рідко, але ця несамовита дідова лють

залишилася легендарною в родинних спогадах. Дід — мовчазний і лагідний; тільки басамани на його руках свідчили про нічну баталію.

День минув спокійно. Увечорі, по вечері, дід вийняв з глибочезної кишені свою знамениту люльку, відкрутив цибух, протеребив його протичкою, продмухав, повагом розкрив свій гаман з червоного сап'яну і з насолодою набиває люльку запашним тютюном.

Бабуня, проходячи, гостро зиркає на діда, хитає сумно головою й, кусаючи завжди трохи скривлені губи, кидає з докором:

— Знов твоя гаспидська люлька, старий! Ну, побачиш, побачиш на тому світі!..

— Патякай, патякай! Собака бреше, вітер несе!

Уперше залізницею в Ічнію

Ось уже цілий місяць, як я живу у діда в Ічні.

Від нашого Кролівця до Ічні, де проживають мої дід та бабуня, — сто двадцять верст. Мене привезла сюди бабуня залізницею. Подія не абияка.

На весні, коли відкривали вузькоколійку між Кролівцем і Конотопом, усе місто вийшло процесією, з хрестом і хоругвами, на чолі з численним духовенством. З цієї нагоди на мені була новісінька сорочка. Всі товпилися перед шлягбавмом залізничного переїзду.

Зненацька, посеред квітучої гречки і хвиль пологового жита, вискочила здоровенна машина, з величезними дивоглядними очима. Засапана, шипіла своєю парою: пш... пш... чах-чах! У вікнах невеличких вагонів пасажири весело вітають зібраних, махають хусточками й вигукують: Гурра!

Це було 1890 року, і мені сповнилося тоді сім літ.

Ми приїхали до Конотопу ввечорі й цілу добу чекали на пересідку. Як і всі інші подорожні, ми спали на підлозі. З почекальні першої кляси, прикрашеної зеленими пальмами, заносило до нас спокусливі пахощі піріжків. Від часу до часу високий швайцар, у довгій аж до п'ят темносиній шинелі з блискучими гудзиками, калатав великим дзвінком і, відрубуючи кожне слово, мов та ерихонська труба, вигукував «урядовою» мовою:

— Первий дзвоник: Крути, Нежин, Київ — поїзд стоїть на хтором путі . . . Третій дзвоник на Риго-Орловську: Орьол, Брянськ, Смоленськ, Псков, Рига — поїзд стоїть на первім путі . . .

Щоразу прибували й відходили нові потяги. Подорожні тягли скрині, інші, навантажені важкими клунками, квапливо перебігали через залі. Нарешті прибув і наш потяг . . .

Для мене все — нове, незвичайне.

На другий день ранком я вже знайомився з Ічнею, вельми старовинним містечком, що було колись сотенним містом Прилуцького полку: великий спадикий майдан, дві-три широкі вулиці з кількома заможними будинками та чистими і чепурними біленькими хатами. У садках, між хатами, високі стрункі тополі. В кінці головної вулиці — мала річка й місток через неї.

Чумак

Дід клав мене спати з собою в своє ліжко. Як часто аж до пізньої ночі він оповідав мені про свої чумацькі мандрівки.

— Бач, біла шельмо, за мого часу ще не було чавунки. Ми вирушали в дорогу валками з двадцяти або тридцяти возів, і мандрували широкими шляхами, що ведуть з України до Криму. Дев'ятсот верст туди й дев'ятсот назад! Місяці дороги. Небезпека, утома, непогодь, пригоди!

Ех, якби ти мене бачив тоді, коли я був молодим чумаком!.. А бути чумаком, то було тобі не абищо! Треба було силу й відвагу козацьку мати!

Перед виїздом ми пильно оглядали наші вози. Треба ж, щоб вони були міцні, в доброму стані — їзда ж тривала так довго! Між передком і задком, наладованим різним крамом, було місце на сидження, а цілком ззаду, у великій скрині, зберігалися наші вартісні речі: харчі, начиння, різне справилля, рушниці...

Валка збиралася в умовленому місці, і, помолившись, ми вирушали в нашу далеку путь.

— А що ви брали з собою, дідусю?

— Насамперед з харчів — усього потроху: печеного хліба, сухарів, різних крупів, пшона, гречаного й пшеничного борошна, сала. А щодо українських виробів, то ми їх набирали в містах і на більших ярмарках, залежно від того, куди їхали. Якщо в Крим, по сіль, то брали овес або щетину й коноплі, а як на Дін, по рибу, то, переважно, деревню: вила, колеса тощо...

Іхали ми цілий день; я завжди моїм гнідим коником Буреньким. Як наставала ніч, ми отаборювалися на березі річки або в чистому полі, розкладали велике багаття, ставили тагани й у величезних мідяних казанах варили куліш, кашу або галушки. Часом нам щастило вловити велику рибину, тоді ми її смажили на пательні; а як ні — то жарили на шпичці добрячий шматок сала, що його гарячі краплі окроплювали широкі

скиби запашного житнього хліба. Що за смакота! У пригорненому попелом жару полускували бараболі. А в цей час веселий дотепа оповідав нам свої молодечі пригоди, а ми аж за живіт бралися від реготу. Деколи зтягали одну з наших улюблених пісень:

Чорна хмара наступає
Дрібен дощик накрапляє
Чумак ярма нариває
У Крим по сіль поганяє
У Крим по сіль поганяє
Жінку вдома покидає.

Коли ми отак співали, дехто з тих, що занадто прикладалися до барильця з горілкою або забагато цмулили варенухи, вже затинав хропака.

— А де ви спали, дідусю?

— Певно, що не на ліжку, як ми тут з тобою. Там де випало. На возі, просто неба. Кожен спав з рушницею напихваті, з огляду на злодіїв. Нічну варту тримав півень. Кожна валка мала свого півня, сильного й пишного, як султан. Такий півень був сторожкіший за собаку.

Близько півночі степова темрява оповивала табір. Загорнувшись у керею, ми споглядали високо-високо над нашими головами, у далекому сяйві, Чумацький шлях, посипаний сріблом, що стелиться по небу... Часом падала зірка. Тоді ми хрестилися, бо це відлітала згасла душа...

Не спиться ні дідові, ні мені. Я перевертаюся раз-по-раз.

— Чи в тебе жигало сьогодні в задку?

— Скажіть, дідусю, коли ви мандрували степами, на вас ніколи не нападали розбійники?

— Аякже! Усякого бувало під час чумачки! Однієї ночі семеро розбишак напало на нашу валку, загрожуючи нам пістолями: «Гроші або життя! Крам давай!» Але наш отаман, на прізвисько Крутиголова, не злякався. З його наказу ми відповіли по-козацькому, і харцизи втекли. Одного з них навіть було забито.

— О, то вам і воювати доводилося?

— Авжеж! А часом і за попа траплялося бувати.

— Як то, дідусю?

— А так: занедужає нагло чумак у дорозі, в степу; чує, що його остання хвилина приходить, а вмирати грішником не хоче. От і кличе когось із своїх побратимів і сповідається йому. А той мусить, як тільки до якогось села підійдемо, бігти до попа і йому всі звірені гріхи передати, щоб він дав небіжчикові розгрішення.

Рано-ранесенько, коли сизий туман ще оповивав річку, і листя на тополях ще не тремтіло, валка знову рушала в дорогу.

Іноді ми перебували в Криму цілий місяць. Тоді ми ходили молитися до грецької церкви. Греки не моляться по-слов'янському, як ми. Замість «Господи помилуй» вони співають «Кіріє елейсон»!

У Криму живуть переважно татари. На голові вони носять шапку не таку, як ми, стовбовату, а пласку, смушеву. Якось я вийшов на місто купити фіг і застав крамаря татарина без черевиків, у білих вовняних карпетках, навколішках, на невеличкому килимку. Киваючись раз-по-раз, він бурмотів: «Аллах, іль Аллах, расуль Аллах!» Це він так по-своєму Богу молився.

А яке там небо вночі! Воно сяє, як золота риза вашого панотця Андрія.

Рибу ми купували в Таганрозі. А було її там — гори! Тараня, чабак, чяхоня, осетер, чечуга... Скільки тієї риби — і все розмаїта: рожева, з синіми цятками,

срібляста, золота... Одного вечора, таки при мені, зловили в морі здоровезну білугу, з білим черевом.

— Чи вона була більша за нашого сома, що глитає малих неслухняних дітей, коли вони купаються в нашому Сеймі, дідуся?

— Набагато більша. Щонайменше п'ять аршин завдовжки, як ця кімната наприклад. Вона важила сорок пудів! Чи ти знаєш, що білужа ікрина є найбільша з усіх риб? Повернувшись до Ічні, ми продавали осетровий найліпший кав'яр за дві копійки хунт!

У темряві очі мої розплющені докраю. Розпалена уява бачить чарівне кримське небо, засіяне зірками-самоцвітами, якісь невідомі міста, клубки перекоти-поля, що котяться степами, річки й моря, де плавають золоті рибки...

Та нагло з великого дідового носа чується рівномірне сопіння.

— Ви вже спите, дідуся?

Я починаю його термосити й злегенька смикаю за бороду.

— Розкажіть мені ще дещо, — прохаю я. Та де там! Дід хропе вже на всі заставки.

Витівки діда

Дід був веселої вдачі, повний гумору. Він кохався в горілці, у своїй люльці й у різних фіглях, що їх він утнув чимало на своєму віку.

— Це зовсім не так давно почали вживати в Україні самовар, — почав до мене дід одного вечора. — Саме тоді, як ми його купили, двое селян, що продали мені збіжжя, зайшли до мене. Я запросив їх покушати чаю.

Входимо до хати. На столі шумить блискучий, як золото, самовар, пара підкидає покришку. Зачудовані дядьки витріщилися на цю дивовижу, а я в цей час нишком готую їм несподіванку. В одну склянку я поклав ложку цукру, в другу — ложку соли й наливаю в обидві кріпкого, майже чорного, запашного чаю.

Перший випиває з насолодою, цмокаючи язиком зі вдовolenня. Другий, ні в сих ні в тих, насилу ковтає. Ми балакаємо, сміємося. Я знову пропоную чаю своїм гостям. Перший радо згоджується, а другий, ніяково засовавшись на стільці, відмовляється.

Прощаємося. Дядьки відходять. Не встигли вони вийти в сіни, як чую, один з них скаржитися:

— Ну й гидота ж цей чай, аж на блюовоту тягне!

— Хіба? — дивується інший. — А я залюбки випив би ще й третю склянку.

«Ситий голодного не розуміє!» — закінчує дід своє оповідання.

Дід розмовляв мовою вельми образною. До всякого випадку він мав відповідну приказку:

Приказки

«Що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть».

«Чоловік стріляє, а Бог кулі носить».

«Чоловік знає, коли виїжджає, та не знає, коли вернеться».

«На Бога сподівайся, а сам робити не цурайся».

«Роботі як не сядеш на шию, то вона тобі сяде».

«Хто рано встає, тому Бог дає».

«Лучче своє латане, ніж чуже хапане».

«З чужої торби хліба не жалують».

«Де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш».
«Пошануй худобу раз, вона тебе десять раз пошанує».
«Запас біди не чинить».
«У степу і хрущ м'ясо».
«За кавалок кишки сім миль пішки».
«Дешева рибка — погана юшка».
«Лучче з розумним згубити, як з дурним знайти».
«Хто мовчить, той двох навчить».
«Де поклав, там і знайдеш».
«В умілого і долото рибу ловить».
«Баба з воза — коням легше».
«Яке коріння, таке й насіння».
«З дужим не борись, з багатим не судись».

Мої подвиги

В Ічні було багато собак. Їх зграї бігали по майдані, вздовж нашого дому й перед дідовою крамницею збіжжя. Я їх не боявся. Сівши навпочіпки, я бавився з одним, тягав за вуха другого, гладив по спині третього... Раз якось кудлатий пес, вовкозубий ярчук, коли я його смикнув за хвіст, вкусив мене за руку... Я прибіг додому геть заюшений. Бабуня вмить принесла велике відро води і занурила в нього мою руку. Вода враз аж почорніла.

— Що він там знову наброїв, цей шибеник? — запитав дід, переходячи подвір'ям.

— Та завалював руки в болоті, замазура.

Так добросерда бабуня рятувала мене від важкої дідової руки. Тим часом я, щоб не заплакати, міцно сціплював зуби.

У неділю всі крамниці в Інчі були зачинені. Дід також зачиняв свою і йшов з бабуною до церкви. Бабуня була жінка висока, дещо сувора. Вона ступала велично, з трохи нахиленою на правий бік головою.

Дід у той час був ще кременний чолов'яга; йому добиралося тоді десь до шістдесятки. Присадкуватий, як усі українці, він мав гарну голову, з рясним рівним сивим волоссям, підстриженим «під макітру», що немов солом'яна стріха, вкривало йому чоло. Густі брови нависали над широкими очними ямками, звідки, як два діаманти, поблискували маленькі жваві очка. Борода в діда, підстрижена прямокутником, теж була пишна. На правій скроні дід мав вовчий лишай, з голубине яйце завбільшки. Цей «вовчак» мене ввесь час непокоїв. Але дід, ніколи не хворівши, не шукав проти цього ліку. На цей випадок у нього теж було прислів'я: «Лікарям чи поможись, чи не поможись, а калитка розв'яжись».

Кожної неділі бабуня давала дідові сорочку з білого домотканого полотна, на яку він надягав жилетку, що її напівзакривала довга чумарка з прегарного «ангелянського» темносинього сукна, вузька в стані, що спадала рясними зборами аж за коліна. Широкі шаравари з тієї самої матерії й дебелі шкапові черевики такої форми, що він узував їх одним рухом ноги. Дід мастив ці черевики салом і чорнив їх березовим дьогтем.

По другому боці вулиці, я ще й тепер бачу, в огradі, між столітніми липами, високу дзвіницю при гарній білій церкві, в стилі українського барокко, з цибулястими банями, пофарбованими на ярозелено. У таємничій атмосфері, повній липових пахоців, безугавно скрекочуть сороки...

Одного разу мене залишили вдома самого з гуртом моїх товаришів. Ми в клуні граємося в піжмурки. Пил

миготить у широких стягах сонця, що пробиваються крізь браму. Борошно пахне так солодко! Видряпавшись на мішки, ми скочуємося додолу. Раптом один лантух тріснув, і з нього рясним дощем ринув сухий горох. Нам не бракує «муніції», і ми провадимо завзятий бій твердими, як сталь, горошинами.

Церковний дзвін повагом бовкає перед євангелієм. Я тягну своїх товаришів з клуні перед хату, де, як це в нас усюди на Україні, красувався розкішний квітник. Бабуня ним вельми пишалася. Між високими й розквітлими жоржинами сотки тугих лискучих пуп'янків, що затиснуті в зеленкувату плівку стримлять дрібненькими червоними пелюсточками. Ну, чисто ягоди! Не довго думаючи, ми дали їм гарту, позривали геть усі до одного.

Коли бабуня, в довгій чорній сукні й шовковому з переливами начіпку, підійшла до нашої хвіртки, я виступив наперед і з гордістю подав їй наші трофеї — кошик повний зірваних пуп'янків.

Бабуня мало не зомліла.

Дядько Дмитро

У мого діда не було свого земельного маєтку, але він мав уроджену пристрасть до землі й до коней. З яким замилюванням він стежив за буйними рунами, за ростучою пашнею. Пізніше, коли, з'їхавшись з усіх кутків України, ми збиралися вдома всі разом, дід, цілюючи нас зі сльозами в очах, незмінно ставив нам одне й те саме питання: «А як там жито — чи добре росте?»

В Ічні, кожного вечора ми запрягали Буренького й виїжджали за місто поглянути на пашницю в полі. Дідова душа раділа. Море зеленого збіжжя хвилювало аж до обрію. Дід зупиняв коника на роздоріжжі перед польовою капличкою. Нарвавши пучок свіжої трави, він давав її Буренькому, погладжуючи його лискучу золотисту гриву.

Вельми вдоволений дід звертався до зустрічних селян:
— Ну, як там, Пилипе, чи гарна в тебе гречка?

А до іншого знову:

— Ов, щось твоє життє, Ларивоне, рідкувате цього року!

Дідова чумацька натура була нерозлучна з землею, з тваринами, з природою.

Часто ми їздили на хутір до дядька Дмитра, за п'ятнадцять верст від Ічні. Це вже недалеко відси починається Полтавщина, край славнозвісного чорнозему — два метри завглибшки! В цілому світі небачене багатство. На весні ніяк перейти по цій глейкій землі, масній і чорній, неначе вакса.

Гейби якийсь острівець серед широкої зеленої долини, виступав хутір, довгий білий будинок, оточений надвірними будованнями й огорожею. Серце мені тьохкало з радощів, коли здалеку я пізнавав таку знайому картину: ряд струнких тополь і високий журавель біля колодязя.

Під час великої спеки, іноді до 55 ступнів на сонці, ми споживали знаменитий холодець — холодну страву з дрібно покришених огірків, або буряків, моркви, розтертої зеленої цибулі, ракових шийок, залитих сирівцем, з кількома грудками льоду.

На заїдки, як казали в нас на десерт, стара служниця подавала нам наші улюблені вареники з сиром або виш-

нями, залиті свіжою сметаною. Давали нам часто також і кислого молока.

До речі, навіть тепер, коли мені доводиться їсти або просто бачити кисле молоко, не знаю чому, але в моїй пам'яті завжди виникає одна бурхлива сцена, що трапилася одного разу під час цих наших милих відвідин.

Якось під кінець обіду, стара служниця, що виняньчила нашого двоюрідного брата Якова, зробила йому зауваження, що він, коли їсть, розливає багато. «А корови ж не на те молоко дають, щоб його свиням виливати». Яків спалахнув і лютий, як той бик, що його гедзь укусив, схопив зі столу обома руками гладішку, повну кислого молока, і як не хряпне нею серед хати об землю!

— Ось тобі твої корови! . . . Ось тобі твої свині! . . .

Гладішка розлетілася на черепки. Біла рідина приснула аж до стелі й калюжею розлилася по долівці.

Серед загального сміху й вигуків, стара баба христіється й, ні слова не промовивши, виходить.

Чи можу я забути цю простору кухню, таку біленьку й чисту, наповнену важким гарячим духом від печі й запахом свіжоспеченого хліба, сушених груш, різного зілля й квітів, позатиканих за ікони.

Після сніданку старші відходили до праці, а мої двоюрідні брати бавилися зі мною на подвір'ї.

Надзвичайну приємність справляло нам спускати дерев'яне цебро в глибочезний колодязь, де, ген-ген унизу, немов би в маленькому люстерку, відбивалися наші обличчя.

Якийсь невимовний чар віяв від цього хутора, цих ланів, збіжжя, такого високого, що доросла людина могла перейти ним зовсім непоміченою. Воно коливалося за вітром, немов ті хвилі на Дніпрі, без кінця-краю.

Ми вибирали кілька найбільших стеблин жита з важким колосом, що був іноді завдовжки до двадцяти сантиметрів. Дядько Дмитро з гордістю рівняв зірване стебло до свого старшого сина: воно перевищувало його на дві добрі долоні. І налічували в кожному колосі 70-80 зерен.

Те, що вражало в мого дядька, це була його могутня голова й сині очі з рішучим поглядом. Був він людиною справедливою, але владною. Коли він давав якийсь розпорядження, його треба було виконати точно й безсуперечно. Сини й служба побоювалися його, але й поважали водночас.

Коли згодом я бачив п'єсу Тобілевича «Хазяїн», мені здавалося, що я віднайшов свого дядька на сцені.

Його великий взірцевий хутір був ділом його рук, плодом його знання й підсвідомої рішучості — прикмети надзвичайно важливої, щоб як слід провадити господарство. Він палко любив землю, свою землю. Земля! Вона краща за золото, вона дає йому радість, щастя й силу. Це — споконвічний і мудрий керівник життя.

Глибока прірва завжди існувала між уродженими питоменностями селянина українського і московського. Перший дорожить своєю особовістю, своїми уподобаннями, своєю власністю; другий — залюбки розпливається у всесвіті й підпорядковується вимогам громади. Цей вроджений нахил московських селян власне й був за вихідну точку для керівників російського комунізму.

РОЗДІЛ II

КРОЛЕВЕЦЬ

Моє рідне місто

Я пробув цілий рік в Ічні. Моя мати, одружена в шістнадцять літ, мала так багато дітей, — нас було вже десятеро, — що була рада віддати мене на якийсь час до своїх батьків, які мене дуже любили. Але надійшов час іти до школи, і матуся забрала мене з Ічні назад до Кролівця.

Наше місто, — 16.000 мешканців, — як це мені оповідала моя бабуся, батькова мати, заснував 1654 року польський король Жигмонт IV; звідси його назва Кролевець — місто короля. Його польське походження не залишило жодного сліду — дивний факт — і Кролевець завжди був типовим українським містом. Колись за Хмельницького, він був сотенним містом Ніжинського полку.

Коли в'їжджаєш до Кролівця дорогою з Конотопу, то потрапляєш на безлюдний майдан, завеликий, як на теперішнє значення цього міста. Посередині майдану — зелена оаза. Старезні липи мило обрамовують нашу білу старовинну церкву й дзвіницю, високу, мов мінарет.

Чотирикутний майдан з трьох боків є оточений білими будинками на два й три поверхи; з четвертого боку містилися гарні крамниці тканин, що прославили наше місто на цілу Україну. Ще зовсім не так давно, купці

з усієї України, ба навіть з Московщини, приїздили на ярмарок 14 вересня — на Чесного Хреста — закупувати квітчасті рушники й барвисті плахти, виткані руками наших селянок. У кожній хаті, в околицях міста, було чути рівномірний стукіт варстатів: крізь білі нитки основи, вліво і вправо, швидко бігали човники з різнобарвними нитками п'іткання.

Рушники з білого полотна, один метр завдовжки на сорок сантиметрів завширшки, що прикрашали в наших домах божники, мали на кінцях, вишиті хрестиками, пишні червоні взори, що зображували фантастичних райських птахів, вигаданих звірів, людські постаті й стилізовані дерева та рослини.

Вовняні плахти ткалися шахівницею з жовтогарячих, червоних і цитринових ниток. Один її кінець оздоблювався китичками. Цими плахтами часом застиляли підлогу, але переважно їх носили в свято замість спідниці.

Зранку, впрост на майдані, перед крамницями, в два ряди розташовувалися жидки-крамарі з усіляким крамом на штандарах. І чого там тільки не було: квітчасті хустки, барвисті крайки, різнобарвні стрічки, блискучі пацьорки, коралі, мило, нитки, голки, наперстки, шпильки, череп'яні кольорові свищики, медяники, бублики, турецькі ріжки...

Скільки там відбувалося різних кумедних сцен, коли опасисті жидівки верескливо захвалювали свій крам перед неймовірно байдужими дядьками та їх дженджуристими «половинами».

У наші часи на цих місцях горобці купуються в піску, і торг відбувається лише раз на тиждень.

З місця де майдан спадисто сходить до річки, зір охоплює картину, таку дорогу для українського серця: на зелених горбах вітряки привітно вимахують своїми

широкими крилами; ген простяглися вибалки й байраки та лани збіжжя, переткані березняками, дібровами та стрімчастими тополями.

За майданом, за кількома головними вулицями, на мальовничих схилах відразу починається передмістя: Гончарівка, Довгалівка, Загребелля... Привітливі білі хатки ховаються за свіжою зеленню городів і садків.

«Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугаторі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть...»

У місті було п'ять церков: Миколаївська (наша церква), на головному майдані; катедральний храм, куди приносили чудотворну ікону з Дубовичів; Преображенська, де в ограді, на Спаса, під липами, святили овочі та мед (до цього свята наша бабуся ніколи не їла ні яблук, ні груш); Успенська, на долині, зразу ж за містком над Свиднею, і Покровська, дерев'яна церква, на горбику, найскромніша з них і найдальша. В нашому місті були також дві синагоги, побудовані в готичному стилі, з вельми рідкісними вітражами, що нас завжди дуже цікавили.

Шлях

Через Кролевець пролягав славнозвісний шлях, накреслений Катериною II, широчезний і величний, обсаджений старими деревами. Подібно, як шлях, що зв'язував варягів з греками, цей наш славний шлях був єдиною дорогою між Московщиною, Україною та Кри-

мом. Ним перевозили всі товари з півночі на південь і з півдня на північ.

Щоразу, коли нам доводилося їхати цим шляхом, ми захоплювалися велетенськими вербами й березами, такими старими, що часто їх здоровенні стовбури, напівдупляві, держалися тільки своєю корою. Люди з навколишніх хуторів робили весною нарізи на березах і підставляли відерця, щоб зібрати березовий сік. Переїжджаючи цим шляхом, ми з приємністю куштували цю запашну теч. Під осінь, збережений у бочках березовий сік шумує і з нього робиться щось на зразок яблуневого квасу.

Можна собі уявити, який страшенний шум і зловісний скрип дерев зчинявся тут під час буряних ночей. Заскочені бурею селяни підганяли своїх коней, хрестилися та благали в Бога помочі й опіки.

1830 року в Росії побудували першу залізничу колію, і цей шлях тоді втратив своє значення. Верби й берези почали люди вирубувати. Відтоді кожної весни шлях вужчав, зате поля, що лежали обабіч, потроху збільшувалися його коштом.

Бабуся оповідала мені, що вона бачила Шевченка, коли той переїздив через Кролевець у повозі, між двома жандармами, які везли його з Києва на слідство до Петербургу.

Це він увічнив наші легендарні українські верби в своїй чудовій і загальновідомій поемі «Причинна», такій глибокій і такій простій, що нарід підхопив її слова й створив з них незабутню пісню:

«Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі...»

Наш дім

Наш дім стояв на початку Загребельської вулиці, зовсім близько майдану. Одноповерховий, на височенькому підмурку, з ганком, де два стовпи підтримували піддашок. На вікнах — віконниці. Два входи: головний — від вулиці, через ганок і сіни; другий — для челяді, від подвір'я, через сіни на кухню. Дитяча кімната була посередині дому. Інші сполучені між собою кімнати були так розташовані, що переходячи з одної в другу, можна було обійти ввесь дім.

Наші дерев'яні ліжка завжди стояли по кутках, під стінами, де були розвішені плахти, що надавали кімнаті стільки затишку й теплоти.

Взимку, рано-вранці, наша товстенька матуся, з рожевими щічками, закутана у велику шаль, обходить кімнати. Тут вона підносить подушку, там поправляє ковдру. До того ж це приємно відчувати її ласкаву руку.

У кожній кімнаті був свій божник, де блищали ікони. У бабусі на двох косинцях, справжній іконостас, обрамований вишиваними рушниками. Миготливе червоне світло лампадки таємничо освітлює обличчя Ісуса Христа, Матінки Божої й св. Миколая.

Нашу вітальню ми назвали великою хатою. Біля канапи й за округлим важким столом зеленів невеликий зимовий садок: карликуваті фікуси, араукарії, китайські рожі. Зимом, коли мороз мережив шибки химерними узорами, тут мріялося про далекі теплі краї. На стінах, обклеєних шпалерами з райськими птахами, висіли олеографії з видами Афонської гори, Глинської пустині та Київських монастирів. Підлога застелена довгими й вузькими постилками.

Взимку було тепло в нашому домі. Коли надворі був тріскучий мороз, у кімнатах термомір показував двадцять ступнів тепла, хоч для нашого ogrівання ми мали тільки дві груби.

Грубка

На Україні груби завжди ставилися в кутку, спільному для двох або трьох кімнат. Гарячий дух, виходячи з груби кружляє лабіринтом цегляних ходів доти, доки вже майже холодний не виходить димарем. Якби укласти в один ряд ці ходи, вони дали б довжину в кількасот метрів.

В нашу вітальню груба виходила своїм найгарнішим боком, у вигляді утятої стіни, складеної з полив'яних кахлів, оздоблених барвистими візерунками. В інших кімнатах внутрішні ходи сховані в товщині стін. Гарячий дух виходив у кімнати через душники. Коли дрова перегорять у жар, дверці груби герметично зачиняють, а відчиняють душники. Благодатна теплінь наповнює весь дім аж до ранку, а часом і дві ночі поспіль.

Не всякому пічниківі доручали ставити такі груби. В нашому місті жив один такий фахівець, чие прізвище давало нам привід до розваги. На Різдвяні Свята ми ходили в гості до одного з друзів нашої родини, студента Олександра Руденка. Його батько, зовсім сивий і дуже кумедний, цілий час грів коло груби своєю «гепоу», заклавши під неї дві долоні. Нам справляло велику втіху кожного разу ставити йому одне й те саме питання: «Скажіть, будь ласка, Йване Львовичу, хто це вам грубку поставив?» — «Та ви ж добре знаєте,

мої любі, що це той, як його, Сракун, з Гончарівки».

— «Ага, Сракун!...» — з невинним виглядом повторював хтось із нас, тоді як панянки пекли раків і сміялися нишком, затуляючи руками обличчя.

В зимі опалювалося всюди. Заможні палили дубовими або березовими дровами, а бідні — соломою або навіть гречаною половиною. Тяга в грубі була така потужна, що вона могла втягувати навіть половику, що сипалася з величезної лійки, приладної перед отвором грубки.

Це тепло зберігали дуже старанно. Перед тим, як мав випасти перший сніг, всередині хат вставляли подвійні вікна, заклеюючи всі щари папером. На підвіконні, між обома вікнами, накладали дерев'яного вугілля або насипали піску, вкриваючи його білим папером, прикрашеним серпентином і квітами з різнобарвної волічки, й ставили також склянку з сірчанним квасом, щоб те все вбирало вологу. Кімнати провітрювалися через кватирки у вікнах: відчиняли їх тільки вранці. Під підлогою лежав грубий шар жужелиці, а над степою, на горищі, грубий настил глини, змішаної з соломою. Завдяки цим запобіжним заходам, зимою в хаті було тепло, а влітку прохолодно. Ввесь цей спосіб боротьби з холодом і спекою був розв'язаний у нас геніяльно просто. Справді можна сказати, що в усій цивілізованій Європі не створено атмосфери такого теплового затишку, як на нашій Україні, та ще й при таких найскромніших засобах. Недаремно 1870 року Достоєвський, перебуваючи за кордоном, кляв у своєму щоденнику Швайцарію за собачий холод, що панував там у домах і готелях. І дійсно, двадцять років моїх мандрів по цілій Європі підтвердили, за винятком Швеції, справедливість цього осуду.

Для старших, як і для молоді, піч або груба були не тільки підвалиною життя, а й джерелом розваги. В

нашій кімнаті у грубі була маленька плитка, де ми палили цукор на карамельки, гріли молоко, пекли картоплю, смажили горіхи й соняшникове або гарбузове насіння. А як гарно ми бавилися тут з нашим дідом, коли він приїздив погостювати до нас! Що суботи після «школідома» ми різалися з ним у дурня або у воза. Дідусь грав у карти знаменито. Треба було бачити з яким гумором і усмішкою він клав після хвилинки роздуму карту, гейби він читав усі карти своїх суперників. Зроду він не залишався «дурнем». Аж злість нас брала. «Е, дітки, у карти грати треба все знати», приказував він, витягаючи люлечку, щоб покурити на паркані.

Мороз

Це перед цією грубою вечорами дід оповідав нам прецікаві казки. Найулюбленішою була казка про Мороза, володаря зими.

— Жили собі колись чоловік із жінкою — починав півголосом дідусь. — А разом з ними проживали обидві їх матері, чоловікова та жінчина. Але були вони різної вдачі, й жінка ніяк не могла зжитися з своєю свекрухою: не було й одного дня, щоб вони не посварилися. Та воно й не могло бути інакше!

Свекруха не злюбила, що її синова пізно встає, занедбує господарство, не шанує чоловіка, а невістка нарікала на свекруху, що вона, мовляв, гризе її своїми напастями: «Не слід марнувати час по сусідах, не вільно заснути в білий день». Завсіди треба тільки працювати: то доїти корову, то курей годувати, або ще що інше. Не раз ті сварки кінчалися навіть колотнечою.

От жінка й почала стругати моркву своєму чоловікові, туркаючи безперестанку: «Ой, коли ж ти нарешті поставиш спровадити твою матір деінде, щоб вона нам більше не отруювала життя?»

Синові було гірко збувати рідну матір, але разуразні жінчині нарікання таки зробили своє — і він також почав кривим оком поглядати на свою матір. Нічна зозуля перекувала денну! Але жінці цього було замало, і вона далі свекрухою гризла голову чоловікові. Нарешті йому остогидла ця жінчина гризня, і він постановив якось позбутися матері.

Це було саме зимою. От жінка й каже йому завезти матір десь у поле й покинути її там, щоб вона замерзла. Так від їх гріха ніякого сліду не зостанеться. Чоловік і послухався цієї жахливої намови...

— Чи він був такий недобрий, дідусю?

— Та ні, впрост допекла йому вража жінка докраю. От і завіз він свою матір у поле, посадовив її там на копицю сіна, плачучи попросився з нею та й поїхав додому.

Сидить стара мати на сіні та дрижить від холоду — зуб на зуб не попадає, а вона не нарікає — терпить. Десь так опівночі над'їжджає в кареті, запряженій трояном білих баских коней, якийсь вельможний пан у шубі з лиса та в червоних сап'янцях. То був сам Мороз, володар зими.

— А ви його, дідусю сами бачили, цього Мороза?

— Аякже! Його можна бачити, любі мої, тільки опівночі, у великі морози. От Мороз пробіг біля копиці, притиснув стару бабу так, що вона аж зубами зацокотіла.

— Я — Мороз, бабо!

— Це Бог тебе післав або Матінка Божа — відказує вона йому.

Мороз побіг по полю, посвистав вітром, покрутив снігом та й знов повернувся до копиці. Ще дужче притиснув він стару — аж уся вона затремтіла.

— Я — Мороз, бабо! — каже він знову.

А вона йому відказує: «Це Бог тебе післав або Матінка Божа»...

Ще раз Мороз побіг по полю, засвистав вітром, покрутив снігом, а стара баба сидить на копиці й ледве дух зводить. От Мороз утрете повертається до баби й так сильно притиснув її — мало що духу не витиснув.

— Я — Мороз, бабо!

А вона йому втрете каже: «Це Бог тебе післав або Матінка Божа».

Тоді Мороз скинув з себе шубу з лиса й червоні сап'янці, надів на бабу, а сам поїхав і вже більше не повернувся. Тепло стало бабі, зігрілася вона в тому хутрі й заснула спокійнесьенько до ранку.

На другий день уранці жінка й каже чоловікові: «Поїдь лишень, чоловіче, поглянь на свою матір. Може, вона давно вже там закацюбла, то треба буде її поховати».

Чоловік поїхав і дуже здивувався, коли знайшов свою матір живу та ще й у дорогому хутрі і в червоних сап'янцях. Зрадив він і повіз її назад до дому.

Невістка теж великим дивом дивувалася й докладно розпитала про все. Коли вона вчула, що хутро й червоні чоботи свекруха дістала в подарунок від самого Мороза, вона постановила післати до нього свою матір.

Надійшла ніч — і чоловік відвіз у поле свою тещу й посадив її на ту саму копицю. Знову опівночі приїхав у кареті Мороз, притиснув бабу та й каже:

— Я — Мороз, бабо!

А стара вже давно сердита від холоду ще дужче розсердилася та й відказує йому:

— Це чортяка тебе приніс або інша нечиста сила...

Мороз побіг по полю та й знову до неї, притиснув її дужче та й каже:

— Я — Мороз, бабо!

А стара ще гірше лається.

Знову Мороз побіг у поле, а баба від холоду аж зубами клацає, а лаяти Мороза не перестає.

От утретє повернувся Мороз, притиснув бабу та й каже:

— Я — Мороз, бабо!

А стара ще дужче його лає й кляне. Тоді Мороз її так притиснув, що в неї й духу не стало.

«Він добре зробив, чи не правда, дідусю? . . .»

Вранці приїхав чоловік по неї, але замість тещі, одягненої в хутро та червоні сап'янці, він знайшов її заду-білу.

Тоді жінка зрозуміла, що заздрість до добра не доводить, і почала коритися своїй свекрусі. А може вона мала на думці, що колись за це свекруха подарує їй і ту шубу з лиса і червоні сап'янці . . .

Смерть батька

У кімнаті нашої бабусі, батькової матері, коло стінки з грубою, на висоті одного метра від підлоги, була лежанка, де бабуся завжди спала в зимку. Така сама лежанка була також і в кухні, коло великої печі, де пекли хліб, варили всякі страви й навіть ставили на неї великі чавуни з картоплею для свиней. Коли на дворі було дуже холодно завжди доводилося запалювати в кухні, так само, як і в кімнаті бабусі в маленькій пічці, над якою й була зроблена лежанка.

Раз на рік весела сміюха Оленка, кумедна куца карлиця, хутрувала в печі піднебення і якимсь чудом пролазила навіть у грубу.

Ставши на лежанку, можна було вилізти на самий верх печі, у запічок, під саму стелю. З якою радістю нас четверо або п'ятеро комишників качалося там у житі, що сушилося там на печі перед тим, як повезти його до млина. Це там одного разу наша матуся тримала нас, хворих на коросту, впродовж цілого тижня, голих як чортенят, вимащених чорною й жахливо смердючою сірчаною мастю. Звідтіля, з того запічка, через шпарку в дверях між кухнею та їдальнею, ми бачили від часу до часу батька й матір за столом. Ми, діти, — Олександр, Гриць, Варварка, Петрусь і я — ми, звичайно, їли в кухні з нашим двоюрідним братом Полікарпом, що провадив бабусину крамницю. Тільки тоді, коли котромусь сповнялося дванадцять років, двері їдальні відчинялися перед ним.

Кухня і запічок, це було наше власне царство. Але коли наші суперечки ставали надто гострі або грища надто гучні, двері з їдальні відчинялися, і в них з'являвся тато, тримаючи в одній руці склянку води з содою. Вмить наступала тиша — наче хто кинув камінь у болото з жабами. Тато, мовчки погрозивши пальцем, відходив тихо, зачиняючи за собою двері.

Опустінь з нашою дитячою кімнатою була кімната батьків. Якось у зимі, однієї крутої морозяної ночі, ми зненацька були налякані незвичайним шумом і метушнею, що наповняли весь дім. Чути було притишені голоси: «Швидше, швидше, льоду, компресів!..» — це так наглили лікарі.

Вранці наша матуся була в сльозах.

У великій хаті, перед іконами, на довгому столі, лежав батько, зі свічкою в руках, і здавалося, що він

спить. У головах стояла наша матуся й голосила, заламуючи руки: «Чом ти мене покинув, на вічний вік осиротив? Що мені тепер бідній діяти з цими нещасними сиротами? О, моя ти радість і одрада, куда в біді я прихилиюся?» Тремтячи, як та поранена голубка, вона була майже божевільна від болю...

Батькові було точно тридцять два роки. Він помер напередодні своїх іменин, дня св. Василя, в пору найлютіших морозів. Під час нічної заверюхи він повернувся з лісу, де розробляв ділянку, ліг у ліжку і вже більше не встав. Невблаганна смерть забрала його в два дні. Наша родина була страшенно приголомшена цим безмірним горем. Я був ще надто малий, щоб міг у той час зрозуміти всю глибіню нашого жахливого нещастя. Нас дітей було десятеро. Петрусь, найменший, лежав ще в колисці. Це мені якраз припало в ті дні нашої жалоби подавати йому мізюка й колисати його.

Коли з дому забирали чорну домовину, мати почала лементувати цілим своїм еством. Ми, малі, були докраю перестрашені. Бабуся ж, нишком плачучи, цілувала синові руки.

Домовину несли через засніжений майдан міський голова, радники міста й урядовці міського банку, що його директором був наш батько. У церкві, підчас панахиди, всі вони стояли навколо відкритої домовини. Наша матуся, ледве жива, стримувала ридання. По панахиді всі присутні цілували холодну руку батька й залишили його самого на цілу ніч у церкві. Перед тим, як вийти з церкви, кожен брав ложку колива і їв його, як це в нас споконвіку велося.

Вранці, коли сонце своїм життєдайним промінням обсіпало землю, і сині тіні бігали по сліпучому снігу, довга процесія рушила на кладовище. Не зважаючи на крутий мороз, усі йшли з непокритими головами. Тіль-

ки ми, діти, щоб не відморозити вух, мали на голові білу хустинку, зав'язану під підборіддям.

На розі, де від майдану зачиналася вже пустинна вулиця кладовища, сумна процесія зупинилась. Золоті хоругви бряжчали... На голих галузках дерев безжурно цвірінькали горобці... Панотець Андрій, священник нашої парафії, виголосив коротку молитву та обкадив домовину й нас усіх. Ладан курився в кадильниці, і палючий вітрець розносив навкруги пахощі небуття і смерти...

На кладовищі, вкритому білим сніговим килимом, округ свіжо викопаної ями, сумно чорніло груддя замерзлої землі. Панотець Андрій востаннє обкадив відкрити домовину з трьох боків. Страхітливе чорне віко прорізало натовп. Як та коса смерти, воно забрало й сховало назавжди нашого тата.

Лунає останній величавий і моторошний спів «Вічная пам'ять». Цей пронизливий похоронний лемент потряс морозне повітря й наші зболілі серця.

Домовину обережно спустили, і кожен з нас кинув на неї грудку землі, що з несамовитим гуркотом падала на віко.

Наш веселий дім став сирітським домом. Матуся навколішках цілий день молилася перед іконами. У великій хаті, за округлим столом, де стояв полумисок зі свяченою водою, ми читали псалтир цілу ніч. Згідно з повір'ям, під час цих перших ночей батькова душа мусила повернутися додому.

Наша родина страшенно підупала. Щоб прохарчувати й одягнути десятеро дітей, наша матуся мусіла справді «побиватися, як рибонька об лід». Нашим майном орудувало двоє опікунів — найстаршому братові Михайлові було щойно чотирнадцять років — і треба було їх благати, щоб дістати наші власні гроші.

Від часу до часу мама посилала мене до одного з опікунів. Я входив до хати, босий і простоволосий, та мовчки ставав біля порога. «Чого прийшов? — питала мене грубезна опікунова жінка. — Знову по гроші?»

Наш батько залишив шіснадцять тисяч карбованців боргу. Надзвичайно добрий і чесний, він усім допомагав у нашій околиці. Я знову бачу його сивуватого, з проділом посередині, як він завжди бездоганно вбраний виходив уранці з дому. В банку він приймав усіх з доброзичливою усмішкою, підписував векселі, давав поруки біднякам: комусь треба ховати батька, інший збирався купити корову . . . Жиди його вельми поважали. Він мав між ними багато приятелів. Кожного Нового року, в день св. Василя, Велька, знатний купець у місті, одягнений у лапсердак, що спадав йому аж до п'ят, приносив татові пухкеника, спеченого по-жидівському, смачного і пресолодкого! Він країв його з великою церемонією, даючи кожному з нас по маленькому клинчику, що впрост розплився в роті.

Пригадується мені одна жахлива ніч. Надворі лютувала завірюха. Опівночі хтось нагло відчинив знадвору віконниці й зашкрябав по шибці, вкритій морозом. Сніг засипав якусь жидівську родину. Ми вибігли в кожухах, з лопатами. Темінь — хоч очі виколюй. Перед ганком гора снігу, а хуртовина скажено виє, крутить снігом, засипаючи все навколо. Крізь кучугури замерзлого снігу ми прорили прохід. Чути було приглушені голоси. У темряві я потрапив на теплу голову малої конячини, засипаної по груди. Ми видобули з санок малих дітей і стару жидівку, напівзамерзлих. Принесли їх до хати, відігріли, нагодували. Пробувши кілька днів у нас, вони здорові й щасливі повернулися собі додому.

Нещастя за нещастям

Сумна була перша весна після смерти батька. Дядько Григорій, чоловік нашої тітки Марфуші, приїхав з Батурина перебути деякий час у нас. Він був сердечний і добрий. До чого ж гарно він умів розповідати нам історії з «Чорної Ради».

Одного дня, мені було тоді заледве вісім років, побачивши, як я в садку тягнув над силу велику колоду, дядько спитав мене співчутливо: «Чого ти надсаджуєшся, Лексіюку?» — «Ми не маємо більше тата, треба мамі допомогти».

За три місяці після смерти нашого батька, горе знову навідало нас: цей наш дядько також відійшов з цього світу, залишивши нашу добру тітку Марфушу саму на закинутому хуторі.

Це був якийсь ланцюг нещасть у нашій родині. З початком літа ми втратили ще й нашу Надіньку, нашу улюблену сестричку.

Надінька, що перебувала свої вакації у тітки Марфуші, застудилася, допомагаючи їй прати білизну на березі бистрого Сейму, що його вода місцями буває холодна, як крига.

У лісі, з братом Михайлом, ми про це нічого не знали. Нам було відомо тільки, що Надінька мала в суботу повернутися додому. Вертаючись з лісу, я вперше побачив білочку, що стрибала з дерева на дерево; мені пощастило впіймати маленьку пташинку з темно-червоною шийкою. Її налякане серденько тьохкало в моїй руці. «Як наша Надінька втішиться цій пташинці!» Надінька була на два роки старша від мене. Та лишенько! Ми вже її більше не побачили. Шкарлятина забрала її за кілька днів.

Ворота наші були широко відчинені, подвір'я повне людей. Нам не дозволили навіть підійти близько до померлої сестрички. Наша матуся відіслала нас перебути ніч у родички, на другому кінці міста. Я пригадую собі, як переходячи майданом, я намагався прикрити руками штанцята, подерті на колінах. Хата, де ми ночували, стояла недалеко кладовища, якраз при вулиці, що нею йшла похоронна процесія. Приголомшені горем, ми дивилися на похід крізь вікно. На другий день, повернувши додому, ми побачили на подвір'ї юрбу старців і старчих, немощних і калік на милицях, що сиділи на лавках за довгими столами. Їм подавали гарячу юшку з рижем і ягнятиною, кажучи: «Моліться за душеньку нашої дорогої Надіньки».

РОЗДІЛ ІІІ

ЗИМА

Початок листопада. Дороги позамерзли вже віддавна. По землі, твердій мов кістка, колеса котяться з гуркотом. Ми повертаємося зі школи бігом. І відразу — в садок, книжки й зошити шпурляємо на землю.

Гурра!.. У моему сільці, серед розкиданого смаженого сіменця, побивається маленька синичка: «цінь-цінь!».. Ми беремо її й випускаємо в бабусиній кімнаті. Перелякана пташинка кидається з одного кутка в другий, перевертає лямпадку; олива тече на обрус... «Ах, ви ж шибеники!» — давши кожному потиличника, бабуся всіх нас виганяє з кімнати.

На верху груші ми влаштуємо сільця з волосяним вузлом і ставимо кліточку з силковими дверцятами, куди вабець закликає своїх побратимів або посестриць.

З рудявосинього неба, похмурого, непросвітлого, спляться перші сніжинки; їх стає чимраз більше. Вони весело кружляють, як пушок; більші, пластівні, настипом вкривають дахи, землю, траву. Зима!.. З якою радістю ми зустрічали кожную пору року. Як вони в нас різко відрізнялися одна від одної!..

За якусь годину весь краєвид змінюється до невпізнання. Увечорі в присмерку, ми вже воюємо сніжками або котимо велику снігову кулю й робимо з неї «Діда Мороза».

Школа

Цієї осені це вже другий рік, як я ходжу до школи. Випивши склянку чаю з молоком, я діставав на сніданок у школі жменьку гниличок, а Олександр кусок хліба й шматок сала. Старший брат Івась купував собі на базарі за копійку пиріжка з горохом. Коли ми проходили перед бабусиною крамничкою, наш двоюрідний брат Полікарп нишком поливав цей горохвяник так щедро олією, що вона розпливалася по цілій Івасевій шкільній торбі.

Наша вчителька Олена Матвіївна, здорова, енергійна й гарна, завжди з індійським шалем на плечах, була як буря, коли розгнівається. Три відділи в одній класі, двадцяттеро дітей у кожному відділі!

Сьогодні, під час години рахунків, стався прикрий випадок. Олександр, сховавши голову під парту, кришив сало на дрібні шматочки й ласував ним з хлібом. Обурена вчителька нагло схопила Олександра за вухо, крутнула ним, як дзигою, і шпурнула в кут під дзигарі.

Щодо мене, я був її улюбленцем. Після науки вона мене затримувала й розпитувала про все. Кожного ранку, щоб зробити їй щось приємне, я приносив для неї диньку або кавуна.

Наша перша книжка називалася «В школѣ и дома», або як ми казали одним словом: «Школідома». Ніколи не забуду з неї оповідання про вовка: «Він блукає і все всю ніч». Ці слова розпалювали мою уяву. На малюнку — місяць, сніг, темна хатка, у вікні світло... На горбочку вовк підняв морду...

Найздібніший, але й найледачіший з нас, це — наш брат Гриць. Він рішав хоч яку задачу. Коли Петрусь товк завданого напам'ять вірша, Гриць схоплювався з свого ліжка: «Чи ти ще довго будеш мучити мене?» —

і він одним духом читав увесь вірш, ні разу не заглядаючи до книжки.

Наш дім освітлювався гасовими лямпами. У нас у кімнаті скло часто лопалося, бо ми палили над ним цукор на карамельки, що опікали нам язик. Наша матуся не давала більше грошей на купівлю нового скла. Ми його склеювали папером і тістом, крадькома добутим з діжі на кухні. Папір обгоряв, чорнів — і скло ставало непросвітним.

Полікарп

Кожної суботи ми приносили із шкільної бібліотеки книжку, що її ми мали прочитати вдома. Але це бувало рідко, щоб ми її читали. Яким чином могли ми знайти на це час між грищами й ковзалкою! . . . А тому, що вчитель питав нас про зміст книжок, це Полікарп їх прочитував і в дуже цікавий спосіб коротко нам переповідав.

Цей наш двоюрідний брат, широкоплечий і високий, як велетень, мовчазний і лагідний, пояснював нам з ангельською терпеливістю значення незрозумілих російських слів: впечатлення, сочинення, упражнення . . . Скільки корисного ми пізнали завдяки йому! Він умів спрощувати річ, звести її до нашого рівня й допомагав нам зрозуміти те, чого ми без нього напевно ніколи не збагнули б.

Зимові розваги

Наша невеличка річка Свидня, вузька і довга, замерзає при першому морозі. Тонка верства гнучкої криги подається під нашою вагою й бульбашки повітря вири-

риються з-під неї за нашими ногами. Бігти цією синьою стежкою між рядами верб, шість верств туди й назад, ковтаючи морозяне повітря, яка ж це була збуджуюча й підбадьорлива приємність!

Але небезпечно було ковзатися на широкій копанці, коли молода крига ламалася під коньками. Одного разу я провалився аж до пояса. Намагаючись безуспішно вибратися на поверхню, я тільки ламав кригу навколо й мусів пробовтатися з двадцять кроків у крижаній воді! Ми всі мали справжні коньки, навіть наймолодший брат Петрусь. Це так утішно виробляти на кризі вісімки й різні інші викрутаси.

Але починали ми ковзатися на деревляних ковзанах. До деревляної колодочки, напіврозрізаної надвое, прикріплюється зі споду залізячка. Шрубком ковзан прикручується до підбору й мотузочком підв'язується до черевика спереду. Правою ногою відштовхується від землі, а лівою безперестань ковзаєшся на повний біг.

Серед зими крига покривалася буртами снігу. На міській ковзалці сніг підмітали, але на ній треба було платити.

Ми самі також споруджували собі санки, або так звану крижку. Щоб зробити цю крижку, треба було спочатку вирубати в річці велику брилу криги, зробити її округлою, середину видовбати на місце для сидження і, мов гніздо, вистелити його соломною або сіном, потім спереду й ззаду зробити по дірці й протягнути через них мотузку, якою тягнеться крижку. Найтяжче було робити дірки. Але природа нам у цьому допомагала. Кожен з нас по черзі мусів поливати одне й те саме місце — і дірка була готова. Це я винайшов такий спосіб!

У нашій околиці було два горби. Той, що ми йому давали перевагу, вищий і небезпечніший, височів над жидівськими лазнями.

Ми сідаємо на крижку, на мить заплющуємо зі страху очі, хрестимося й спускаємося з такою несамовитою швидкістю, що майже неможливо керувати. Шалена крижка гуркотіла у бігу, крутилася... Яке ж то було лихо, коли на повороті крижка вдарялася у стовп або в ріг хати!.. Брила криги розбивалася на тисячі скалок, і хлопчина летів з неї, як куля. Для спуску з другого горба була похила вуличка, яку ми морозяними вечорами поливали водою, але розгнівані мешканці посипали цю зроблену нами льодову стежку попільом.

Як тільки кінчалася наука в школі, ми позичали широкі grindжолі, якими возили хліб на базар. Хтось із нас перший кидався на спід животом, підіймаючи комір кожуха й захищаючи голову руками. За ним хлопці валилися один на одного, а останні, мов ті раки, чіплялися, де вдавалося. У кінці спускалки grindжолі з грюкотом ударялися об косяк якоїсь хати, і вся юрма зі сміхом, ревом і плачем висипалася на всі боки. Розгнівана цими наскоками господарка хати зчиняла крик на всю вулицю й ганялася за нами.

Але це не була наша єдина зимова розвага. Ми ще бавилися крутілкою.

Напередодні великого морозу, ми пробивали на річці в кризі глибоку діру й устромляли в воду і в глинясте дно річки здоровезного кола, що його вночі закріплював мороз. Наступного дня на цей кіл настромлювали зверху велике колесо, а до одної зі спиць прив'язували довгого дрючка сім або вісім метрів завдовжки. До другого кінця дрючка прив'язували санки. Застромленим поміж спиць дебелим кілком крутили колесо, а санки, закреслюючи величезне коло, за кожним обер-

том неслися щораз швидше, й наприкінці з такою швидкістю, що сідок вилітав з них на всі чотири...

Сп'янілі й щасливі, з пом'ятими боками, ми поверталися додому. Місяць ясно світив, іскристий сніг хрупотів під ногами. Дідусь завжди в доброму гуморі чекав на нас з гарячим чаєм, з печеною в грубці картоплею, з салом і з солодощами. Проковтнувши цей пізній підвечірок, ми сідали за наші шкільні завдання, працюючи аж до півночі в добре нагрітій кімнаті.

Хліб

Як і в кожній родині на Україні, у нас теж пекли хліб у себе вдома. Це наша матуся сама розчиняла й місила хліб — адже не можна, щоб хліб не вдався — в діжі, що стояла в кухні в кутку, під образами. З тижня на тиждень зберігали розчину в діжі, щільно накритій віком.

Виробляючи діжу, мама вчила нас молитов по-церковнослав'янському: «Отче наш», «Богородице Діво», й казала нам повторювати їх зо сто разів. Увечері, перед тим, як лягати, ми проказували ці молитви в нашій кімнаті перед образами, що їх освічувала невеличка червона лямпадочка. На закінчення ставали навколішки й тричі били поклони, хрестячись за кожним разом.

Добре випечені буханці виймалися з печі й ставилися на широко лаву в ряд руба, щоб прохолоти.

У нас пекли хліб з житнього борошна з власного поля. Біла пшенична булка, випечена на французький зразок, так звана франзоля (що повелася в нас чи не від наполеонського війська), вважалася за розкіш, хоч

ми й жили недалеко від багатой на пшеницю Полтавщини.

Хліб пекли кожної суботи на цілий тиждень. Рідко траплялося, щоб його треба було докуповувати на базарі. Щоразу при печиві хліба, наша матуся пекла для кожного з нас маленьку балабушку, що її ми натирали часником і ласували з борщем.

Де вона, наша добра й працювита матуся, брала той час і силу, щоб доставчати нам стільки заласної всячини, що завдавало їй чимало залишньої праці.

Дід і бабуня

Вже від місяця, як бабуня живе в нас. Її вдача дуже важко принатурюється до життя в нашому домі. Ми всі надто галасливі, як звичайно хлопці, часом навіть грубі. Бабуня наша сувора, поважна. Замість заспокоювати нашу матусю, вона підкреслює наші вади, викриває наші каверзи.

Якось я спинився перед бабунею, що сиділа задумливо в кімнаті нашої матусі. Вона спочивала, схиливши трохи голову й підперши підборіддя правою рукою, а ліктем сперлася на поруччя крісла.

— Чого це у вас, бабуню, губа скривилася? — запитав я зацікавлено.

Вона гірко покивала головою і, глянувши мені в очі, сказала з докором:

— Чекай, чекай, шибенику, побачиш, який ти будеш, коли постарієш!

Після смерті батька наші дід та бабуня по матері стали вже надто старі, щоб могли жити самі, й тому мама та її брат Дмитро приймали їх до себе по черзі,

дідуся, то бабуню. Кожного разу, коли дід прибував до нас, ми його зустрічали з великою радістю, бо він ставав умить осередком в нашій зграї вітрогонів. Він навчав нас усякої всячини: як збудувати голуб'ятник, зробити граблі, нагострити ножі, направити струмент, засипати в свій час вівса коневі, запрягти його. З ранку до вечора він не сидів без діла. Заміристий, вигадливий, цікавий до всього, він був саме втілення життя. Це він займався опалюванням кімнат зимою. У нас хату опалювали дровами, але траплялося й соломою. Бувало інколи так, що в той час, коли ми вчилися уроків, дід, дримаючи, не запахав як слід соломи, й вона нагло вибухала страхотливим полум'ям. Тоді ми швидко прибігали й ковдрами гасили вогонь.

Однієї зими, коли лютували великі морози, я спав разом з дідом. Наше ліжко ми присунули ближче до грубки. До чого ж любе мені було це побратимство.

— Ну, скажи мені, — спитав мене якось дідусь увечері, — ким ти хотів би бути, коли виростеш?

— Я буду охвіцером на білому коні.

Мої бажання з часом зовсім змінилися, але моя жадоба до мандрів заклонулася, мабуть, ще в ті часи незабутніх далеких розмов з дідом. Це саме тоді народився український бурлака...

Це також дід збирав і зберігав овочі. Треба тут сказати, що після нашого великого нещастя — втрати батька, наш дід та бабуня віддали дітям усе своє майно; а тому, що нас було десятеро, мамі часто бракувало грошей. Отож дід брався на всі способи, щоб роздобути собі якусь копійку. Він переховував десь кілька найкращих грушок, і взимку, коли овочі були рідкі, таємничо виймав з кишені грушку, питаючи: «Ану, скільки мені даси за неї?»

Йому треба було пару грошей на лазню.

Лазня

Кожної суботи неодмінно треба було йти до лазні. На Україні це був свого роду обряд. Багаті ходили до «панської» лазні, бідніші — до загальноприступної: три копійки з душі!

Люди ходили до лазні цілими родинами, ми — з нашим дідом. Перед цим він роздобув собі свіже яйце для миття волосся.

Перед входом до лазні ми купували собі віника з березових галузок, висушених у місяці травні. В роздягальні, де долівка була вкрита грубим настилом соломи, кожен складав на купу свою одягу. Потім, крізь холодні сіни ми проходили до спільного приміщення, де в густій парі рухалася мішанина голих тіл. Коли тепер я згадую цю картину, вона нагадує мені «Пекло» з фресок Мікель-Анджеля. Воду ми черпали і обливали себе рязками. Дух розпареної берези і мила приємно лоскотав нам ніздрі. Від часу до часу хтось відтуляв залізну заслону кам'янки, що стояла посередині, повної розпеченого каміння, і жбурляв на нього кілька рязок гарячої води. Палюче парло вибухало аж до стелі і вихром розносилося по цій лазні, аж до стелі. Піт градом котився з нас, і від парла аж дух забивало.

Дід замочував свій березовий віник у рязці з гарячою водою й починав хльостати нас, що лежали долі-черева, хто вище, хто нижче, на східцях. Ми тремтіли всім тілом, коли він гуляв по наших спинах віником, а густа пара клуботалася під стелею. Дід нас натирив і шмагав чимраз сильніше. Після цього починалася праця лазника. Масуючи, він водночас шарував нас віхтем з лика, що заміняв тоді мийну рукавичку. По цьому він брався до наших голів, натираючи їх своїми гру-

бими пучками. Навколо нас він ставив кільканадцять рязок з водою — від дуже гарячої до зовсім зимної. Після масажу поливав нас спершу водою такою гарячою, що ледве можна було витримати, і кінчав поливанням холодною водою. Наприкінці черга була за дідом, що мав ще право на «шампунь» з яйцем.

Жінки, старі й молоді, зчиняли страшений гармидер у сусідньому приміщенні за дерев'яною стіною. З цікавості ми заглядали нишком через шпарки, чи не побачимо там між ними ту відьму з чорним хвостом, що про неї розказував нам дід?

У присінку, вже не такому гарячому, ми, приємно втомлені, відпочивали, розмовляючи; в роздягальні вбирали чисту білизну. Дід розчісував голову й бороду та запалював люльку. Яке чудове волосся він зберіг; воно густо, торочками, спадало йому на чоло.

Перед лазнею був базарик. Надворі тріскучий мороз. Скулені перекупки, огріваючись на жарівнях, схованих під їхніми широченними спідницями, продавали халву, яблука ренети, прикриті бараницею або ватяною ковдрою. По дорозі додому з насолодою хрумаємо яблуко. Цілий вечір ми відчували приємне почуття обнови, свіжості й блаженства.

Лазня, як і груба або піч, була джерелом нашого здоров'я, справжнісінька національна підвалина. Це, певно, Візантії ми завдячуємо цю заведенцію.

Сашкова шуба

Мені здається, що з усіх нас бабуся найбільше любила Олександра, найстаршого з нашої дівчацької ватаги. Він був не такий буйний, як ми, і рідше тягав дрібняки та ласощі з надзвичайної бабусиної шафи.

Бабуся ніжно любила свого улюбленця й завжди захищала його, коли нашій довготерплячій матусі вривався терпець із нами, і вона намірялася дати нам «перцю з маком».

Отже, ми аж ніяк не здивувалися, коли бабуся взялася шити йому шубу з матерії, що її вона довгі роки берегла в своїй дорогоцінній схованці. До перших листопадових морозів ця шуба була готова. Чудернацька шуба! Кроєм вона була радше жіноча! Матерія, що покривала хутро, первісно коричнюва, з часом полиняла й стала якогось дивного кольору, з багряними смугами. Ні одного ґудзика, зате височенний прямокутний комір зовсім ховав Олександрову голову. Брат наш у ній нагадував кажана.

Щодня пополудні, на ганку, що виходив на вулицю, Олександр хизувався в своїй шубі. Ніхто з нас не відважувався кепкувати з нього, а надто, коли він, відгорнувши поли свого одягу, витягав з кишені штанів копійку, давав її мені та, ні слова не кажучи, пальцем указував напрямом. Я біг щодуху в супроводі двох товаришів аж до пекарні однієї товстелезної перекупки, що мешкала біля добре нам знайомого містка, і приносив величезного горохвяника, на якому були витиснені маленькі чотирикутнички. Олександр ховав собі під шубу гарячого й духовитого коржа, потім їв його з байдужим виглядом у нас під носом, квадратик за квадратиком. Ми пасли очима за кожним братовим рухом. Нарешті наситившись, Олександр обдаровував мене «покоролівському» одним квадратиком, після чого ділив дрібні рештки поміж іншими присутніми.

Тим часом листопадовий присмерк набирив тону ранньої зими, і яснояїні зорі, пробиваючись крізь туман, здавалося пурхали в небі.

Іменини бабусі

У кінці листопада й на початку грудня йшли одне за одним наші родинні свята: св. Михайла — іменини нашого найстаршого брата; св. Катерини — нашої мами; св. Матрони — бабусі; св. Варвари — однієї з сестер; св. Миколая — одного з наших братів.

Свято, що нас найбільше цікавило — це були іменини нашої бабусі Матрони, бо в цей день ми починали набивати наші щаднички мідяками.

Гості були люди заможні, їх сани й коні захаращували все подвір'я. При вході до хати вони струщували сніг з своїх шапок і жовтогарячих кожухів. Дехто був у білих повстяниках з червоними візерунками, інші мали добрячі чоботи з чорної шкіри. Кожного з нас вони обдаровували цукерками чи непомітно всовували кожному гривною або п'ятака.

Бабуся, невеличка на зріст, усміхнена, в шовковій суконці кольору свіжої сливи, гладила нас по голівці. До десятої години вечора у вітальні гості попивали пунш з великих різьблених кришталевих келехів. У той день найбільший святковий самовар шумів без упину. Часом хтось з гостей кликав нас і давав нам дві-три ложечки пуншу!

На цей святковий обід подавали знаменитий квасок, юшку з солоними огірками, цибулею, лавровим листом і м'ясними кульками або з покраяними нирками. На столі гори гарячих пиріжків, начинених м'ясом або рибою з рижем, капустою, яйцями або грибами. Як головну страву подавали індичку або гуску з квашеними яблуками. Багато різних наливок. На десерт — гарячі вергуни, прирум'янені на гусячому смальці.

У вітальні хтось з гостей заводить веселу пісню про дівчину моргуху та надто боязкого козака: «Дівка в сі-

нях стояла» . . . Підхмелені старигани виспівують улюблену застільну пісню:

«Над річкою бережком
Ішов чумақ з батіжком
Гей-гей, з Дону додому . . . »

Одним ~~духом~~ вони спорожнювали чарки й останні краплі шпурляли аж до стелі, вигукуючи: «Щоб наші діти так підстрибували!»

Серед цього галасу найдужче було чути голос нашого діда. Розгарячений горілкою, з своєю люлькою в руці, він уїдливо сперечався з нашим дядьком, суворим опікуном, що мав семеро дочок: «Побачимо, побачимо, як ти своїх дочок повіддаєш! Сміється той, хто сміється останній! Злість, як кажуть, сестриця сатані . . . »

Вже над самим ранком роз'їздилися гості. Ми засинали по всіх кутках, не роздягаючись.

Різдво

Після іменин бабусі ми починали готуватися до Різдва, цього найбільшого й найвеселішого свята в Україні.

На гроші зі щаднички купували аркуші кольорового паперу для нашої таємничої «Звізди», що мала нагадувати вифлеємську зірку, яка привела трьох царів з далекого Сходу з поклоном до народженої Боголюдини. Ця шестираменна «Звізда» робилася з прозорого паперу, а її кути оздоблювалися китичками з різнокольорових тоненько покраєних папірців. У прозорій середині «Звізди» — образок Різдва Христового, намальований на проолієному папері, що освічувався ззаду свічкою. Опі-

сля ми приправляли цю «Звізду» до довгого держака так, що її можна було обертати направо й наліво.

Скінчивши наші шкільні завдання, пізно вночі робили офіцерські еполети з золотого паперу й декорації до «Машкарату», або, як ми казали, «Мушкарату», й «Кози». Впродовж кількох тижнів шукали за справжніми шаблями, острогами, сукнею для «Машіри», героїні цього дійства, й кожухом для «Діда».

За тиждень до Різдва наш різник Порфирій, справжній велетень, приходив до нас колоти кабана, що його відгодовували з дев'ять місяців. Заколотого кабана смалили на солом'яному вогні на кризі річки. Федусь, найбільший ласун, завжди умудрявся одержати свинячий хвостик, що ним він так ласував. Наша матуся й сестра Варварка виробляли всякі ковбаси, паштети, шинки, варені з корицею, перцем і запашним зіллям.

На Свят-вечір у кухні, в кутку під образами, на лаві, покритій запашним сіном, ставили казан з яшною кашею, й поряд величезний горщик з узваром, що його сік ми пили цілих два тижні.

На вечерю подавали за звичаєм горохвяну юшку з грінками, великого смаженого сома або солоного судака з Каспію. На десерт була густозаварена яшна каша, щедро полита медом.

Тільки-но з'їли кашу, як вже чути шкрябання за замороженими вікнами й голоси: «Благословіть колядувати». Лямпу погашено; морозний дух вривається в кухню. З'являється тьмяно освітлена «Звізда» і наповнює кухню таємним шелестом паперу. Вона фурчить, коли її обертають то вправо, то вліво, а під час цього прегарні голоси співають Різдвяну коляду: «Нова радість стала . . .» Брат Микола своїм теплим басом підтягає колядникам, обдаровуючи їх мідяками, а Варка частує цукерками.

Тепер нам черга виходити. Спочатку ми відвідували сусіду — пана Кукловського. Приходили до нього з «Козою». Я був за офіцера. Олександр, що зображав «Діда», вштовхував козу до хати, і Гриць у вивернутому кожусі, з рогами на голові з борідкою, рачкує й затягує хрипким голосом:

«Я коза-дереза,
Пів бока луплена
За три копи куплена,
Тупу-тупу ногами,
Сколю тебе рогами
І ніжками затопчу,
Хвостиком замету . . . »

Коза то задкує, то підскакує наперед, а в цей час над нею два офіцери б'ються на шаблях. «Дід» жартує з глядачами.

Все просто, по-сільському, як водилося з давніх да-вен.

Гарненькі доньки нашого пана Кукловського беруть мене за руки: «Хто це може бути? Хто це? А-а, це Лексійко Грищенко!»

Нас частують солодощами, обдаровують мідяками, після того ми йдемо далі по місту, обходом.

У самий день Різдва мама будила нас до першої Служби Божої о четвертій годині ранку. Заспані, ми насилу взували висушені коло груби наші чоботи, і святково вбрані, з башликами на головах, разом з дідом, переходимо майдан засипаний кучугурами снігу, де не було ні стежки, ні сліду.

Входимо до церкви в той феєричний мент, коли — немов по магічному шнурі — одна по одній спалахують

свічки на двох великих панікадилах. Це була велика радість для нас, дітей. За іконостасом, що блищав золотом, священик править Службу Божу. У святочній тиші лунає хор.

Олександр співає дишканта, Михайло й Іван баса, а я альтя.

Перший день Різдвяних свят. Неможливо описати, що це за радість. Сильний мороз і цілковита тиша. Тільки на голих віттях дерев щебечуть пташки.

У добре напалених домах і хатах панує веселість. Співають під супровід бандури. Грають у карти, лузують при цьому підсмажене насіння або кабачки.

Часом молода наречена прогулюється вулицями, співаючи разом зі своїми дружками, оздобленими пасмами різнобарвних стрічок, разками доброго намиста, з блискучим хрестиком посередині. Довгі коси туго позаплетені. На голові молоді — вінок з воскових білих квіток. Зустрівши перехожого, вона зупиняється, урочисто вклоняється йому тричі аж до землі й запрошує його, кажучи: «Просить батько, просить мати, і я вас прошу прийти до нас на мої заручини». І хор дівчат підхоплює, немов одним, дзвінким, як кришталь, голосом старовинну пісню, «Радість минула», що оплакує дівочтво, яке вже ніколи не вернеться.

Другий великий святковий день, це день св. Василя, що припадає на Новий рік. Раннім ранком, синюватим і непрозорим, скованим морозом, коли ми ще вигріваємося в ліжку, ватаги дітей, часто в батьківських кожухах, де в задовгих рукавах глибоко ховалися їх руки від морозу, вдираються в кожну хату й шпурляють по кімнатах жмені жита чи пшениці, горлаючи: «Роди жито, роди пшениця і всяка папшиця!..»

Наша дитяча кімната прокидається від гармидеру, чути, як зерно порощить об вікна й ікони. Тим часом зелена прорість жита, посіяного ще восени, спить у полі під грубою верстовою снігу.

Криж

Водохрещі. Суха погода, лютий мороз. Вранці, свяченою водою, що її привезли торік з «Йордану», Петрусь і я кропимо весь дім з забудовами, співаючи тропар: «Во Йордані крещаяущся тобі Господи, тройческоє явися поклоненіє» . . . , і роблячи крейдою хрестики на всіх дверях, на воротах і на хвіртці. Не минаємо також і саней. Ми без шапок, але вуха сховані від морозу білою хусткою, зав'язаною під підборіддям.

Після обіду вирушаємо на «Йордань» до Подолова. Безкрая черга саней, запряжених воднокінь або парою коней, суне між кучугурами снігу; видно, як виринають і зникають смушеві шапки, барвисті шалі, руді голови коней. Вони теж відчують свято і трюхають жвавіше, ніж напередодні, працюючи.

Село зникло під снігом, видно тільки солом'яні стріхи й дахи. На горбочку невеличка сільська церковця, така зворушливо проста, усміхається до сонця своїми білими мурами з-за химерної огради з голих дерев. Зараз за Подоловом дорога спускається на річку.

На сліпучій своєю білиною кризі, навколо простенького престола, біля якого блищать золоті ризи попів і хоругви, тиск народу. Приглушені співи хору ледве долинають до нас; запашний ладан злагіднює морозяне повітря. Якимось чудом не відчувається морозу, і то якого морозу! Не видається дивним, що декотрі від-

важні купаються в цей день! Вони занурюються в ополонку, вирубану в кризі, грубій на півметра.

На свіжо підметеній кризі було видовбано велетенського хреста, або, як у нас казали, крижа. Вузенькі борозни залиті буряковим квасом. Криж обкладено зліва й справа списками, колами. Емблеми евангельської драми зайшли до нас із Візантії ще за часів Володимира Святого.

По закінченні короткої Служби кожна родина западається свяченою водою. Ця вода служитиме цілий рік для окроплення домівки і на всяку іншу потребу: проти хвороби, пожежі тощо.

Усі покидають це село радісні, освіжені, відмолоджені. Подолів віддалений від нашого міста лише на кілька кілометрів, але в ньому все по-інакшому: і ходять, і сміються, і цілуються... Сонце сховалося. У сизому присмерку темносиній мороз огортає похмурі хати. Люди бігцем поспішають додому. Ми вмощуємося щільною купою на grindжолах, ховаючи вуха й руки, з приємною думкою про наш дім, про смачний чай, про розваги...

Мушкарат

Кожної ночі Мушкарат, рід середньовічної містерії, що прийшла до нас з Європи, обходить ціле місто. Часом було їх аж два. Мушкарат складався з кількох персонажів: короля в короні (за взір була нам гральна карта), його дочки Машіри (гарний хлопець, перебраний дівчиною), й кілька офіцерів з острогами й справжніми шаблями, в супроводі «Діда», з довгим ціпком у руці, що в своєму виверненому кожусі скидався на ведмеда.

«Дід», що зображав блазня, прохав дозволу ввійти до хати. Один з молодих офіцерів пробігав по кімнаті, брязкаючи острогами і... починалася містерія.

Офіцер церемонно підходив до короля й прохав віддати за нього дочку. Але надбігав другий суперник. Сцена ревнощів, поєдинок і викрадення Машіри.

Близько півночі вистава кінчалася часом драматично, коли два Мушкарати здибалися в місті й починалася баталія двох супротивних таборів. Попобігавши морозної ночі, влаштували бенкет в одного з наших «офіцерів».

Його мати — вдова, добросерда й усміхнена. Молода сестра тче рушники. В хаті обстановка сільської робітні: на варстаті, біля вікна, простягається основа, немов величезне павутиння, де жмуття білих і червоних ниток розсівають квітчасті узори.

Я вернувся додому веселий, напідпитку, заточуючись на всі боки. І до того ж у нашій порожній ідальні хильцем ковтнув чарочку чистого спирту, гадаючи, що це горілка. Страшенно попик тоді собі рот, і тому в мене назавжди залишилася нехить до алькоголю.

Ці три тижні вакацій були для нас трьома тижнями свят; майже щодня. Але ми не могли побувати всюди, особливо, коли треба було платити за вхід. Я ніколи не забуду моєї журби, коли одного разу в дівочій гімназії влаштували ялинку. Я благав матусю дати мені десять копійок на вхід, але вона не завжди могла сказати «на!».

Все ж таки я вийшов у темну ніч і зупинився перед великими вікнами гімназії. Величезна ялинка сяє аж до стелі. На ній виблискують цяцьки, золоті горішки, серпентин, цукерки. Навколо ялинки танцюють, а директорка роздає дарунки...

Спершись об мур, носом прилипнувши до шибки, сам-один на вулиці, я стежив за цим видовищем, а рясні сльози горохом котилися мені з очей.

Великий мороз

Вже від кількох днів знову розпочалася наука в школі; це дуже тяжко після стількох свят, але мороз нас часто рятує.

«Гурра! Сьогодні нема науки! — вигукує Петрусь, пробігаючи, мов навіжений, подвір'ям. — «На каланчі наглядач вивісив прапорець». Двадцять ступнів нижче нуля.

Вже двічі рано-вранці входив дідусь нас будити, стягаючи з нас ковдри. «Спиш, біла шельмо, а надворі гори снігу! Пройти ніяк!

Яка втіха! На великому подвір'ї біло, біло... Сонце яскраво блищить в іскрах сухого снігу. Він досягає трьох метрів. Між синіми тіннями й глибоко застиглим небом панує велич і тиша.

Дерев'яними лопатами, широкими й легкими, ми жваво краємо громаддя снігу й високими рядами ці величезні снігові брили укладаємо на вулиці. Насамперед прорізуємо прохід у глибінь подвір'я, а другий — до стайні, де зголоднілий Буренький вже не раз нетерпляче іржав. Дід швидко приніс йому пайку вівса, а я оберемок сіна.

Бахмут і Федусь

Якось увечорі Федусь придумав запрягти в гринджолята нашого гарного собаку й вірного сторожа Бахмута. Бундючно, як той пан, мій брат усівся на санчатах,

оперіщив Бахмута по спині ввіжками, а той, як не кинеться стрілою через кучугури снігу і з якоюсь чортівською силою як не переплигне через двометровий паркан, порвавши і віжки, і шлейки. Наш Робінзон так і перекинувся догори ногами.

Коли зима доходила свого вершка, і річка в Подолові замерзала на шістдесят сантиметрів углиб, наші спільники привозили нам льоду на ціле літо, валкою гринджол, запряжених воднокінь і наладованих великими прозорими брилами, з жилками кольору аметиста. Привіз тривав цілий день. За кожним разом ми розрубували лід сокирою і складали його під стодолю у глибокій ямі в чотири метри на три, яку потім покривали грубою верствою соломи. За літо з цього льоду робилася суцільна брила. Це в такій льодовні ми зберігали кисле молоко, масло, дині і всякі харчі... Аж до самого вересня, під час гарячих днів, ми мали прохолодні напої.

Коли-не-коли взимку настав відлига; з дахів капає, падають бурульки, сніг тане, на дорозі темніють кінські балабушки, очеретянки й горобці цвірінькають по-інакшому. Яроблаkitне небо п'янить нас. Після таких днів відчувається, що недалеко вже до масниць.

РОЗДІЛ ІV

ЗЕЛЕНА ПОВІНЬ

М'ясниці

М'ясниці на Україні, це перехідний ступінь, це грань між зимою й весною. Три дні вакацій, три дні святкування. На обід не дають м'яса, а вареники з сиром, залиють сметаною або гороховий корж з маковим молочком. Наші знамениті млинці з гречаного борошна ми споживали з топленим маслом і сметаною.

На столі всілякі закуски: жирні королівські оселедці, французькі сардинки Кано в прегарних коробочках, обклеєних золотою паперовою опаскою (ціна коробочки — один карбованець! Багатство на ті часи!), чорні оливки з Греччини, шпроти, вуджена кета, чорний кав'яр з Криму, червоний кав'яр з Сибіру, всього не пригадаю...

За столом — бучна веселість. П'ють горілку, варенуху. Бувало я з'їдав тридцять млинців, про що пам'ятав тоді цілий рік!

Першого дня посту, замість звичайного молока нам давали макове молочко. Все неначе нагадувало приказку нашого діда: «На страві святого Антонія — пустельника». О Боже, що за сум огортає місто, коли увечорі самотньо бовкає дзвін. Упродовж семи тижнів пісна страва, що складалася головню з борщу з рибою й білою квасолею та з гречаної або пшоняної каші з олією.

Весна

На вербному тижні в нас здіймали подвійні вікна, мили підлогу й білили стелю. Весняна свіжість наповняє дім. В садку перші дрібненькі й масні листочки смодини розкриваються до сонця. Від їхніх пахоців морочиться голова. Наша матуся садить у городі пророщену цибулю. На вербах ніжно полискують оксамитні пуп'янки. Петрові бджілки роблять свій перший проліт.

Після Служби Божої ми несемо додому освячену панотцем Андрієм вербу й по дорозі хльостаємо зустрічних дівчат, промовляючи: «Не я б'ю, верба б'є! За тиждень Великдень! Ось недалечко червоне яечко». В хаті свячену вербу звичайно застромлювали за ікони.

Повертаються з вирію шпаки (десь близько десятого березня). Вулицю важко перейти — таке болото!

Крига скресла

Ось уже третій день, як річка скресла і несе кригу: для нас ціла подія! Що вечора ми граємося на мості, єдиному місці, де сонце уже висушило болото. Дівчата ведуть танок, співаючи веснянок:

«Кликала ізмалечку
Весну ще й русалочку:
Любонько, приходь,
Личенько спогодь,
Щоб таке, як в сонечка,
Мала неньки донечка,
Як вишневий цвіт,
Аж до пізніх літ . . .»

Хлопці шукають гостріших переживань. Вони слідкують за кригою. Коли груба брила, широка, як порон, ударяється об стовп мосту, троє або четверо найвідважніших сплигують на неї зверху, з двох метрів заввишки, й запалюють снопи соломи. Це химерне світло освітлює каламутну воду, високі верби, тини сінокосів. Довгими дрючками хлопці скеровують крижину в темну ніч по річці, що зникає в темному вербняку. Ми біжимо дорогою напередими й стежимо здалека за її мандрівкою. Часом крижина тріскає, а часом щасливо випливає аж за кілька кілометрів далі, за вербняком. Вигуками радості ми тоді вітали таку крижину-переможницю.

Свята неділя

Останній тиждень посту дуже крутий — не вільно їсти навіть рибу. Як звичайно, ми готуємося до говіння, вбиваємо собі в пам'ять «Вірую» і йдемо юрбою до церкви сповідатися.

Панотець Андрій сидить за столиком, біля нього на тарілці ціла купа мідяків. Один за одним ми стаємо перед ним. Кожний за чергою підступає до нього і стає навколішки. «Ну, як, чи знаєш ти «Вірую»? — питає він кожного глибоким і лагідним голосом. Він пронизує нас своїми добрими очима й запихає табаку собі до носа, що нагадує три зрослі картоплини. Великою картопатою хусткою утирає обличчя й тричі струщує нею понюшку. Я дивлюся на його високу, з темносинього оксамиту, комилавку, і дрижаки проймають мене наскрізь... Затинаючись, проказую «Вірую». Його велика рука покриває мою голову таємничою епітрахіллою тоді, як він півголосом сповідає мене: «Які гріхи маєш?» Встаючи,

я кладу на тарілку мідяний гріш. Кожного разу, коли мені доводиться бачити в Люврі картину Гірляндайо, я згадую цю зворушливу сцену з мого дитинства.

У день Причастя ми від самого ранку нічого не брали до уст. Перед тим, як іти до церкви, прохаємо прощення у всіх дома, навіть у челяді. «Прощу простити мені!» — «Хай тобі Бог простить!» Це було справді гарне моральне виховання.

У великий Четвер ми з острахом приступали до царських дверей. Панотець Андрій, з чашою в руці, між двома прислужниками, що держали рушничок, золотую ложечкою вкладав нам до уст Причастя. Після цього з приємністю запивали з рук паламаря червоним солодким вином з срібного ківшика.

На паперті купували в'язку солодких або солоних бубликів і частували тих, хто не причащався.

Святчетвергової ночі, що була звичайно темна й сумна, мама давала нам по свічці з жовтого воску: меншим — маленьку, більшим — велику.

В кінці читання кожної страсної евангелії — а читають їх, як відомо, дванадцять — ми позначали свічку кульками розтопленого й почорнілого від спаленого гнота воску. Повертаючись додому, з великою обережністю переходили майдан, щоб не загасити свічку, яку несли в червоній паперовій лійці. Якщо свічка згасала, ми її засвічували від діда.

Одного великого Четверга нас спіткало лихо. Злодії обікрали нашу комору. Всі харчі, приготовані до Великодня, й усе наше святкове вбрання пропало! . . . Одному недоставало черевики, другому бракувало чобота. Злодії скористувалися з темної ночі, коли ми всі були в церкві, й розібрали п'ять метрів паркана, щоб під'їхати підводою під саму комору. Вся наша родина була приголом-

шена! Нашого вірного сторожа Бахмута ми знайшли задушеного хлібом, в якому була застромлена голка!

Велика П'ятниця — день покладення Христа до гробу. Зі слізьми в очах я прочитував Страсті Христові, беручи їх близько собі до серця. Я бачив у моїй уяві всю трагічну подію: бичування, гострі й довгі колючки на чолі Христа, цвяхи, що пробивали руки й ноги... Дідусь питав мене: «Чого ти плачеш?» — «Бо вороги розп'яли бідного Ісуса».

У церкві, співаючи на крилосі, я не тратив з моєї уваги ні одної подробиці тієї жалісливої служби. Врочисто виносили від престолу, через царські двері, Плащаницю, на якій зворушливо просто вигаптувані зображення Матінки Божої, святих жінок, св. Івана й тіло Христа. В мент, коли святу Плащаницю клали на гріб посередині церкви, з моїх очей нестримно котилися сльози. Подзвіння й сумні співи глибоко краjali мені серце.

Цілий день вірні приходили цілувати Плащаницю, що була помазана запашним миром з Царгороду, як цього вимагала вікова традиція.

Великдень

Цілий Страсний тиждень, останній і найсуворіший щодо посту, весь був наповнений спокусливими пахощами страв, що їх готували до Великодніх свят. Височезні паски, що ми їх їли впродовж п'ятидесяти днів, аж до Вознесення, пиріжки, бужанина тощо. З ранку до вечора заміщували жовтки, цукор і шафран до тіста. Ми, діти, крадькома добували невеличкі шматочки тіста, місили його нашими брудними, аж чорними, пальцями

і давали їх до маленьких, з середини полив'яних форм. Наші пасочки не росли, але великі паски підіймалися аж до піднебення. Наша матуся й п'ятнадцятирічна сестра Варвара з цього були дуже раді. Ми переносили ці паски десятками в сіни. Там поливали їх золотаві верхи білим цукром з різнокольоровими сім'ячками солодконого ганусу. Найбільша паска була прикрашена двома літерами Х. В. (Христос Воскрес!).

Що було найспокусивішим — це великоднє ягня, підсмажене, мов золото, як це водиться на Сході. Я піддаюся спокусі й застромлюю палець у підлеву і оближую його. Петрусь горлає до кухні: «Мамо, Лексій оскоромився!»

В суботу вранці ми розводили фарби й маленьким пензликом розмалювали писанки різними вигадливими візерунками. На Україні ці візерунки на яйцях становили цілу ділянку декоративного мистецтва, вельми розвиненого. Це мистецтво прийшло до нас ще із стародавньої Греччини. Я милувався згодом подібними візерунками, відвідуючи острів Крит, на монументальних вазах ще з часів Гомера й таємничого царя Міноса.

Впродовж Страсного тижня ми виготовлювали у церковного сторожа різних форм і величини кольорові ліхтарики для прикраси дзвіниці.

Вечір перед самим Великоднем залишив у моїй пам'яті назавжди враження глибокого духового зосередження перед якоюсь надзвичайною подією. Таємниче життя, невидимий гін живих соків у деревах, набухання бруньок, ледве-ледве відчутна запашливість молоденького листя і прорість жита, що пробивалося з-під сніжного покриву.

Увечері йшли до церкви зі свічками Страсного Четверга, напівзгорілими, трохи почорнілими. Великий

дзвін бевкає глухо. Посередині церкви, як і Страсної П'ятниці, лежить ще Плащаниця.

Аж до півночі читають Діяння апостолів, такі зворушливі в своїй простоті. Наш дядько Федір, високий, худий, зі свічкою в руці, виводив їх згучним і глибоким голосом. Натрапляючи на рядки, заліті столітніми чорними краплями воску, він не збивався, не ніяковів, але виводив далі безупинну поважну мелодію.

Цілу ніч юрби людей ходили від однієї церкви до другої. Зайшовши в напівтемну церкву, вони цілували з глибокою побожністю освячену Плащаницю, споглядали на Страшний суд, пекло...

Надворі старші брати прикрашали церкву ліхтариками; вони вивішували їх аж на самім верху дзвіниці. У півні було чути приглушені оклики, було видно, як з'являлося й зникало в різних місцях світло.

Тим часом у церковній огряді, під високими липами, на землі й на білих постилках були вже розкладені великодні паски для освячення. Наша паска була найвища. Побіч, на полумисках — смажені ягнята, писанки й крашанки. Всі цікавляться й подивляють паски або жартують, коли яка не вдалася. Спокусливий дух ішов від усього й дратував порожній шлунок.

Опівночі я вже спав зморений, уклавши голову на коліна якоїсь доброї бабуні. Вони всі тут позасідали кружком, мов ті туркені десь у мечеті.

Раптом зчинявся рух і збуджував церкву. З ризниці виносять величний образ Воскресіння: Христос з'являється з гробу в блискучому с'яйві. Я протираю очі. Нараз усі встають, і церква наповнюється людьми. Святу Плащаницю заносять у вівтар. Образ Воскресіння виносять з церкви, за ним євангелію, що її несе хлопчик, потім іде священик у ризах, диякон з кадильницею,

за ними несуть багато хоругв і йдуть усі вірні з запаленими свічками в руках.

Порожню церкву зачиняють.

Тричі процесія обходить ограду. Двоюрідний брат Сергій надзвичайно високим голосом виспівує великодню стихіру: «Воскресеніє твое Христе Спасе, ангели поют на небесіх . . .»

Наш добрий панотець Андрій з цікавістю мужика слідкує за щасливими обличчями своїх парафіян. Він освячує паски, обкладає їх щедро кадильніцею, обвішеною брязкотельцями. Дітвора шниряє повсюди.

Коли процесія за третім разом доходила перед церкву, вона вся аж до самого верху освітлювалася сотнями ліхтариків. Високо в темне небо вибухали вогнеграї. Стрілою злітали вгору, крутилися, тріскотали. Їх тріск сколихував тихе й лагідне весняне повітря.

Чоло процесії входить у притвор і затримується перед самими головними дверима, таємничо зачиненими. Нагло, одностайно, в один голос усі присутні радісно заспівують великодній славень: «Христос воскресє . . .» Священик повертається до людей, благословляє їх хрестом і вітає їх, повторюючи: «Христос воскресє!» Нарід захоплено відповідає: «Воістину воскресє!» Ми входимо до церкви й починаємо христосуватись. Настрій такий, що здається й святі на іконах радіють разом з нами.

Почуття братерства зогрівало навіть зачерствілі серця й здавалося, що всі знову жили в любові перших християн.

Потім правилася коротка Служба в супроводі радісних і переможних співів.

Вузкий пружок рожевіє на Сході. Жаби кумкають переймом.

Родини виходять гуртками з огради, несучи посвячені паски. Всі йдуть швидко, майже бігом. Іван несе паску, Федусь ягня, дід у рожевій мисці крашанки.

З якою насолодою ми починаємо розговлятися. Потому виходимо в садок зустрічати схід сонця. У запашному садку чути як у лісі розлягаються перші співи соловейка. В руках у нас задимлені шкельця. Крізь них ми дивимося на сонце, що сходить. Воно, переможне, викочується, грає, підноситься й розкидає золоте проміння по блакитному небу... Це єдине й неповторне явище в цілому році.

Сон нас валить з ніг; спимо до самого полудня. Надворі тепло й лагідно. Це — кінець зими, весна прийшла.

Три дні дзвони благовістять безупинно, аж стають гарячі. Великий гомін лунає над містом.

Поминки

Через тиждень після Великодня у нас поминають померлих. Віра в безсмертя так укорінилася в свідомість, що в споминах про померлих не домішується жодна скорботна думка. Це тому кладовища в нас, як і на всьому Сході, були не тільки місцем вічного спочинку, а й місцем прогулянок, ба навіть зустрічі закоханих.

Провідної неділі, коли люди приходили на кладовище, здавалося, що це був перший день літа. За огорожею зелені хвилі жита веселили очі. Безжурні пари закоханих сиділи тут і там у тіні ледве зазеленілих верб.

Напередодні ми опоряджали могилки, в яких одне побіч одного спочивали наші батько, Надінька, дідусь з Кролівця (батько бабусі), якого ми ніколи не бачили, і лише з напису на дерев'яному хресті, назелено пома-

льованому мідянкою, знали, що він називався «Данило». Ми вкривали могилки зеленим дерном і прикрашували першими квітами сон-зілля.

Близько полудня, з усіх кінців міста, повагом ідуть люди цілими родинами (нас було п'ятнадцять осіб). На візочках везуть або несуть у руках їжу для поминок: паски, питво. Навкруги могилок з залізними або дерев'яними, де-не-де величезними, хрестами, панує велике пожвавлення, дружній гомін; бджілки бринять у зазеленілих вербах. Між могилками, на свіжій траві, розстилають білі обруси. Всі чекають на священика, що швиденько переходить від могилок до могилок, читаючи над ними воскресні євангелії та молитви.

Дим ладану ще не розвіявся в повітрі, а вже кожна родина починала цілуватися і перед тим, як розпочати їсти, над кожною могилкою катали навхрест крашанками.

Увечері, коли сонце золотить хреста простенької церковці, все кладовище гуде, немов якийсь потривожений рій бджіл. У цьому царстві смерті ніхто не думає про смерть. Підпилі люди цілуються, чокаються чарками, хрестяться, заїдаючи куркою. Ми, діти, ласували локшівником, зробленим на молоці, з цукром, що його готували на цей день.

Біля кладовища розташувався справжній турецький базарик: квашені яблука, настояні на горілці вишні, смажене насіння... Нарешті, поволі барвиста юрба розходиться й переходить майдан співаючи. Дехто з співаків ступає нетвердо...

Зарізаний

У присмерку наш сусід, на прізвище Зарізаний, ідучи додому, «писав мисліте» під нашими вікнами і

хрипким голосом виспівував солдатських пісень з Турецької кампанії 1877 року, коли він воював за звільнення слов'ян від турків, під командою генерала Скобелева.

Не зважаючи на своє незвичайне прізвище — я так ніколи й не взнав, звідкіля воно пішло — наш Зарізаний мав на своїх плечах добру голову, і його стельмашня була одна з найкращих у Кролівці.

Мешкав він на горбку, де ми взимку влаштовували наші небезпечні спускалки. Ще перед тим, як відчинити хвіртку його квітучого городу, де на кінці знаходилася його майстерня, було вже чути невгавуче гудіння. Три варстаті гуділи одночасно, біляві стружки падали на землю м'якими й пахучими купками. Зарізаний, у кашкеті, а його два сини з непокритими головами, кремезні, як козаки, тримали міцно свій різець на напівобтесаній ступиці, що шалено крутилася.

Ніхто з них навіть не зводив на мене очей, але мені це було байдуже, я захоплювався, як це завжди й усюди, барвами, формами, пахощами й чаром, що був уже в самих назвах речей.

Тут обробляли чотири сорти деревини: свіжу березу для ступиць, твердий дуб для спиць, сухий клен і гнучкий в'яз для обіддя. Довгі стовбури в'яза дві ночі парилися в парні перед тим, як їх брали згинати в обід.

В ярмаркові дні, рано-вранці, батько з синами котили під нашими вікнами колеса аж на майдан, де в них було своє означене місце. Ввечері Зарізаний повертався додому, заточуючись від паркана до паркана.

РОЗДІЛ V

КВІТНЕ ЗЕМЛЯ

Зелені свята

Так, як Великдень був для нас символом весни, Зелені свята ми сприймали, як початок літа.

Які чарівні слова могли б змалювати картину наших квітучих садків на Україні? Я бачив садки всіх середземноморських країн, але ніде не знайшов такого запашного буяння квіту.

Ніч. Небо блакитно-зеленої прозорости. Сріблясте листя тополь — непорушне. У повній тиші місяць своїм зеленкуватим промінням заливає таємничі квітки без ліку, його загадкове обличчя ледве виявляє скриту ласкаву усмішку.

Напередодні Зелених свят, уздовж річки, по пояс у воді, ми нарізували оберемки аїру, жуючи його молоді гіркаві бруньки. Грубим шаром цього аїру ми вистеляли підлогу по всіх кімнатах, а також і на ганку.

Прикрашати треба було весь дім. На стінах, на божниках, за рямцями дзеркал ми затикали галузки: липові запашні, кленові з пальмовим листячком, легкі березові. На столі в'язки польових квіток. Між ворітьми і рундуком, що вів до кухні, за вечір виростав справжній гайок. На воротах, за порадою діда, ми застромлювали віття осики, щоб їх чаром відганяти нечисту

силу, що тривожила сон Буренького. Нечистої сили наш дідусь дуже боявся.

Увесь наш дім був під час Зелених свят, немов би запашний ліс. Природа проймала людське житло своїми пахощами. В церкві, у притворі, ікони й долівка, все було так само прикрашено, й височезні галуззя клену здіймалися справжніми деревами біля обох крилосів посередині церкви. Ніде під час іншого свята не збереглося у християнській традиції стільки поганських залишків з найдавніших часів, що викликають знову до життя глибокі незбагненні таємниці.

Чудесні лови

Післяобіддя ми перебуваємо в непролазному вербняку нашого сусіди — пана. Він ганявся за нами на своїх довгих цибах доти, аж доки не піймає когось із нас вже на самому перелазі, і не стягне картуза: «Скажи своїй матері, щоб прийшла по картуз». Ми його боялися, як чорта.

Заховавшись у гущавині вербняка, курили до безтями цигарки з сухого листя верби (коли батько ще був живий, я приносив часом справжнього тютюну, що його мені вдавалося потягти від нього). Виходячи з нашої криївки, ми безтямно крутилися, мов ті задурманені курці опіюму. Це був для мене якийсь чудодійний лік: відтоді я вже ніколи не спокушувався на цигарку.

Це якраз після одного такого «курення» ми пішли на леваду іншого сусіди, взявши з собою чисте простирадло з нашого ліжка, і почали ним ловити рибу в занедбаній сажавці.

Перед нашими здивованими очима, у рясці, між голо-
вастиками, в нашому почорнілому від мулу простирадлі,
кидався чималий карась з золотистими плавниками.
Ми занурюємо простирадло доти, аж доки в сажавці
не залишається ні одної рибки . . .

Що це була за чудова страва з цих карасів, підсмаже-
них на маслі й залитих сметаною! Усі аж пученьки
облизували. А наша няня навіть не нахвалялася бере-
зовою кашею за простирадло.

Михайлові пристрасті

Михайло був улюбленцем нашої матусі. Високий,
кремезний, очі злегка примружені, коли він дивиться
на вас. За столом для нього найкращі шматочки, для
нього навіть маленька чарочка горілки. Наша няня
прощала йому всі його вибрики, вона сліпо вірила у всі
його вигадки . . .

Я також гаряче любив свого старшого брата. Він мав
здібності до всього. Був найкращий мисливець на всю
околицю, знаменитий мебляр, вигадливий різьбар по
дереву, чудовий стельмах, слюсар тощо. Він мав цілі
гори різного струменту. Якось він зробив нам пречудову
бричку.

Щоб здивувати наших кролівчан, сам змайстрував
навіть рушницю-дубельтівку, що зламувалася посере-
дині: дві цівки, вирізуваний приклад з горіхового дере-
ва. Хист у нього був надзвичайний, він відразу схоп-
лював таємницю всякої машини. Але він був запальний
і надто гвалтовний.

У нього були збірки каталогів, і часто за обідом або
підвечірком я мусів приносити йому як стій цінник

німецьких машин або якийсь французький проспект меблів рококо.

Одного вечора він задумав змайструвати ліжко. Цілу ніч ми пиляли, гемблювали, достосовували. Захопившись, показували нашу працю напівсонній неньці. За найменшу помилку Михайло ладен був мене бити! На другу ніч ми вже полірували ліжко.

Якби ми були цього ліжка відразу не скінчили, він був би покинув його назавжди, як він вже кидав не раз стільки початих речей.

Я не одідичив цієї страхітливої вади. Для мене щось завершити є надзвичайною насолодою. І це тому я з великою западливістю невтомно натирав лаком широкі спинки викінченого ліжка.

Одного дня, з лісу, де в нас буда своя столярня, ми привезли зроблену там велику шафу, що її полакували під червоне дерево. Всі були захоплені нею. Під час їжі наша Варварка, що часто допомагала матері порядкувати вдома, принесла миску гарячої води й почала так старанно шкурувати дверці, аж до натурального дерева. Неважко собі уявити, яка з того вийшла драма!

У всіх починах Михайла я допомагав йому всіма силами і з цілого серця. Доглядав його мисливських собак, розбирав, чистив і мастив його рушниці, розносив мисливську здобич його знайомим.

На Петра й Павла Михайло повертався додому з возом, повним дичини: качки, бекаси, дупелі, перепели — справжній різнобарвний індійський килим на возі. Цілісінький день я бігав по місту. Нашому директорові школи — бекаси; міському голові — качки; попові — перепели...

Скільки ж тієї дичини, мій Боже, було в нашій старій Україні!

Іноді Михайло брав мене з собою на полювання. Він входив у воду аж по пояс. Одне за одним падали сірі качки або качури з синіми боками. «Кара», шотландський сетер, тягав з води підстрелену птицю з безживно опущеними крилами, а я відшукував її у високій траві на болоті.

В нашій околиці було так небагато мисливців, що їх можна було порахувати на пальцях. Качки літали зграями з одного ставка на другий. Численні сім'ї перепілок підпідьомкали, сховавшись у непролазній гущавині.

Часом Михайло перебував цілий тиждень на полюванні, особливо коли він їздив до Конотопу, у степ, полювати на дрохви. Ці птиці бігають табунами, як струсі. Дуже важко їх навздогнати в бігу. Михайло ганявся за ними на бігунцях, запряженим конем.

Взимку він упольовував багато зайців, рудих лисів з білими хвостами. Кожен з нас мав перед своїм ліжком гарну вовчу шкуру. Одного тільки я не міг дарувати Михайлові — це його жорстокости. Щоби вправлятися в стрільбі, він стріляв без промаху ластівок і щурів. У його вдачі було щось тверде й деспотичне. Його треба було слухатися безсуперечно.

Одного дня я майстрував для Варварки маленьку шафчину, що була вже майже готова. Я її клеїв, дуже захоплений працею. Раптом Михайло, одягнений до виходу, наказує мені: «Біжи занеси цю записку управителеві Кочубея». Я попросив: «Зачекай трохи, я зараз скінчу», — і клею далі. Розлючений Михайло вхопив молотка й розгаратав на дрізки мою шафчину. Місяць праці, стільки зусиль, стільки любови — і все пропало! На щастя, моє серце не було злопам'ятливе. Коли Михайло від'їздив на військову службу до Варшави, я міцно обіймав його, плачучи гіркими сльозами.

Ліс

Перше моє враження від лісу залишилося без зміни назавжди в моїй пам'яті.

На галявині, між молодими пагінцями, великі червоні полуниці у високій траві, й рядком величезні стовбури, вже зовсім оброблені. Я міряв їх: сімнадцять метрів завдовжки і при коріню майже метр завширшки. Можна собі уявити сосни, з яких були ці велетенські колоди. Згодом я довідався, що їх вивозили до Англії, як щогловий ліс.

Ліс залишив у моїй уяві незатертий слід.

Після смерти батька, мама продовжувала лісову господарку. Мене тягнула в ліс якась нестримна сила. Кожного понеділка вранці, з повною слухняністю я допомагав Михайлові готуватися до виїзду в ліс. Збирав і чистив рушниці, давав їсти його собакам, бігав до міста з різними його дорученнями. В останню хвилину тремтливими руками відчиняв ворота, сподіваючись, що він мене візьме з собою, але Михайло, не кажучи ні слова, сідав на свої «дрожки» і вїо!.. а я, гірко розчарований, повертався до хати й зі сльозами в очах зв'язував свої книжки й зошити. Бо це ще не ліс, а школа чекала на мене.

Після шкільних іспитів наша матуся залюбки брала нас із собою. П'ятнадцять кілометрів дорога стелилася полем між золотистими соняшниками, білястою гречкою, жовтогарячим просом, темнозеленими коноплями, а місцями вздовж річки. Проїхавши хутори й села, ми в'їздили в ліс, як у якесь зачароване царство.

Навколо робітничих балаганів височать поодинокі сосни, прямі, як ті струни на скрипці, а їх верхів'я хвилюють і тремтять, шумлять, як море. З одного боку

вже зрубаний ліс, а з другого — незайманий, непролазний. Тісними рядами сосни, тут і там — дубчаки й осики.

Ліс рубають. Рубають його звичайно з вечора. При коріні надрубують дерево з одного боку сокирою, а з другого пиляють пилою. Треба бачити на власні очі це видовище: в останній мент велетень здригається, зупиняється на одну мить, хитається, поволі схиляється й нагло з шумом, як буревій, падає, розторощуючи все в своєму падінні. Зайці, птахи, лисиці — все ховається в гущавину лісу. Мов ті полягли вояки на полі бою, всюди лежать повалені велетні.

Треба їх попилати для вивозу. Викопують довгий і глибокий рів, а потім кладуть дерево, вже згрубша обтесане, що з нього, мов сльози, летиться пахуча живиця. Уздовж колоди роблять мотузкою позначку, і два пилячі, один у рові, другий стоячи на колоді, пиляють його здоровенною пилою з допотопними зубцями, рівно по позначеній мотузкою лінії.

Я пам'ятаю, що з однієї сосни нарізали двісті метрів брусків, — вистачило б на цілу хату.

В лісі мене заповонили дві пристрасті: гнізда й гриби. Рано-ранесенько, тільки на світ благословиться, з першою росою, я брав з собою свого песика Марсика й ішов перевіряти мої гнізда. А мав я їх тоді аж тридцять п'ять під моїм наглядом.

В одному гнізді з'явилося нове яечко, біле з цяточками. В другому — два нових синіх, у третьому — вже цілих п'ять. Трохи далі — пташенята вже вилетіли з гнізда. Вони пищали навколо нього; а в гнізді залишилося одне порожнє яечко, що його я забрав, як новий вірець моєї колекції.

З смугастої кори берези я робив ріжок, куди збирав під гарячим сонцем запашні суніці, одна більша від другої, що, мов той мед, танули в роті.

Бувало я лазив на стоси дощок, що їх висушували, поскладавши трикутником, одна на одну, з прозором. Лізти було легко, нога ступала з однієї дошки на другу, але далеко важче було залізати в середину трикутника. Та якраз там, на споді, я знаходив найпишніші суниці й часто навіть солов'їне гніздо.

Як це було чудово, опівдні, зійти з гарячої галявини у свіжу гущавину. Я бігав з Марсиком, ховався за дерева, а він знаходив мене і гавкав з радощів. Тиша... Ні лялечки навколо... Раптом з кущів вискакує заяць. На якусь мить промайнув його хвіст, і він вже зник у папоротнику. Величезний пугач з таємничим виглядом нерухомо сидів на галузі дерева. Вночі він нявчить, як кіт. Часто зимою, коли наша мама, вся затушкована, з добре закутаною головою, повитою білою хусткою на лобі, повертається з лісу, вона розповідала нам, що чула страхітливі зойки котів і дітей. Це якраз були несамовиті крики тих нічних хижаків. Шевченкові: «Сичі в гаю перекликались...»

Нема нічого понад чари лісу! На високій ніжці червона голівка, з білими цяточками, — гарний гриб, що немов японський ліхтарик світиться в цьому царстві зелені без краю. Малі й великі, праворуч і ліворуч... Я злуплюю з краю червону плівку й жую білий і солодкавий м'якуш.

Потім поспішив до лісової контори, бо надходив час обіду. Вже наш прикажчик Федір Яковлевич зварив у мідяному казані добрячу юшку, що варилася на свіжому повітрі. Я не знаю, чому я не зайшов до контори. У повітці, на возі, ліг горілиць, пірнувши в якусь нірвану, почувуючи насолоду в усьому тілі. Сни, марева... Ніби пилярі пиляють мою голову своєю довгою пилою. У напівсні відчував, ніби мене несуть кудись, я чув над моєю головою голоси Михайла й прикажчика.

Цей останній вмить зрозумів, що я наївся мухоморів. Негайно він наказав якнайшвидше привезти конем кислого молока з хутора.

Федір Яковлевич худий і високий був росіянин. Як відомо, росіяни є назагал твердосерді, ба навіть жорстокі, але Федір Яковлевич, будучи справжнім росіянином, належав до винятків. Він не був гарний на виду, сліпий на одне око, з трохи кривими плечима, але не було нікого добрішого, чеснішого, відданішого і здібнішого за нього. Це він давав працю робітникам і продав дрова селянам. Він знав лікувати від укусів змії, від пристрілу, від отруєння грибами... Ми всі його дуже любили.

Коли мені прочистили шлунок, після полудня мій брат повіз мене до лікаря в Кролевець. Під час дороги, я марив, згадував Надіньку: «Я побачу її скоро, мою любу сестричку». Михайло дав мені двадцять копійок сріблом. Я обіцяю, якщо видужаю, поставити свічку св. Миколі.

По трьох годинах ми повертаємося додому. Я зразу ж пристаю до веселого гурту моїх невгомних братів. Про хворобу лишилася тільки згадка. Це Федір Яковлевич мене врятував.

Не зважаючи на цей драматичний випадок, мимо погроз і заборон, я зберіг назавжди мою пристрасть до грибів.

Дзигарі

У нашій їдальні, на стіні, старовинні дзигарі показували й відзвонювали години: бам, бам, бам. За добу тяжкі гирі спускалися майже до землі і їх треба було ланцюжком підтягати вгору. Деколи бабуся лінійкою пересувала стрілки на білому цифербляті.

До чого ж мене цікавили ці дзигарі! Я був малий і не вмів ще відрізняти години, але мене так кортіло підтягнути гирі, торкнутися стрілок, відчинити дверцята, зазирнути в середину до механізму і зблизька побачити коліщата й пружинки.

Одного разу після обіду нікого не було вдома. Швиденько скік на стілець, однією рукою потягнув за ланцюжок, другою підняв важку гирю. Дзигарі захарчали, пружини заскриготіли, години забамкали безперестанку, і нагло обидві гирі як не гупнуть зі страшним брязком об землю. Моє безголов'я!

Переляканий я чкурнув у садок, духом перебіг через малинник і сховався в картоплинні. Кілька днів не показувався дома.

— Де ж це наш Лексій? — питалася занепокоєна матуся.

— Він поїхав з прикажчиком до лісу, — заспокоїливо відповідали мої менші брати.

Я жив тоді й спав у полі, як той герой у Жюля Верна, чії оповідання ми так любили. Гриць і Петрусь приносили мені їсти. Свіжі огірочки й сира морква з городу доповнювали мій харч.

Коли я повернувся додому і з острахом зазирнув до ідальні, дзигарі там цокали, як і раніш.

Івась

Це Івась заступив у лісі Михайла. Яка різниця у вдачі! Івась був викапаній батько. Досить високий, темнорусявий, з проділом посередині, з одвертим поглядом, широкогрудий; з твердою ногою. Він був сердечний, ошадний, але не скупий, розумівся на справах

і любив порядок. Розмовляв мало, був чулий і лагідний з людьми й тваринами. Дуже побожний, він співав на крилосі, як і Михайло; у нього теж був гарний низький бас.

Під час вакацій Івась брав мене з собою до лісу на цілий тиждень. Для нашого прохарчування він забирав цілий хліб, торбу картоплі, літр олії й величезного оселедця, що його ми називали «конем». Щодня їли товчену картоплю, товкланицю підсмажену в казанку, на жару. На споді картопля підгоряла, що я дуже любив. У балагані пилярів, як у калмицьких юртах, ми варили собі їжу. Посередині балагана, зробленого у формі дерев'яного шатра, безупинно горіло вогнище, а дим з нього виходив через отвір угорі. По кутках була постелена солома, де спали пилярі. Як я любив життя цих простих людей, їх жарти, приказки, співи! Двічі на день ця монастирська їжа — картопля й оселедець, але інколи також надзвичайна страва з качки, що її ми приносили з полювання.

Михайло ще не повернувся з військової служби, як Івася теж забрали в солдати до далекої Варшави. На Різдво він приїхав у відпустку, прегарний гусар у блискучій уніформі, уосіблення відваги і здоров'я.

У великій кімнаті, осяяній барвистими вогнями різдвяної ялинки, Івась в уніформі гарного гусара показував свою муштру перед бабусею і нами, дітьми. Він грізно вимахував шаблею, крутив нею млинка, припадав на коліно, відбиваючись направо й наліво, потім раптом виструнчувався аж до стелі і брязкав острогами...

Ми були зачаровані. Розчулена бабуся хрестилася і цілувала Івася в чоло.

Тепер Івась на військовій службі. Торгувати в лісі та розраховуватися з пилярами їздив замість нього дідусь і я.

Буренький відвозив нас до контори, що була на віддалі п'ятнадцяти верст.

За Подоловом починалися піски. Ми часто злазили з воза і чимчикували пішки, піддаючи охоти коневі. На лісорозробітках він пасся, щасливий на волі, впродовж усього тижня. А в суботу, коли треба було повертатися в Кролевець, нашого Буренького годі було знайти! З великими труднощами я «відкривав» коня в лісовій гушавині, ніби він у ній і справді ховався.

Ліс залишався позаду. У тиші смутного вечора заходило велетенське червоне сонце. На присадкуватому, завбільшки із стола, пеньку, якась пташинка неначе прощалася з сонцем: ціві-ціві . . .

Нас заколисує поскрипування воза. Доспівавши «Господи, помилуй» вже напівсонним голосом, дідусь засинає поруч мене.

Дивним-дивом наш коник знаходив у п'їтми дорогу. Він спинявся аж у Кролевці і тихо перед ворітьми іржав. «Вставай, біла шельмо!» — гукав до мене дід.

У хаті він із гордістю витягав з глибокої кишені рожеву хустину і висипав мамі на стіл купу мідяків — свою «касу» за тиждень.

Дідусь і Буренький були найкращими друзями моєї юности. Як вірний слуга, Буренький служив нам до старости. Коли ж одного дня він захитався на неслух'яно-тремтливих ногах, тоді пролунав прощальний постріл Михайлової рушницї.

Березова каша

Не раз, бувало, погрожувала нам матуся: «Чекайте-но, дітки, чекайте, дострибаєтеся ви в мене до березової кашї».

Самотня, у великій залі, матуся часто молилася перед лампадкою. Стоячи на колінах, вона читала псалтир. Ось вона благально простягає руки, як на візантійській іконі «Оранта», сльози линуть з її очей. Перед нею вставав образ батька і щасливі дні подружнього життя... А ми в той час, немов лошата, гасали по будинку, кружляли із хати в хату. Від часу до часу хтось із нас лише несамовито загорляє: «Тихше! Мама молиться!» І ось мама відчиняє двері залі: «Добре, дітки, ви дострибалися, тепер уже мені терпець увірвався». І справді, того дня струна лопнула.

Всі ми мали за собою більші чи менші провини, які матуся терпеливо пробачала, та сьогодні ми таки їй допекли. Розгнівана, вона збрала всіх нас у кухні. Передчуваючи лихо, я плакав і голосив ще у дворі. Мати поставила нас усіх на лаві і заходилася безжально періщити березовими різками, декого аж до крові. Не пам'ятаючи себе від гніву, зривала штанята, заковувала сорочки. Березові різки гуляли по наших голих задках. Вереск, крик і сльози... В останню хвилину вбігла з піднятими руками наша бабуся-рятівниця. Захищаючи нас, вона кричала: «Чи ти з глузду з'їхала? Ти ж їх повбиваєш!» «То й що? Я їх всіх повбиваю!» Бабуся видирала нас із рук розгніваної невістки й одного за одним виштурхувала у свою кімнату.

Минали роки...

Якось на Різдво ми згадували давні часи. «Пам'ятаєте, мамо, як ви давали нам „березової каші“? І по заслугі». Не даремно ж і приказка наша говорить: «за битого двох небитих дають».

Гудзики

У нашому кутку в дітей з'явилася нова манія: захоплення гудзиками. Різної барви й розміру, металеві й перламутрові, тьм'яні і блискучі, — гудзики стали нашою пристрасстю. Їх роздобували, де лише була змога: у бабусі з кофти, у мами з сукні, з нашого одягу. На штанцятах наших залишалося тільки по одному гудзику. Кишені було повнісінькі і ми, засунувши туди руки, брязкотіли гудзиками з такою гордістю, неначе б то були гроші.

Кожен гудзик мав свою ціну. Бавилися ми ними з великим азартом. Посідавши колом, посередині клали гудзики, що заміняли гроші, і різалися з запалом в карти — засмальцьовані, брудні, аж чорні. Не раз гра закінчувалася сваркою або й бійкою. Якось Сластьоник, син продавниці сластьонів, здоровенний широкоплечий парубчак, немов Голяф погнався за нашим малим забіякою. Простягнувши руки й схиливши голову, Сашко мчав куди очі бачуть, спритно перескакуючи через плоти. Не раз Сластьоник уже таки тримав Сашка в руках, але той вужем вислизав із пальців. І в ту мить, коли Сластьоник таки схопив хлопчину за комір, Сашко як той м'яч влетів у відчинене вікно нашого шевця, упав на столичок, завалений приладдям, просто на запалену свічку, і, захлинаючись від сліз, зарепетував: «Ряту-у-уйте!»

Молоді вовки

Ще змалку кожна дитина виявляє свій хист. Так було і з нами. Сашко і Петро любили музику, Варварка — театр і читання, я ж любив ілюстровані книжки та олівці. Михайло захоплювався збиранням каталогів, а я

— колекціонуванням різних олівців: твердих і м'яких, чорних Conté і вугляних, круглих і гранчастих. Щоразу, коли мати їздила в Київ, Москву чи Петербург, де на спілку з моїм дядьком загонами продавала черкаських волів за добрі гроші, — вона поверталася звідти із прецизніми для мене подарунками — олівцями.

У бакалійній крамниці Пимона аж очі розбігались!.. Чого там тільки не було! Висіли в ній цілі низки смирянських фіг, стояли повні тирси барила, в яких зберігали кримський виноград, так звані «волові очі». Мені так кортіло поласувати ними. Яка ж це була спокуса, оті фіги та виноград! І любов моя до них так і залишилася на все життя.

У тій крамниці, як то часто буває в селі, продавалося всього потроху. Якось із п'ятаком у кишені я довго поглядав то на фарби, то на ласощі. Прикажчик Барабаш із усмішкою поклав на прилавок коробку з акварелями. «Скільки коштує одна фарба?» — запитав я, вагаючися із вибором. «А скільки є в тебе грошей?» — запитав у свою чергу прикажчик. Виявилось, що мого скарбу вистачить на три фарби: жовту, червону і синю. «Ти можеш мати ще й зелену, — сказав Барабаш. — Для цього треба змішати синю з жовтою». І тут же на моїх очах він зробив ту спробу яка була для мене надзвичайним відкриттям. Барабаш сам любив малювати. В час дозвілля або у свята він влаштуювався в кімнаті, що була при крамниці, і малював. Згодом ми з ним дуже потоваришували. Він дав мені скопіювати свого «Вітрячка».

Вдома нас не дуже пестили грошима. Їх доводилося довго виклянчувати у мами навіть на зошити чи книжки. Тому кожен із нас давав собі раду, як умів. Ми обшукували весь будинок — від льоху до горища, — в розшуках якогось старого заліза чи галош, щоб

потім тихцем виміняти їх у нашого Хаїма на порох або дріб для саморобних пістолів. Іноді ж Хаїм давав нам по кілька копійок або турецьких рожків.

Що вже й говорити про поштові значки! Дітьми ми їх ніколи не купували. Як тільки приходив свіжий лист, кожен намагався заволодіти конвертом, а потім всі уважно вивчали значок, надіючись використати його вдруге.

Свіжою м'якушкою хліба ми обережно стирали сліди штемпеля. Варварка піддавала жару: «Не бійся, Олексю, наш поштар підсліпуватий!» А носили наші листи на пошту у примірку.

Кожний із нас мав власну колекцію значків.

Від часу до часу нам щастило потягти кілька мідяків із «шкатулки» у бабусиній крамниці. Запримітивши нестачу, бабуся почала прикривати свою касу тяжкою гирею.

Більше успіхів ми мали з її кофтою, яку бабуся вшала під дзигарями і, втомлена працею, сідала пити чай. Тоді хтось із нас задкував до дзигарів, вдаючи, що хоче бачити годину, і крадькома витягав із кишені дві-три копійки. Грицько був до цього найспритніший. Він вривався в нашу кімнату, як справжній переможець, міцно тримаючи у стисненому п'ястусі здобичу. Але він же й ловився в цьому найчастіше з нас усіх. Бабуся лупцювала його без гніву і не раз ойкала від болю, якого їй завдавав Гриць своїми залізними ліктями, викручуючись та обороняючись.

Що-п'ятниці, коли мама поверталася з базару, нам таланило потягти кілька копійок, а в неділю ми нишпорили по кишенях старших братів, що спали, мов забиті, після вечірок у клубі. Так знаходили ми в Михайла семигривеника (20 копійок), а у Федора гривеника.

Мов голодні вовки з оповідань Джека Лондона, ми вищукували у всьому дому копійки. Одного разу мені особливо поталанило: я знайшов цілого карбованця! Ось як воно сталося.

Наш Федусь мав таємничу скриньку з червоного дерева, всю пропахлу помадою для волосся. Чого тільки він не переховував у ній: візитні картки, краватки, флакон одеколону, шматочки шоколяди Cala-Peter, а іноді й кілька карбованців.

Збираючися в клуб, Федір брав свою скриньку і йшов до великої кімнати. Замкнувши двері, він починав «наводити красу» перед великим дзеркалом. Він нічого не підозрівав, а тим часом ми — тобто Олександр, Гриць, Петрусь і я — підглядали крізь замкову дірку, як Федір старанно зачісував волосся щіткою і зав'язував на високому білому комірці чорну краватку а la Пушкін.

Одного гарного дня я заходився біля тієї таємничої скриньки, труснув її, постукав кулаком і, на моє превелике здивування, — вона відчинилась! У ній заблищав, як повний місяць, срібний карбованець! Куди ж його сховати? Тремтячи від страху, я сховав карбованця у великій залі під масивною покрішкою столу. Наступного дня челядь переставляла стіл, щоб мити підлогу. У мене затьохкало серце... А що як карбованець випаде? Та він не випав. І потім впродовж усього місяця я щоранку перевіряв, чи не пропав карбованець, уривши в голову, що то моя власність.

Коваль Безпалий

Щоб крамарі, які торгували на майдані, не бачили мене босого, з однією підтяжкою на коротких штанцях, я йшов навпростець, нашою найкоротшою дорогою.

Із швирнем в руках перескакував за нашим городом два-три плоти, нишком пробігав вербняком страшного Кукли, а потім левадами, де протікає Свидня, вибігав на зелені пагорби Дулиного Гаю. Кинувши оком на місто, неначе шибайголова, я мчу далі по вузькій стежці між двома золотими мурами хвилястого жита.

На шляху мене завжди опановувало п'янке почуття волі й безкрайого простору. Дзвінко й романтично лунали молотки в кузнях, гаснучи у шелесті високих верб. За який кілометр від Довгалівки всі ковалі поставили свої кузні низкою вздовж битого шляху. Ковалі проживали в місті, на Довгалівці, а зі сходом сонця всі вони приходили сюди працювати в кузнях, що широко відчиненими ворітьми виходили на поля — нові барвами й пахощами в залежності від пори року.

Селяни й подорожні на тому шляху підковували коней, лагодили вози, вибирали залізні обіддя для коліс та клепали серпи й коси. Кузня нашого коваля, прозваного після нещасливого випадку Безпалим, стояла на самому краї. «Будьте добренькі, — прохаю я його якнайчемніше, — зробіть мені сокиру та кирку». Заклопотаний старий коваль не звертає на мене уваги впродовж усього дня, а я терпеливо роздмухував вогнище ковальським міхом, крутив точило, дарма, що увесь день і rischi не мав в роті. Та увечорі старий коваль сказав синам: «Ану, синки, займімося тепера оцим хлопчаком». Серце моє налилося радістю, руки прикипіли до ковальського міха і я дув щосили... А, прибігши додому з киркою та блискучою сокиркою в руках, я показував їх своїм братам і розмахував сокирою та рубав нею все, що лише потрапляло під руку.

Наступного дня, прокинувшись задовго перед світанком, я розсердився на сонце, що воно й не думало

ще сходити. Вискочив із хати в садок — темно, хоч у око стрель... Встав я і вдруге — ще темно. Івась, який спав разом зі мною, почав бурчати: «І чого це тебе взад носить та вперед!» «Чого!?. Мені кортить розпочати будувати хатинку...»

Нарешті розвиднилося, і я з запалом взявся до праці. Із вправністю муляра цементував, за допомогою кирки, цеглини, а сокиркою вивів справжній зруб. Вийшла хатинка на два поверхи. Поробив столики й ліжка, розставив їх всередині і безмежно втішався. І ось — із радістю в серці, подарував цю хатинку Варочці та її подружкам.

Змалечку любив я творити й діяти. Ще в кузні Безпалого збагнув, що досить мати одну іскру, щоб, терпеливо роздмухуючи, обернути її в полум'я. І тому впродовж усього життя я невтомно роздмухую іскру моєї душі, маючи щоразу той жар, без якого не може бути ні одної праці, ні доброго твору.

Якось бабуся попросила мене направити двері шафи, яку ми частенько відчиняли ножиком. У тій шафі можна було знайти всяку-всячину: мед, ласощі, а іноді й кілька шагів. Я сумлінно направив замок. Добра бабуся, що завжди пробачала мені потягнені дрібні копійки, сказала, посміхаючись: «Ох, цей мені! Тягне потроху, але може і впригоді стати».

Згодом, коли матуся ставила новий дім, використовуючи матеріал із нашої робітні, я постійно уникав школи і давав поради теслярам та не зводив очей з пічників, що ставили грубки. Михайло відтягав мене за руку, приказуючи: «Іди геть звідси, тут тобі не діло».

Через ті наглядання та поради я в кінці року провалився на іспитах, а від матері тоді дістав доброго прощухана.

Бабусяна комора

Не кожен мав право заходити до бабусяної комори: це був справжній тайник. Лише двічі-тричі на рік можна було переступити її поріг. На це я мав особливий привілей.

Бабуся, як і мама, робила на зиму великий запас варення з малини, смородини, полуниць, яблук. Усе це росло в нашому садку. Дуже добре росла малина. Високі куці рясно вкривалися великими запашними ягодами, де-не-де жовтими; малинник був такий густий, немов молодий гайок — легко було й сховатися. Якось пішовши у малинник для бабусяного варення, я застукав у кущах малого злодія. Збираючи ягоди, я нахилився й помітив між кущами дві ноги, що переступали здалеку з місця на місце. Це була Варка, а їй, проте, було добре відомо, що мама забороняла їсти малину на городі — чимале джерело наших прибутків.

Назбиравши повний казан принадних ягід, я поставив його на лід. Наступного дня прийшла заклопотана і радісно-усміхнена бабуся. Ось вона несе терези та кошик кришталевого цукру. Я ж поспішаю назустріч їй із триніжкою, хмизом і льодом.

Розташувавшись в затінку велетенської яблуні-решетки, ми годинами просиджуємо біля триніжки. Нарешті підіймається довгоочікуване шумовиння: варення кипить. Від часу до часу бабуся погойдає казан, щоб було зручніше збирати шум. Тим часом у ложці, покладеній на лід, холоне райське варення. В іскристому сиропі видно кожну ягідку малини. Бабуся підіймає ложку, з якої рубінами скочуються краплини сиропу, щоб пізнати по згусанню краплин, чи варення вже готове. Я насолоджуюся рожевим шумом, намазаним на скибку чорного хліба.

Готове, ще майже кип'яче варення, бабуся переливає у мідний таз, який я із острахом несучу через усе подвір'я до стодоли. Настає урочиста хвилина: великим ключем бабуся відчиняє таємничу комору, з якої вириваються солодкі і гострі пахощі.

Я ставлю казан на стіл і з зачарованням оглядаю велику, без вікон, кімнату, повну всякої-всячини, розташованої в бездоганному ладі. У високому липовому кадовбі зберігалися мед, солонина, соняшникове і гарбузове насіння. З широких полиць звисало конопляне і вовняне прядиво та довгі низки сушених грибів, дбайливо нанизаних хазяйновитою рукою, з під споду білих як шовк.

На широкому столі мов король на троні, возсідав блискучий святковий самовар... Довкола нього, як на параді, вишикувались полив'яні глечики, повні сухих яблук і грущ, покраєних на крижальки, локшина домашнього виробу, гусячий смалець; там же покоїлися громіздкі дзбанки з яблуневим, малиновим, смородином та іншими вареннями, звареними ягідка-в-ягідку.

У кованих, із дубового дерева, скринях бабуся зберігала свій одяг із рідкісного сукна, лискучий та ніжний, мов голуб'яча шийка. Лежали в тих скринях і церковні свічки з ярого воску та різний дріб'язок — реліквії з днів юности.

Виходив я із комори сп'янілим: очі блищали, від пряних пахощів крутилося в голові.

Федусь

Не хто інший, як Федусь завів у нас бджоли. Почалося з того, що він привіз із лісу простий, видовбаний з липової колодки вулик із солом'яним дашком. У ньому

жили дрібні дикі бджоли, які вільно сновигали туди й сюди крізь видовбане посередині «очко».

Федусь займався бджолами із таким же захопленням, як раніше займався голубами. Яких тільки в нього не було: білі, мов сніг, сірі — мишачого кольору, і руді з плямками, і з волком, і з задерикуватим чубчиком... Ще малим хлопцем Федусь любив голубів і любувався ними. Іноді для жарту він брав два кухонні ножі і, приховавшись в кутку подвір'я, з брязкотом тер їх об одного. Брязкіт ножів полохав голубів: вони починали воркотіти, а потім крилата громада зривалася з голубівника, кружляла над дахом і знаходила собі безпечніший притулок на стрісі стодоли. Федусеві це дуже подобалось. Гірше було, коли хтось із нас зі зла лякав голубів. Тоді вони залітали далеко, і частенько двоє-трое вже ніколи не поверталися, заблукавшись над містечком.

Федір вдався балакучим, чванькуватим і любив підбрихувати. На те дідусь частенько приповідав: «Брехнею світ пройдеш, а назад не вернешся». За столом Федусь найперший брався за ложку, вибирав найласіші сматочки, найбільшу грудочку цукру. То ж не диво, що матуся казала про нього: «Найтяжче було мені виховати цього мазунчика. Тільки зголодніє, було, вже й репетує, щоб йому скоріше давали каші».

Таким нетерпеливим він і виріс. Іноді, чогось розлютувавшись, Федір наважувався кидати матері просто-таки дурниці: «Я вас, мамо, у в'язницю посаджу!..» Мама на те лише головою хитала: «І сорому в тебе немає, отаке до матері говорити». Однак, у глибу душі Федір не був поганим: увечері він підходив до матусі, щоб щиро її поцілувати.

Як і Михайло, Федусь був здібним до механіки. Його магнітом притягали годинники. Допавшись до годинни-

ка, Федусь розбирав механізм, колісце за коліщатком, пружину за пружинкою, розкладавши все на великому столі. Із страхом дивився я на той стіл, але Федусь, спокійно посуваючи, вів своє діло, крутив, обертав частинки, приганяв одну до другої, — аж годинник знову ставав годинником та ще й ішов як новенький! Згодом його приятелі з міста, особливо жидки, приносили зіпсовані годинники, які Федір охоче і задурно направляв.

Його велосипед завжди сяяв і блищав, наче був щойно із крамниці. Після кожної довгої мандрівки Федір старанно оглядав велосипеда, перевіряв шини, направляв ланцюжок і змінював зламані чи ослаблі спиці. А руки були у нього наче в дьогті . . .

Присадкуватий, середнього росту, Федусь відзначався неаби якою силою. Іноді навідувався до нас один кремезний сільський парубок, і тоді вони мірялися силою, а ми були за глядачів. Борці бралися за плечі, боротьба починалась! Часом вони довгенько вовтузились, але в останній, гарячій «схватці» Федусь завжди брав гору. З усмішкою на почервонілому від напруги обличчі, він клав противника на обидві лопатки.

Справжньою пристрастю Федора було рибальство. Він бував із вудкою всюди: на Оверкові, в Бистрику, на берегах Сейму, в Божку. Наша матуся, яка любила вала рибку, віддавала перевагу глибоководним маренам і великим щупакам, приготованим по-жидівському: щупака начиняли його ж січеним м'ясом, приправленим перцем та цибулею, а потім варили в ющі.

До рибальства Федір був справжній мастак. Він ловив рибу там, де в інших і не клювало.

РОЗДІЛ VI

БЛАГОСЛОВЕННЕ ЛІТО

Стодола

Від початку або з кінця травня аж до вересня — тобто все літо — школа була зачинена. На час літньої відпустки ми не мали жодних завдань. Дні за днями минали в розвагах, пригодах, купанні, печеруванні раків, у прогулянках у ліс та збиранні суниць і грибів. Незабутня дитяча епопея! Книжки й черевики також відпочивали всеньке літо у найтемніших кутках. Ми забували про них, гасаючи мов дикуни, босоніж зранку до вечора, іноді навіть без штаняг, у нічних сорочечках до колін. За кілька днів перед початком школи починалися довгі розшуки забутих черевиків. Ми чистили й мастили їх кілька разів підряд, бо за літо шкіра оберталася в лубок і немов дерев'яніла.

У фруктовому садку наприкінці травня із середини маленьких запашних квіток з'являються невідомо звідки маленькі яблучка, грушки, вишеньки, сливки. Буйні зелені віти що день то більше затемнюють вікно дитячої кімнати; вночі спадала задуха. Тому-то вся наша компанія, разом із дідом, на літо перебиралася у столу.

Довга, майже тридцяти метрова стодола, відгороджувала двір від саду, що спускався далеко до річки. У цій будівлі була конюшня, повітка для возів і саней, повітка для тимчасового переховування картоплі, буряків, моркви. Широкі підмостки служили нам за ліжка. Пахощі сіна змішувалися з випарами гною.

Повечерявши, ми швиденько поверталися до нашого «табору». Дідусь уже присів на порозі, з насолодою попихкує люлькою, а ми, хлопці, починаємо гойдатися на гойдалці, підіймаючися щоразу то вище і вище, аж під стелю стодоли. Отут нам і море по коліна! . . Та ось починало смеркати. Дідусь рано вкладався спати, підклавши руку під голову.

А як зовсім наставала ніч, то й ми, прочитавши коротенький «Отче наш» та поклавши три земні поклони, покотом лягали під однією широкою ковдрою. Я лежу обіч дідуся, далі — Сашко, Петрусь, Гриць. Серед подвір'я, умостившись на возі, сплять під чистими зорями Варварка і її двоюрідна сестра Прися.

Ми не завжди засинали одразу. Іноді дідусь заводив оповідання, пересипане приказками, про якусь, нам ще не відому, пригоду з чумацького життя. Пригадую одну чудову ніч, коли крізь широко розчинені ворота стодоли лилося срібне, немов фосфоризуюче, сяйво. Наш куток утопав у глибокій темряві. Дід позіхав. Тієї ночі ми довго не могли заснути. Примарне блискуче сяйво відганяло сон.

Степ

— Колись, при такому повному місяці, — почав дідусь, — ми мандрували цілу ніч. Зморені денною спекою коні, хоч це діялося весною, ледве-ледве пересували ноги. Удосвіта наша валка зупинилася в байраці біля струмочка чи річки. Треба перепочити, — вище голови не стрибнеш. Навколо безкрайї степ, густа трава, а в ній дикі степові тюльпани, червоні півонії, дрібні білі квіточки, пахнучі медом.

— Наш Крутиголова, — продовжує дідусь, — ходив на лови, і з порожніми руками не приходив, той чужих

борців не любив пробувати. Так . . . Дивись — то дико-го кабана принесе, то сайгака. Отоді вже й на нашій вулиці наступав празник! Ми пекли сайгака просто на вогні, як це роблять татари. За м'ясивом забувалися набридлі щоденні галушки. Бо чумацьке життя, дітки, таке: як трапиться — коли четвер, коли п'ятниця, — сипав дідусь приказками.

Влітку сонце спалювало степ, аж тріскалася поруділа земля. А восени, коли ми тяглися валкою з Криму, степ стояв голий — ні билинки живої, ні квіточки, тільки тирса котиться. Де-не-де пустун-вітер ганяв чудернацьке перекоти-поле, неначе у м'яча грався; а то сердито накидався на посохлий ковил, видирав його, безладно переплутував і, зловісно завиваючи, нагромаджував у якісь химерні купи. Іноді барилися ми в Криму, поверталися пізньої осені, — ковил тоді лежав під снігом.

— Дідусю, а ніхто з вас не хворів у дорозі?

— Я, слава Богу, ні, а другим траплялась пригода. Один купець із Ічні віддав душу Богові в дорозі. Покрили його, за козацьким звичаєм, китаюкою *) і поховали край дороги, співаючи на прощання чумацьких пісень. Насипали й могилу для приміти . . .

— Дідусю, а як ви вночі пізнавали дорогу?

— А Господь Бог поставив на небі Воza, на подобу нашого, чумацького. Так і видно четверо коліс, а попереду — коника, значить зірочку, яка нас і вела в дорозі.

Дід замовк. Знову запанувала тиша червневої ночі. Тільки за дощаною стіною іноді бив копитом Буренький, смачно жуючи овес. Із саду від часу до часу долітав глухий стук стиглих падаючих яблук: гуп, гуп . . . Від подиху вітерця легко зашелестіло листя. «Дідусю, може то злодії в садку? . . .» Та сон склеплював повіки, і кожен засинав міцним, здоровим сном.

*) Китайка — червона тканина, якою козаки покривали померлих товаришів.

Злодії

Вранці вся наша ватага вирішувала спіймати злодія. Майже увесь день пішов на споруджування засідки під старою грушею. Петрусь притяг якусь стару рушницю. З надзвичайним запалом постягали ми у сховок подушки та рядна. Після вечері командир роздав накази своїм збудженим і невміру балакливим воїнам: кожний знав плян наступу і своє завдання. Залізши у сховок, ми всі хоробро почали очікувати злодія.

Ще з каланчі нічний сторож не вибив і десятої години, як від лісу ми почули підозрілий шелест. Почули — і заціпіли, мов ті жаби в болоті, куди впала каменюка.

Хтось затормосив гілку раз, удруге, втретє . . . За два кроки від нашої засідки густо посипалися груші. Але нам від страху забило дух, ніхто навіть не поворухнувся! Вранці, при першому сніданні, дідусь посміхнувся у вуса й запитав: «Ну, як діло! Зловили нічного злодія?»

То напевно був Михась, який чув наші змовляння і вирішив налякати хоробрих засідників.

Дідусь і ми

У просторій стодолі дід дуже дбайливо розмістив своє знаряддя на широкій полиці. Він не любив, щоб хтось встромляв туди свого носа, бо після нашого господарювання доводилося все розшукувати. «Де поклав — там і взяв», — навчав він онуків, які раз-по-раз щось розшували. Дідусеве знаряддя було не лише дбайливо складене, а і в бездоганному стані.

Якось пополудні дідусь майстрував граблі, а я — візочок для Варварочки. Ще раніше Зарізаний мені показав, як робити колеса, і навіть дав дощечки на візок. Вирізуючи з деревини суцільне коліща, я так втяв руку великим кухонним ножом, що потім довелося з тиждень лікуватись. Та й після того я був змушений ще з місяць навідуватися до міської лікарні, яка стояла на другому кінці світу. І до нині маю рубця на згадку...

Яка шкода, що я тоді негайно не вдався до старовинного, добре нам, дітям, відомого засобу лікування! То незамінимий засіб...

За рік перед тим я глибоко розтяв собі ногу скалкою розбитої пляшки, впавши з паркану в малинові кущі. Варочка, побачивши, як з мене цебеніла кров, кинулася в кухню, вилізла аж під стелю і збрала там пальцем густе павутиння. Рана була така велика, що сестричці довелося ще раз бігти по павутину, на цей раз у стодолу. Приклали ми павутину до рани — і за кілька днів рани як не було! Зникла, немов від чудодійних чарів.

Про дентиста у Кролевці у ті часи і не чували. Саме на Варочці я вперше випробував домашній спосіб лікування, а двері в бабусину кімнату послужили нам за дентистське приладдя. Міцно прив'язавши цупку чорну нитку до хиткого зуба, Варвара поклатася на волю Божу, а я щосили рвонув сестру за плечі...

Влітку, у вільний час, я ставав дідусевим перукарем. Часом бувало, що дід прохав мене з тиждень заходитися біля його бороди, аж нарешті вранці починалося діло.

Одержавши мою згоду, дідусь хутенько приносив і ставив перед стодолюю стільця і столика. Я брав із його рук добре нагострені ножиці. Тим часом дідусь закладав рушника під бороду, обв'язуючи його навколо шиї, і без ніякого там люстра з повним довір'ям покладався на мене. Я підтинав бороду. Стриг і стриг, щоб з обох боків

було рівно. Сам собі подобаючися, неначе справжній перукар, я відходив на кілька кроків, що здалеку глянути на свою працю. Одного разу я був такий захоплений, що з ширшої бороди патріярха залишилася тільки куца борідка а la Наполеон III.

Я хочу забити діда

Вже не пригадую, чому, але за якусь дурницю — виникла у мене з дідусем сварка. Чи жартом, чи спересердя він дошкульно вдарив мене ззаду, та ще й у присутності всіх моїх братів! Я не заплакав. А дідусь, неначе його гедзь укусив, розлютувався не на жарт і боляче мене набив.

Я був принижений, ображений, знищений докраю. Якже ж! Ніколи раніше дід мене не бив, ми жили в найкращій згоді, були справжніми друзями.

Хто ж частував по неділях дідуся, потай від усіх, чарочкою рому чи горілки? Хто йому наколював на дрібні шматочки цукру? Хто ходив із ним у церкву? Хто давав сіна й вівса його Буренькому? Хто грав із ним у карти? Хто читав йому Святе Письмо і «Тараса Бульбу»? (Так мені й не вдалося переконати дідуся, що Тарас Бульба це лише герой повісти, вигаданий письменником; дідусь завжди притуляв пальця до вуст і відказував: «Ні, синку, воно так і було, як написано»).

Я був для дідуся справжнім приятелем. А він, Бог-зна завіщо, заповзвся на мене! За що? — ось чого я ніяк не міг збагнути.

Ні сльозинки не впало з моїх очей. Мовчки я заліз під ковдру, з єдиною думкою — думкою про помсту!

Мене трясло, як у лихоманці. А дін тим часом спокійно собі похрупував поруч мене . . . «Ніколи йому цього не подарую, ніколи!» — твердив я в думці, і тієї ж ночі твердо вирішив забити діда: «Завтра вранці моїм топірцем — чик його по шиї!» . .

Зі сходом сонця ми всі прокинулись.

Дідусь, лагідно усміхнений, із глибокими синіми очима, приніс мені того ж ранку із саду золотисту грушку, солодку, мов цукор.

Наші гри і спорт

В юнацькі роки наш спорт не мав нічого в собі надуманого і штучного. По-сільському простий, він відповідав порам року. Невिбагливі гри, дуже звичайні, примітивні — зберігали в собі старовинні традиції. Що могло бути примітивніше за нашу, наприклад, «свинюшку»?

Ранньою весною, коли сніг тільки сховався і стояла непролазна багнюка, ми вишукували десь під парканом на пагорбі латку сухого місця. Посередині видовбували дучку, а на віддалі одного метра проривали колами мілкі рівчачки, від семи до десяти — в залежності від кількості учасників. Здалеку один із нас гнав «свинюшку», тобто котив ціпком дерев'яну кулю.

Кожний із нас захищав свій рівчак ціпком, намагаючися не впустити «свинюшку» до центру. Якщо той, хто котив «свинюшку», умудрявся торкнутися ціпком об один із рівчаків, тоді супротивник втрачав свої права і мусив розпочинати гру наново. Вигравав той, хто, переборовши перешкоди, заганяв «свинюшку» в дучку у центрі. А це вимагає неаби якої вправності, точного ока і швидкості рішень.

Війна

Гра в кеглі розповсюджена по всіх країнах, хібащо з деякими відміннями. В Україні кеглі робили з волових або коров'ячих кісток. Довгі, чисті, відшліфовані, як казали в нас — «паці» нагадували олив'яних солдатиків. Їх ставили в одну лінію. Кожний учасник виставляв від себе одну-дві кеглі в ряд. Збивали їх з віддалі десяти-п'ятнадцяти метрів, добре прицілюючись і зажмуривши око.

Кеглі збивали «битком» — також кісткою, але товщою й важчою, для чого в її порожнину наливали олива.

Були між нами справжнісінькі чемпіони, які звалювали всі кеглі одним ударом; були й такі, що пускали свій биток навітер.

Іноді наші грища набирали характеру справжніх баталій.

Ми, мешканці Загребелля, ховалися по цей бік річки. Противники, з Гончарівки — на другому боці, в густих лозах. Між двома сусідніми кутками починалася запекла війна. Так уже воно споконвіку ведеться, і досі над людством тяжить отой кривавий атавізм — війна, що змушує людей нищити одне одного. Ми, діти, не мали жодного приводу до сварки. Та запал заводив нас далеко, бо невинні «війни», дитячі розваги — кінчалися справжніми ранами. В одну і другу сторону, під акомпаніямент навіжених вигуків супротивників, починали із свистом летіти камінці. Старші жбурляли каміння з півкулака завбільшки, молодші зносили в купу бойові припаси. Ворог був невидимий. Ми ховалися в лозах, або за плотами. Чим завзятішою ставала бійка, тим тише робилось навколо. Оскаженівши, ми не мали часу ні кричати, ні лічити наших поранених. В повітрі луна-

ло тільки дзижчання «куль» та інколи зойки «поляглих» у бою.

Бій не вщухав аж до заходу сонця. Поранених носили під місток, де й робили їм перев'язку. Тільки ніч або гроза розганяли нас, і тоді в нервовому піднесенні ми розходилися по своїх хатах.

Гроза

Спека! Впродовж кількох тижнів — ні краплини дощу. Все зів'яло в городі, а сонце пече, пряхить немилосердно.

В обідню пору градусник на сонці показує 44. В пересохлому полі стримлять у небо худенькі колосочки жита, наганяючи смуток на душу хлібороба. Валка во-зів серед шляху втопає у куряві. Пересихає річка. Спи-няється млин. У лісі — ні грибка! В такі важкі літні ночі нікому не йде сон на очі; розпечені блискавиці пролітають, як мовчазні пожежі. «Ох, коли б хоч трош-ки дощу», — зітхав, бувало, дідусь.

З двома хоругвами, з іконою Святого Миколая процесією виходили в поле. Серед жита священик прока-зував молитви. Побожно хрестилися селяни, творячи вузлуватими пальцями знак хреста.

Підвечір у вогкій пообідній спеці західня частина неба починає набирати темносиньої барви. Надворі, ціл-ком несподівано, робиться похмуро. Захитались дерева в саду, забриніли тополі. Стривожено закувікала свиня. Страшні блискавиці панахають небо; з гуком зачина-ються і б'ються вікна й двері. У темносиньому небі гри-мить візок Іллі-пророка. На закурену землю починають падати перші свіжі каплини дощу. Тоді всі якнайшвид-

ше виносили на подвір'я ікону та хатні вазони. Над змерлими деревами гримлять могутні удари грому, дощ лле мов з відра. На той дощ із кухні викинули довгу лопату пекаря, якою саджають хліб. Ми прибігли з купання, мокрі, мов кури, і тупцюємо босоніж у теплих калюжах, що вже встигли з'явитися перед ґанком. На воді танцюють бульбашки і весело лопаються.

У стодолі нас зустрічає дід радісними словами: «Слава Богу, дідки! Це ж мільйони падають з неба».

Буря проходить на схід. На її темній спині з'явилася велетенська веселка. Вона, — як говорив дідусь, — випиває воду з криниць. Дерева заблищали оновленим листям; сонце знову осяєє землю.

Над садком рознісся запах озону. Земля всяйна яблуками і грушками, яких ми назбируємо повні кошики.

Незабутня гроза в Україні! «Мільйони падають з неба»... Словами чумака говорила й раділа всенька Україна. Вона ж бо збирала мільйони тонн жита, пшениці, гречки, вівса. Вона годувала Росію, Італію, Голляндію й багато інших країн.

Горошок

В Україні свіжий зелений горошок вважали за справжні ласощі. По неділях, коли наші спільники били в церкві земні поклони, ми, діти, виправлялися в поле, без брилів і картузів, у самих сорочечках і коротеньких штанцятках. Я очолював дитячу зграю, ведучи її в поле. За шість кілометрів від Кролевця був шмат нашого поля, яке обробляв дядько Степан, наш чесний спільник.

Дорога була далека . . . Найменші від утоми ледве волокли ноженята. З крелевецьких п'яти церков уже видно тільки верх дзвіниці Довгалівського Спаса: ген-ген над високими вербами мріє золотий хрест. Далеко позаду висить хмара пилуки над битим шляхом, ми ж біжимо стежною між яворами. Наближаємося до нашого поля сторожко, з обережністю: ану ж дядько Степан побачить?!

Ось і горох, та який високий, покладистий! Довгі стрючки аж повипиналися від солодких зернят. Хмарою саранчі ми дружньо накидаємося на поле. Рвемо в обидві руки, набиваємо повні пазухи. Зненацька хтось тихенько скрикнув: «Дядько Степан! . . — і все впало на землю боячись і дихнути. Ні даремна тривога: то ген якась старенька ішла по дорозі з кошиком, повним грибів.

Знову до праці! Хай там собі сміється з нас високий жайворонок, що мов чорна крапка повис і тремтить у повітрі. Затягнені ремінцями, наші вузькі сорочечки «розбухли», ледве вміщуючи дорогоцінний горошок.

Повертаємося на наше Загребелля, як переможці. З якою заздрістю поглядають на нас дівчатка. З погордою кинувши їм по два-три стрючки, ми безкінця насолоджуємося соковитим горошком, цими зеленими ласощами.

Додому, звичайно, приходили з порожніми пазухами, щоб ніхто не довідався про цю польову експедицію.

Попів Яр

Ми відкрили Попів Яр, маючи по яких десять-дванадцять років віку. Треба було перебратися за річку, перейти вербняк, горбок та кілька верст полем — і ми

вже там. Це був глибокий яр, зелений, мов смарагд, прослий здоровенними дубами. На дні, біля маленького потічка, пробивалося під старезною березою джерело.

Кому належав яр і левада при ньому? Хто тут косив? Ми цього не знали. Добігши до яру, ми ніби на команду кидалися грудьми на траву і з радісним вереском котилися аж на дно яру. Здавалося, що звідси до міста добра сотня кілометрів! Глуха, таємнича місцевість. Під могутніми кріслатими дубами в траві проглядали шапки великих грибів, які й потрапляли нам у кошик.

Близенько від яру тяглося картопляне поле, наше картоплиння. Вигрібши руками трохи картоплі, ми заходжувалися її пекти. Ось уже і ямка для вогню готова, хтось черкає сірником. Раз, удруге... Мали тільки три сірники — і всі вони погасли! Нещастя! Що діяти? Хоч-не-хоч, треба бігти додому. Звичайно, нікому не хочеться. Вдаємося до жеребків: она, бена, рек... На біду, жеребок випав мені. Беру ноги на плечі й пускаюся в дорогу. Шлях неблизький, та я вже перебігаю до рогу, із спритністю молодого козеняти перескакую через тини. Пригинаючись, перебігаю через садок. Мить — і знову три сірнички за пазухою (ми частенько не мали кишень у штанцях), і знову вітром жону крізь лози, через горбок, до Поповаго Яру.

Палає вогнище. У диму, що виїдає очі, печемо смачну молоду картоплю. Швидко набиваємо нею животики, обличчя масляніють від задоволення: ми розкошуємо. Ще не встигла зозуля закувати вечірне ку-ку, як ми знову з галасом, мов дикуни, скочуємося на дно яру і вмиваємо там над джерелом замурзані личка.

Щаслива, спокійна тиша. Її порушує карканням ворона. «Он вона!» — закричав Івась, показуючи рукою на височенну березу, де майже на самій вершинці в ясному листі темніло гніздо. Ворона належала до тих нечислен-

них птахів в Україні, гнізда яких можна було безкарно «потрошити».

Івась ледве охоплював руками почорнілий стовбур берези, однак не хотів здаватися і відважно ліз вгору. Він допомагав собі в цьому, то підпираючись ногами, то чіпляючись за гілки; кора падала нам на голови. Раптом — що ж це! Жахливий тріск!.. З п'ятнадцяти-метрової височини наш Івась каменем упав на землю! Глухо гупнуло, ми всі завмерли. А Івась, заплющивши очі, швидко почав проказувати «Отче наш, іже еси на небесі» і якимсь неприродно, навкрячки посунувся по землі навкруги берези.

Ошелешені несподіванкою, ми не рухалися й не знали, що діяти. Шість разів обкружляв наш Івась довкола берези, щоразу проказуючи «Отче наш», шість разів крикнула ворона з дерева похоронним голосом, а наш відважний братик нарешті звівся, мов та кішка, на чотири лапи і, заклопотаний, ніяково до нас усміхався. Це було справжнісіньке чудо! Повернулися додому і нікому й словом не обізвалися про нашу пригоду.

Таких пригод траплялося чимало в нашому дитячому житті.

Баба няня

Доглядала за нами й оберігала нас усіх — від Михася до Петруся — наша добра няня. В Україні такі няні відігравали велику роль у вихованні дітей. Часто вони цілковито заміняли матір. Нашу стару няню-бабу ми обожнювали. Вона приносила із свого села поезію поля і ланів, красу просторів, фантазію і гумор чарівних казок, що полонили нашу молоду уяву. Вона вміло

примиряла наші голосні сварки та галасливі гри. Крім догляду за нами і турбот, вона була своєрідною ланкою між народнім середовищем, з якого походила, і середовищем, в якому жили діти. Завдяки їй, наша пам'ять закарбувала безліч народніх пісень і казок. Я й досі пам'ятаю її приказки — мудрість, передану нам так просто і легко.

Баба була вже старою, але ще дебелою тоді, коли я теж потрапив під її ласкаве опікунство. Запам'ятався їй велика хустка на голові, мов тюрбан індуса, та два особливі рухи: простягнувши на траві ноги, вона довго почісувалася під хусткою, а другою рукою — під раменом, потім ніби завмирала і засинала.

Скористувавшись з отакого її сну, малий Миколка виліз по драбині аж на похилий дах кухні і там заснув ... Мов той байбак, він спав усюди, де тільки міг. Не просинаючись, Миколка скотився із даху і впав з чотириметрової височини, на щастя, навіть не забившись.

Купання на Оверкові

Наступила найбільша спека, найкраща пора літа. Зранку до вечора ми товклися на річці, розлучаючися з нею лише в обідню годину.

Голі, як мати на світ народила, ми гасали й пеклись на сонці; влазили по-щию в чорну, гарячу багнюку, неначе які ревматики на курорті, потім як мавпи-макани дерлись на високі верби і стрибали у воду з височини семи-восьми метрів. Радість, бризки води і сміху! Дехто падав на воду плазма, тобто животом, і після того вже не міг стримати сліз від болю.

Влітку наша річка Свидня ледве покривала піщане дно, навіть курка легко могла її перебрести. Але у вербняку, де з високими березами починається яр, завжди були глибокі місця. Там ми купались годинами, пірнали у воду то головою, то ногами, під голосний сміх і викрики цілого гурту. З раннього дитинства ми вже всі вміли плавати. Вискакуючи з води, плигали на одній нозі, тримаючись пальцем за вухо, щоб вилити з нього воду.

Що-суботи мандрували на увесь день до Оверкова, за чотири версти від Кролевця, беручи із собою припаси і вудки.

За глибокими пісками стіною зеленів сосновий бір, помережаний негустими дубами, а перед ними стояв березовий лісок. За ними сріблилася річка Реть, де-не-де покрита очеретом, а в інших місцях — із дзеркальними плесами, широка і глибока. На ній стояли млини.

Млин в Оверкові огорнений невимовним чаром і поетичністю. Поволі крутяться велетенські дерев'яні колеса, срібною піною переливається вода. У перлистій водяній мряці стоїть малесенька райдуга. Між чорними стовпами млина, — як нам здавалося, — мали б жити чорти. Це, однак, не заважало нам вилазити на верх перекладини і кидатись сторч головою в біле шумовиння. Під водою потужна течія несла нас між чорними палями, напівзогненими, з гострими кінцями, — справжнє плавання між Сциллою і Харибдою.

Цокочучи зубами в холодку, ми нашвидку заварювали чай і пили його вприкуску з суницями, що так пахли сосною і сонцем. А опісля вже, щасливі ловили рибу, вдихаючи запах муки та білих і жовтих лілій, що погойдувалися на широкому, лапатовому листі. До речі, коли ті лілії витягати з води, їх стебло тягнеться без кінця, неначе мідяний дріт.

Увечорі до нас прибував дідусь із Буреньким: він привозив бочку для чайної води. Треба зазначити, що в Україні, як і в Туреччині чи Іспанії, люди дуже вибагливі на смак води; вода ж із річок м'яка і краще надається для чаю, ніж колодязна чи кринична.

Ще раз купаємося, та на цей раз уже з дідом. Входить у річку і покірний Буренький: кожний почерзі сідає йому на спину, їздить під колесом у веселому шумовинні, а Буренький радісно ірже, струшується, нюхає запашне повітря. На березі чистимо його дротяною щіткою, і аж тоді наповнюємо бочку водою.

В дорозі ми завжди допомагали Буренькому тягнути його вантаж по сипучому піску.

Для чаю везли не тільки воду, а й зібрані пахучі трави з фіолетовими дрібними квіточками, що росли тут і там на піску, мов у степах Аравії. Мама любила пити зварений із них «чай», що наганяв сон.

Прибуваємо на подвір'я — і зчиняється метушня: дідусь витяг із бочки чопа, дзвінким струменем рине вода, ми бігом носимо цебра й виливаємо їх у величезний чан у кухонних сінях. Чан швидко наповнюється дорогоцінною водою, солодкою, мов вода царгородського султана.

Боронь, Боже, налити в самовар звичайної води, — наша матуся це відразу ж помічала.

Самовар

Самовар ставили двічі на день. Рано-вранці біля нього заходжувалися в сінях: підкладали трісочки і вугіль, а коли вони загоралися — наверх ставили трубу для більшої тяги. Коли самовар закипав, ми приносили його

вдвійку в їдальню і урочисто ставили на високий столик, де він возсідав, мов король на троні. Це був самовар на яких п'ять літрів, циліндричний, блискучий, поважний, справді королівського вигляду!

Мама часто пила чай сама, після нас. Тихо й сумно співав самовар, заносючи думки її далеко-далеко, до самотніх монастирів, навіваючи гіркі думки про долю кожного з нас.

Матуся була невисока, з гарною голівкою із правильними рисами, із блискучими, сіро-синіми, як у дідуся, очима. Вона аж до старих літ зберігала рожевий колір обличчя, що всіх нас захоплював. Зранку до пізньої ночі вона перебувала в безнастанному русі: її бачили в кухні, в садку, в церкві, на базарі. Була спритна і жвава, ніколи й нікому не відмовляла в послугі. Скільки разів траплялося їй перев'язувати поранених косарів, — це особливо мені запам'яталося. Звичайно, за добру вдачу люди щиро її любили. А вона любила приймати гостей. Приязно посміхаючись, стискала двома руками руку кожного, знаходила відповідне тепле слово, підтримувала розмову, вміла цікаво оповідати про випадки з нашого життя, або ж про прочитане з Біблії, Євангелії «Чет'ї-Минеї», чи з Кулішевої «Чорної Ради».

О п'ятій пополудні ми знову ставимо самовар, а на столі з'являються вази з варенням, пресмачним домашнім варенням. Це переважно я приносив — на побажання матусі — щоразу по дві-три вази то малинового й вишневого, то яблунового чи ще якогось іншого. Жінки й чоловіки пили міцний, аж чорний, китайський чай, який наливали у Гранчасту шклянку, притримуючи пучками металеву ложечку, щоб не тріснула шклянка. Повернувшись з японської війни, Михась привіз квітчаного чаю, дуже запашного. Його, однак, ніхто, крім матусі, не любив.

Часто ще маленькими ми з острахом помічали дрібненькі брунаті шматочки — осад на дні чайних шклянок. Повитягавши їх пальцями, наввипередки ми мчали до матусі із запитом: «Мамо, чи це не отрута?»

Не раз матуся забороняла нам брати в рота щось непевне, невідоме. Тому ми, звиклі до її зауваг, часто зверталися із подібними запитаннями, на які вона завжди лагідно і терпеливо відповідала.

Дід і бабуся пили свій чай вприкуску, відколюючи щипчиками грудочки цукру. Запрошені селяни пили з блюдечка, кумедно тримаючи їх обіруч і смішно підсorbуючи.

Рафінований цукор продавався «головами» — конусами висотою яких 60 сантиметрів. Я з приємністю завжди виконував свій обов'язок — колов таку голову на квадратні грудочки, — бо при тій нагоді мав змогу поласувати цукром.

Матуся надзвичайно любила пити чай із цитриною. Із вибиранням цитрини не раз бувала ціла історія. Приносили одну, але виявлялося, що шкірка була занадто товста, зеленкувата; приносили другу — затоненька. Іноді доводилося бігати до крамниці двічі й тричі, щоб виміняти якраз на смак нашої вибагливої ньеньки.

Влітку і взимку самовар завжди був своєрідним центром нашого життя; він по-королівському стояв на столі під час милих розмов і родинних спогадів. Самовар зігрівав тіло й душу як заможних, так і убогих.

Весілля

Швидка як вивірка, весела як зяблик, балакуча мов сорока — така була наша сусідка Гуска, яка забігала до нас щовечора. Їй було близенько: через кілька тинів,

через город, наш сад — і ось уже Гуска сидить на порозі кухні в товаристві нашої матусі, яка склала на колінах натружені руки. Матуся ще із засуканими рукавами, у шкіряних шльопанцях: вона цойно поставила на квасолі тички.

Наша сусідка, жінка веселої й жартівливої вдачі, розповідала про новини з кутка, приперчуючи оповідання сільським гумором. Матуся ж оповідала їй про хатні новини, про наші походеньки та вчинки, а вже особливо часто — про чортівські вибрики нашої свині.

— Подумай тільки, Устино, вчора вона сама відчинила фіртку й утекла з подвір'я! Я на власні очі бачила, як вона підважила рилом важку фіртку і натиснула на неї. Ловили ми її з добру годину. А вчора за обідом Лексійко перший помітив і закричав: «Свиня в городі!»

За хвилюк ота страшна потвора знівечила половину городу. Мов скажена, кидалась на всі боки, топтала кукурудзу, вибивала буряки, а морква так і вилітала з-під її риля.

— Моя свиня теж не з тихеньких, та щоб аж так! . . .
— На мить Гуска замовкла, та тільки на мить, бо вже ось хитрі вогники замиготіли в її очах на пташиному личку: — А я ж тобі гарну новину принесла: скоро син жениться! — сказала і збила землю із свіжо зірваної саляти. — На ту неділю й весілля справимо. Та ще й яке! Сам генерал буде! — сказала й моргнула в мій бік: — Я хотіла б, щоб Лексійко ж за боярина був.

Я не дуже розчув оте запрошення, бо Петрусь саме наробив шуму «музикою», розтягнувши велику гармонію, що завжди зберігалася в шафі старших братів. Вона була власністю Федора. Коли ж той виїздив у подорож, тоді вже наставало для Петруся справжнє свято. Він вмощувався з гармонією на бильці ганку, зовсім ховаючись за здоровенним міхом. Ледве втриму-

ючи інструмент у рученятах, він щосили розтягав міх й починався котячий концерт!

Кілька разів Гуска позирала на ганок, запитуючи поглядом, чи швидко вже скінчиться «музика». А Петрусь, безтурботний і щасливий, сидів з гармонією в руках на ганку так, неначе б він був на сьомому небі. За-мріявшись, він щосили тис на клявіші.

Не міг я заснути до пізньої ночі. Запрошення на весілля! Це ж трапляється не щодня... Та ще й боярином, сидіти праворуч від молодого. Морочили мені голову тільки 20 копійок. Як я покладу їх перед усіма на столі? Двогривеник — це було все, що мама змогла мені дати для весільного подарунку.

Коли опівдні в неділю я, зодягнений мов справжній панич, перейшов садок і добрався до хати Гуски, — всі гості були вже в зборі. У хаті була тільки одна світлиця, але як вона іскрилася від кольорів, як бриніла від веселих голосів! Гусиха саме розливала запашний борщ великим ополоником. На покутті, під іконами, сидів справжнісінький генерал!

Не так-то й просто було роздобути на сільське весілля генерала — необхідну прикрасу наших весіль. Його лисина блищала так же яскраво, як і позолочені еполети на ясноглубому мундирі. Правою рукою генерал статечно погладжував сиві козацькі вуса.

Наша сусідка наблизилася до мене, взяла за руку й урочисто посадовила праворуч сина. Кремезний чорнявий парубок посміхнувся, потім повернувся до своєї нареченої і пояснив, що я один із Васильовичів.

Не встиг я ще покуштувати борщу, в останню хвилину запрошеного товченою цибулею із салом, ще не полив його сметаною, — а в голові вже знову виринула в'їдлива думка про отой двогривеник, скромний весільний мій подарунок. Хоч я і намагався бути веселим, сміяти-

ся разом з іншими, однак думка про бідну монетку безнастанно сушила мені голову.

Генерал промовив кілька гарних слів за здоров'я молодят. Його глухий голос ніяк не пасував до урочисто-поважного військового мундиру. Як і всі при столі, він одним духом вихилив до дна чарку горілки, хлюпнувши останні краплини на стелю, «щоб на сльози не лишати».

Після борщу на обох кінцях столу з'явилися нові страви: печене порося і величезна домашня ковбаса, начинена гречаною кашею й печінкою, запашна й апетитно підсмажена.

Обід закінчився варениками з вишнями, залитими сметаною. При тому радісна господиня поставила серед столу розмальовану миску, в яку гості — за старим звичаєм — скидали гроші. І я засоромлено поклав свою монетку на блискучі гроші, між якими були навіть карбованці з образом Миколи II, — поклав і, нарешті, звільнився від мук свого сумління! Тепер і мій голос повеселішав, приєднавшись до радісного гомону весілля; разом із іншими я гукав «Гірко! Поцілуйтесь!»

У дворі розтинав повітря гострий голос скрипки, гупав бубон, брязкали мідні брязкальця. Молоді вийшли... Всі знали, куди вони пішли.

А тим часом гості веселились. «Козачка, козачка!» — лунали підпилі голоси, музика гула, дріботіли ноги — почався сільський баль.

Скрипка пориває в танок першу пару. Бубонщик весело відбиває ритм «козачка». Глядачі плещуть в долоні, доповнюючи музику... Коло розширюється, танцюристів збільшується, вони йдуть навприсідки, підскакують задьористо, б'ють підборами об землю. В пе-

перві між танками хто п'є березовий сік, хто їсть медяники, хто лузає смачне соняшникове насіння, а подружки співають «Радість минула».

Та ось із левади потягло вологою, надворі посвіжішало. Чотири молодичі вийшли із клуні, несучи високо над головами заплямлене простирадло. Слідом, тримаючися за руки, йшли молоді.

Гусиха та її подруги радісно цілують у поблідлі щоки зворушену молоду жінку, в очах якої тремтять сльози.

З усіх боків залунали вигуки на честь молодого подружжя.

РОЗДІЛ VII

ВІДКРИТТЯ СВІТУ

Богомольці

«Подайте, ради Господа Бога, подайте!» Перед кожним будинком без кінця відчинялись фірточки; перед кожною крамницею безнастанно лунало те ж саме російською мовою, з гортанним «г». «Подайте, ради Господа Бога, подайте». Це були «попрошайки» з Московщини, які йшли як прочани в Україну, до наших монастирів.

Довгими понурими лавами вони переходять місто: баби, молодиці, рідко похилі діди з ціпками в руках. Важко відбиваються їхні кроки. Ноги у постолах — величезному, незграбному взутті з липової кори, зв'язаної мотузками, — це взуття притаманне москалям. Жінки в довгих спідницях, стиснених під грудьми — сарафанах; дівчата в барвистих хустках на головах. Вони проходять похмурі, втупивши погляд у землю, низькочолі, з широкими вилицями на калмицьких обличчях.

Бабуся наділяє кожну то копійкою, то шматком хліба, приказуючи при цьому потихеньку: «Лінтюхи, не хочуть працювати».

Мов та сарана, сунули росіяни з голодної півночі в Україну. Тільки-но починав чорніти сніг і в небо вичувалося березневе сонце, як уже тисячоверстовими

стежками, що зивалися то понад битим шляхом, то між віковими вербами, сунули ватаги оцих богомольців, об'єднані в групи з двох-трьох сіл. Від безнастанного ходу тисяч ніг стежки ставали тверді, мов камінь. Прочани міряли шлях повільним, рівним ходом; жили вони з випроханого по хуторах і містечках.

Впродовж довгих місяців, часто ночуючи в полі під зорями, вони заповнювали дворища українських манастирів у Чернігові, в Києві, у святій Почаївській Лаврі на Волині.*) Перебуваючи там місяцями, прочани з півночі загачували подвір'я церкви, харчівні і їдальні, де їх годували задурно. Вони ставили тоненькі свічечки перед образами, ставали навколішки, били поклони, причащались.

З наближенням зими, коли дикі гуси летіли на південь, — прочани мандрували на північ. Це було своєрідне переселення.

Такі мандрівки були чужі в Україні. Наші набожні люди відвідували українські манастирі й церкви, перебували там який тиждень, дякували за гостину і, залишивши подарунки, поверталися до щоденної праці. Траплялося, що дехто і з-поміж українців ходив на прощу аж на Афонську гору, а навіть до Єрусалиму, але таких було мало.

Наша матуся також плекала мрію про відвідини святих місць.

В той час ми ще не знали, що наш великий гетьман Мазепа колись послав до Святого Гробу в Єрусалим славний подарунок: масивну срібну таблицю, довжи-

*) Майже всі вони відвідували в Києві, у святій Печерській Лаврі, старовинні катакомби, що вузькими ходами тягнуться під горою вздовж Дніпра; у нішах катакомб покоїлися мощі святих.

ною 80 сантиметрів, на якій викарбувано зображення тих, хто був при покладенні Христа у гріб. Один московський єпископ був дуже вражений, побачивши в Єрусалимі те чудове ex-voto, перед яким сяяли свічки: «У нас ім'я гетьмана проклинається, — сказав він, — а тут за нього моляться».

Манастир

Наша мама завжди була віруючою, а після смерти батька вона стала особливо набожною. Ніколи не пропускала служби, перед вечерею завжди проказувала молитву. По неділлях вона посилала мене з начасточкою в церкву для благословення просфори, де чітко списувала імена — за упокой душ: Василя, Данила, Надіньки, а на звороті — за здоров'я нас усіх. У цьому списочкові імен читав я і мое. Проскурку з церкви вона завжди розділювала між нами. При змозі матуся завжди подавала допомогу манастирям. Ми частенько приймали на обід ченців у довгих чорних рясах і з клобуками на головах.

Тому-то ніхто не був здивований, коли матуся взяла з собою Олександра і повезла в Манастир Глинськую Пустинь. Олександр був найгарніший з-поміж нас, а його подивугідне сопрано було прикрасою в нашій церкві. Олександр був шостий між нами, мав великі музичні здібності, — та одна сумна пригода опечалила його життя і спричинила передчасну смерть.

Ще зовсім малим, Сашко якось стрибнув із містка над річкою на пісок, з висоти трьох-чотирьох метрів. Упав і напевно порушив хребта. Аж десь у семилітньому віці це далось взнаки: з'явився горб. Було вже запізно

оперувати, хірурги виявилися безсилями. Боже, яка безмірна печаль огорнула матусю і нас усіх!

Олександр пробув у Глинській Пустині чотири місяці. А потім ми довідалися, що він з трьома послушниками утік звідти в монастир святих Петра й Павла. Лише десять верстов відділяли ці два монастирі один від одного, та яка велика різниця існувала між цими двома вогнищами чернечого життя! Різниця в уставі, різниця й етнічна: монастир Петра й Павла був чисто український, а в Глинській Пустині жили за московськими правилами. Це там проходила межа між Україною і Росією. «Життя в Глинській Пустині, — оповідав згодом Сашко, — ставало нестерпним і ми змовилися втекти. Ще досхід сонця ми перебралися вчотирьох через монастирську ограду і побігли лісом, кожен з торбою на плечах із своїми пожитками».

Настало літо. Віддавна ми з дідом змовлялися відвідати нашого молоденького ченця (треба ж було проїхати з сорок верст!) і, нарешті, за тиждень перед Зеленими Святами вирушили.

Ще звечора вся поклажа лежала на возі. Схід сонця зустріли вже на горбах за Кролевцем. Скільки радості й нових вражень! Я не чув землі під ногами. На перехресті чотирьох доріг, при якому стояв високий дерев'яний хрест, мама послала мене на розпити. «Дядечку, чи ще далеко до монастиря?» «Як минете Положки, то ще верстов з двадцять буде...»

Вузька дорога вилася вужем у запашних полях. Ліворуч — зелене жито, праворуч — білоцвітна гречка, картопля, горох, овес; далі глибокий яр з кількома старими дубами навколо, а потім знову пригорок над селами і хуторами.

В Положках напоїли Буренького, набравши води журавлем з колодязя, що стояв серед вулиці. Довгу

вулицю творили біленькі хатки у вишняках та з невеликими садками при них; відразу ж за огорожами росли пахучі коноплі. По вулиці біляві хлопчаки тягали дитячі візочки, розважались, як уміли.

Після Положків мама знову послала мене на розпити. «Дядечку, чи ще далеко до монастиря?» «А як проїдете Обложки, то їхати вам ще з двадцять п'ять верст»... Матуся аж сердилась: чим довше їдемо, тим далі монастир! Таке частенько траплялося з селянами, бо вони міряли відстань на око.

Опівдні припекло сонце. З горохового поля веретеном піднявся у чисту блакить жайворонок. Радісний, я біжу за возом, повз горох. Потім дідусь допомагає мені вилізти на воза з оберемком горошку, і вже довго ми насолоджуємося його солодкими зернятками. На всі лади порипують колеса, поскрипують осі. На очі найшов сон, і я заснув. На однесму повороті віз похитнувся. Протираю очиці. «Просинайсь, біла шельмо, монастир уже близько», — каже дідусь.

Вдивляюсь, але бачу тільки столітній темний ліс із ясенів і гіллястих дубів: їдемо як у зеленому тунелі.

Аж ось і монастир, обведений високими білими мурами. Перед величною брамою стоїть чернець із закладеними за широкий шкіряний пояс руками. Вклонившись аж до землі і провівши рукою по широкій, лопатистій бороді, він привітно промовив «Милости просимо» й відчинив браму. Ми пішли услід за ним довгими коридорами з чистими, номерованими кімнатами обабіч, і опинилися в гостинниці. Тим часом Буренького примістили в конюшні, з доброю міркою вівса й сіна. У нашій кімнаті ми передягалися й умилися з дороги, і з світлим почуттям радості в душі пішли на вечірню.

Озвався могутній дзвін. У глибу широкого подвір'я видніє друга брама. Під її дугою розписані дидактичні

(повчальні) фрески: рай, пекло, святі в білих рясах і з довгими бородами, в декого аж до землі. У пеклі зображено різні картини мук: одні чорти поливають грішників розпеченою смолою, інші давлять колесами пузатих череванів-сластолюбів. Для нашого дідуся теж було припасене містечко — між курцями... «Бачите отам своє місце, таточку?» — з посміхом зауважує мама. «Е-е, натякай, натякай!!!»

Ох лишенько ж! — нерозлучна люлька залишилася вдома!

У монастирській крамниці мені купили срібного хрестика, картинку з монастиря і «Житіє св. Олексія». На стовпах виднілися розвішені чорні й білі чотки. Навколо дбайливо розікладені хрестики з пахучого кедрового дерева аж із Афонської гори, амулети, ікони, свічки. У крамниці стояв дух кадила, воску і запашної олії.

Пройшовши крізь другу браму, ми вийшли на широку площу. Посередині її висока дзвіниця, що кидає тінь на гарну, велику церкву в стилі козацького барокко. Навколо двоповерхові будинки; в затінку квітух лип синіють вікна келій. Покрякують гамірливі галки, іноді пролітають кажани. Як тут спокійно, затишно і лагідно!

Та ось із усіх боків по доріжках з червоної цегли посіпають у церкву ченці. Кожний займає своє місце. Перед високим, майстерно удекорованим іконостасом, на якому в тепло-барвистому освітленні ми пізнаємо обличчя апостолів і архангелів, — сяють товсті свічки, встромлені у блискучі високі підсвічники.

Угорі, під самою банею, де на фресці зображено Бога Саваофа, з викриками пролітали галки. На вітражах і тимпанних стінах грало останнє золоте проміння сонця і ширило почуття божеського спокою. Співали без-

смертне «Світе тихий, світе вечірній» Івана Хризо-стома.

Втомлений довгою відправою, я почав поглядати на двері, крізь які входили й виходили прочани. Це помітив старенький схимник, що стояв поруч, один із пустельників, бо мав на голові капюшона, в руках чотки, а на грудях чорну епітрахіль, із зображенням черепа та двох кісток навхрест. «Дивись поперед себе, хлопчику», — сказав він повчально, показуючи на вітвар.

Як тільки служба закінчилася, з правого крилосу зійшов до нас Олександр, увесь опромінений радістю, увесь у білому, з чорним поясом. Густе каштанове волосся спадало на шию, мов у поета Надсона: воно гарно обрамовувало обличчя, з прямими й чорними бровами, дороге обличчя брата. О, як я й собі тоді бажав мати отаку білу рясу, чорний пояс та буйне, кучеряве волосся!

Увесь тиждень минув у приготуванні до причастя. Матуся щодня була на всіх богослуженнях. Скарбник отець Никодим, який відвідав нас ще в Кролевіці, часто приходив у монастирську гостинницю на чай з паскою і варенням, що їх ми привезли здому. До обіду й вечері нам подавали славний монастирський квас.

Наступного дня нас прийняв ігумен монастиря. До його палати треба було йти через старий дерев'яний місток, перекинений через урвище. З широкого вікна погляд пестила величезна панорама: стрімко спадав униз ліс, ген-ген зеленіли луги, щовесни затоплювані водою. Внизу на тих лугах сріблилася спокійна річка Клевень, що обмивала крутий берег, на якому стояв монастир; де-не-де вона ховалася в густій траві та очеретах.

Для всіх монастирів в Україні, — у Києві, Чернігові чи в Новгороді-Сіверському, — будівники справді вміли

вибрати прегарну місцевість. Всюди в сусідстві з густими лісами, на крутих берегах річок. Дивишся з височини, а погляд губиться десь у безмежному просторі. О, який він могутній, цей зв'язок з природою! Тут міняється душа прочан: всі турботи, клопоти, згадки про кривду, всі буденні думки розвіюються на цих висотах, кожний наближається тут до чистоти і святости.

Ще хвилина-дві очікування, і ось зайшов сам ігумен. Ми поцілували його білу, випещену руку, а Олександр став навколішки під благословення. Молодий чернець із поважним виразом обличчя приніс самовар з червоної міді. В сутінках келії ми залюбки пили чай з медом і закушували монастирськими ласощами. Говорили про Сашкове сопрано, згадували про покійного батька, про жнива та урожай. Наша мама тоді аж промінилася від щастя.

Напередодні від'їзду я наважився попрохати матусю залишити мене в монастирі. Вона прихильно відгукнулася на мої бажання. Тоді ми сердечно розцілувалися з дідусем і мамою, попрощалися з Буреньким і повернулись — брат Олександр і я — в нашу келію.

Дуже рано Сашко пішов на молитву. Він розбудив мене, повернувшись з церкви, у радісному сяйві ранішнього сонця. Я швидко звик до монастирських порядків і заприятелював із молодими хористами — Олександровими товаришами по втечі.

У просторій їдальні, куди приходили всі ченці (а їх було шістсот), молодь мала свій стіл. Посередині на підвищенні-катедрі юний чернець читав псалми. Його співучий голос і ритмічне читання покривали гомін велетенського вулика-їдальні. Давали переважно борщ, мащену конопляною олією кашу і темний квас, що нагадував пілзенське пиво. Мені надзвичайно видався смачним той освіжуючий квас, як і трохи прокислий хліб

квадратової форми. Величезні котли з червоної міді, що стояли в кухні, викликали у мене подив. Отець-кухар, завжди в білому фартусі поверх чорної рясї, частував нас підсмаженою картоплею; колись він спік для нас великого коропа, нами-таки й зловленого.

Ми частенько рибалили на березі Клевені. Щоразу, витягаючи з води сачка *), ми знаходили в ньому то рака, то рибинку. Одного разу великий короп втік з-під нашого носа, виплигнувши із сачка у густу болотяну траву. Тричі його ловили і тричі він зникав у траві, щоб нарешті таки опинитися в наших руках. Про цю пригоду не раз потім згадували в монастирі.

Балкон монастирської кухні виходив на розлогу, глибоку долину. Спираючись на поруччя, на тому балконі любили відпочивати отці-куховари, овіювані прохолодою, що підіймалася знизу, від садка, городу й лісу.

Одного дня взяли мене на косовицю з собою два отці. Йдучи до долини, де треба було просушувати сіно, отці рівномірно перебирали чотки, приказуючи при тому «Киріе елеїсон».

Просушувати сіно виходили всі ченці: хористи, кравці, політурники, столярі. На тлі зеленого луку вони творили живу фреску, що аж кликала геніяльного мистця! Сотні ченців рухались довгими лавами, хто з вилами в руках, хто з граблями, — все у зливі пекучого сонця, між пахучих трав. Там ставлять копиці, тут згрібають сіно, ген звозять величезні стіжки волами. Радісний гамір праці, веселий ритм рухів.

Перед заходом сонця почали співати жайворонки. Сотні ченців зібралися в гурт, посідали колом, чистили жирну тараню; яка вона була смачна з огірком і свіжою цибулькою.

*) Сачок — трикутної форми сітка, сплетена із шнурка.

Пригадується мені одна прогулянка в скит, в якому жили тільки пустельники — переважно старезні діди, могутні, мов дуби, з епітрахиллями на грудях. Туди не пускали жінок, навіть прочанам вдавалося рідко коли заглянути у скит. За стіною стоїть довга будівля з двоступневими східцями: то входи в келію кожного схимника. В келіях — дерев'яний стіл, лавка, ліжка. У пахучому садку — довгі низки вуликів. Над квітучими липами сновигають бджоли. В глибу зелені видніється церковця. По стежках, осяяних сонцем, тихо проходять срібноволосяні самотники, тримаючи обіруч розкриту книгу. Вони читають, не відриваючи погляду.

У кінці серпня в монастир прибула матуся: «Час і в школу, синочку». Мені було жаль розлучатися із цим затишним життям, кінчати цю відпустку, найкращу в моєму житті! Чи це не з тих ще часів у мене збереглася любов до ікон, до монастирів і до ченців?

Юних днів, днів весни
Не забудь, не забудь! —

як сказав наш Іван Франко.

Перше кохання

Вперше я помітив Наташу в соборі. Вона стояла поперед мене в солом'яному капелюшку, у шкільній форменній суконці з брунатого сукна і в білому фартушку. Побожно хрестилася, опанована молитовним настроєм.

Щоразу у церкві мене глибоко вражала одна картина: в найурочистіший момент служби священик у золотих ризах ішов за дияконом, несучи святу чашу, і входив у вівтар через царські ворота. В ту мить всі схиляли

голови, а я аж перелякувався: мене опанувало дивне бажання пройтися в цю урочисту мить просто по схилених головах.

Вийшовши з церкви, я здалеку проводив Наташу аж до самого її дому.

Ось я знову в церкві. Наташа теж, як завжди, на своєму місці. Дивна сила притягає все моє ество до неї, серце наповнюється несказаною радістю. Я спостерігаю кожний її рух, і цього з мене досить.

І знову все повторюється: вийшовши з церкви, провожаю її здалеку додому. Вона не обертається, йде рівно, ніби мене й не бачила. Але я був певний, що Наташа таки помітила свого чистосердечного Дон Жуана із Загребелля.

Тепер я вже знав: Наташа була сестрою одного з моїх шкільних товаришів. Вдома вона не сходила мені з гадки: смагляве українське обличчя, чорні стрілисті брови, гарні дівочі вуста.

Солодкий біль проймав серце; я був опанований гарячим бажанням побачити її ще раз, зустрінути погляд її милих карих очей.

Інколи серед тижня я запрошував її брата до нас на гостину. В той час, як він попивав із мамою чай, я сидів за столом у нашій кімнаті і, потай від братів, виводив великими літерами на аркушику паперу: «Я дуже хотів би з вами познайомитися. Ви мені подобаєтесь. Я люблю Ваші очі. Дайте відповідь. Олексій Грищенко». Потім складав цидулку вчетверо, на конверта клеїв наш (уже використаний і підчищений) значок і, написавши адресу «Наташі Омельченко» — передав листа товаришеві.

Як тільки соловейко починав витьохкувати у лозах і п'янкі вечірні матіоли будили в душі перші солодко-тривожні почуття любови, ми бігли з букетиком резеди в міський парк, щоб там побачити Наташу.

Штани на виріст

Для виходу в парк я і Гриць вдягали російські сорочки гімназистів і штани «на виріст», як у нас говорили. Тільки Петрусь носив тоді штани за новою модою, дуже вузькі — дудочки. Наші славні штани «на виріст» шив незмінний Гершко, спритний жидівський кравець. Матуся завжди його прохала: «Гляди ж, Гершку, ший всім на виріст» . . .

Щойно вийшов Гершко з сіней нашого дому, як Петрусь уже вхопив новенькі штани «на виріст» і почав їх пороти. Не кажучи ні слова, він щось строчив і пере-строчував на машині «Зінгер». «Чи ти з глузду з'їхав? Та ж мама тебе заб'є!» — з ляком говорив я. Нарешті операція кінчилася: Петрусь із труднощами нап'яв на себе штанці, та ще і з «штрипками», в яких він досто-менно нагадував тонконогого журавля.

Міський парк

Ось ми вже повертаємо за ріг нашої вулиці, перебігаємо безлюдну площу. Вітерець доносить до нас то гаснучі, то наростаючі звуки вальсу.

Школа, мандрівки, війни з пістолями . . . — все це зникало, разом із останніми променями сонця. У вечірніх сутінках видно молодий міський парк. Як у нас казали городський сад. Перед входом до нього розташув-ався своєрідний базарчик. На візочках підсмажене насіння: соняшникове, гарбузове, турецькі рожки, горіхи; на розкладних столиках повно франдзолюк, кренделів, ласоців. У своїй крамниці Самуїл, у потертій ярмулці на чорному кучерявому волоссі, продає дешево

кольорові сиропи і сельтерську воду. Там я помітив Барабаша, свого вчителя малювання: сидів, розставивши ноги і спершись руками на ціпок, мальовничо відкинувши назад «панаму». Збоку був його приятель, Бойко, секретар банку міської управи. Заспокоївши спрагу, Барабаш із задоволенням витирав ще вогкі вуса. Тим часом Самуїл виймав із вітрини медовики, горішкову халву та різні тістечка, один вигляд яких викликав слинку.

При вході в парк товстий поліцай у широкому білому кашкеті з кокардою та з шаблею через плече, наводив лад і перевіряв квитки. Вступ коштував п'ятачок, аж цілий п'ятачок! А в нас було тільки божевільне бажання опинитися й собі у тій святковій юрбі. На щастя, хтось із наших несподівано відкрив проламану дірку в паркані.

Посередині парку, біля клумб жоржин та інших мальовничих квітів, грала оркестра Касіцького. Тут була вся симпатична родина: старий бив у барабана, молоді грали на флейті і контрабасі, а старий, у новенькому лапсардаці, майстерно водив смичком по скрипці, кумедно-солодкаво посміхаючись до публіки.

Звичайно, ми зразу ж гуртом налітали на групу гімназисток. Нарешті ось і моя Наташа! Проходячи близьенько, я ввесь час намагався зачепити її хоч трішки плечем. Соромливо опустивши очі, вона проходила повз мене з обличчям зарум'яненої мадонни. Я відчував, як швидко билосся її серце. Безупину ми проходжувалися в протилежних напрямках, щоразу зустрічаючись, аж нарешті мені вдалося вкинути за корсаж Наташі букетик резеди.

У літньому театрі «Ротонда» контроля була ще суворішою. Нам вдавалося прослизнути тільки у вестибюль. Грали тоді оперету «Козак за Дунаєм» у виконанні укра-

їнської трупи з чудовими голосами, трупи Кропивницького. Петрусь, набравшись зухвалости, пробрався аж у перший ряд. Розсівся у вільному кріслі, поруч із нашим прокурором, був певний себе і в кінці кожної дії завзято плескав у долоні. Коли антракт затягався, ми нетерпеливо тупотіли ногами об підлогу, а після вистави танцювали вальси і польки, тримаючися увесь час з боку, щоб не звертати уваги на свій скромний одяг.

Аж попівночі порожніє парк. Повновидий місяць осипає сріблом стрункі тополі. Зголоднілі і веселі, поспішаємо додому. Ледве передихнувши, порпаємося в печі, витягаючи довгою кочергою ще теплі горшки із стравою.

Щоб ми робили, якби не наша добра, дбайлива бабуся! Це вона ставила в піч борщ та ще й із мозковою кісточкою, ставила кашу, а на столі кисле молоко і засвічену газову лампу. Іноді вона показувалася на дверях, у білій нічній сорочці, посміхалася і лагідно шепотіла: «Тихо, тихенько, дітки, мама вже спить» . . .

Ярмарок

Крізь зачинені ставні пробивається просвіток і приглушений шум, що нагадує шум лісу: це починається ярмарок. Сотні селянських підвід тягнуться невпинним потоком, навантажені лантухами жита. З усіх сторін, навіть з далеких сіл і хуторів, прибувають нові й нові вози, так що пополудні на площі вже не можна ні коном проїхати, ні пішки пройти.

Вгору підійнявся цілий ліс оглобель і дишлів. Ревуть телята, зв'язана на возі величезна свиня несамовито верещить; іржуть молоді коні, яких засмагли вершники-

цигани немилосердно підганяють ударами ніг. Он на одному возі — дівчина, прегарна, як той соняшник. Зодягнена в чудову плахту; густе намисто з дутого золота прикрашує її пишні груди; різнокольоровими стрічками віночка бавиться легкий вітерець. А вона спокійно сидить собі на возі, полузує насіння й чекає на батьків, які пішли поярмаркувати.

Ось відділ гончарів. Тут глибокі полив'яні миски, блюдечка, глечики, посуд. На широких дерев'яних підмостках розкладені помальовані червоними візерунками ложки, прості глиняні забавки, матово-білі або покриті зеленою поливою: коники в червоній упряжі, на яких сидять по двоє чи й по троє вершників, фігурки тонкостанних жінок у довгих сукнях, свистки з кількома дірочками...

Ці вироби беруть свій початок у сивій давнині. В Україні вони прийшли з Персії, з Індії, із старої Еллади через Візантію і скитські степи. На острові Креті, у відомому музею у Кандії, мені згодом довелося побачити такі самі ж фігурки і статуетки, що походили ще з часів короля Міноса.

В іншому місці ярмарку красувалися великі сита і решета, широкі лопати, вила, замашні ціпи, майстерно вироблені сопілки.

На головній вулиці продавали пряники і цукерки, начинені медом; там же були виставлені великі плоскі медяники у формі жінки з вузькою, мов у оси, талією і пташиним хвостом. Називали її «Силин-діва». Спідниця в тіаї «Силин-діви» була прикрашена райськими пташками та білими арабесками з цукру.

Мов магнітом притягнений різними барвами та ще й запахом друкарської фарби, я став навколішки і впродовж годин з почуттям райської насолоди обережно перекладав з купки на купку різнокольорові лубки. Ма-

настирі, іконки, портрети героїв війни... Яка розкіш і яка прикрість: не мав за що купити бодай одну картинку!

Неподалеку сидів каліка із сухим плечем і виставленим на сонце червоним коліном: «Подайте, не минайте, Христа ради...»

На перехресті співав лірник, раз-по-раз підводячи незрячі очі в небо. Поруч нього, також схрестивши ноги, як господар, — хлопчик із поважним виразом на обличчі. Лірник співає і приграє на лірі, хлопчик простягає дерев'яну мисочку. Спинившись на мить, лірник одним духом випалив «За спокій душ ваших упокоєних» і, торкнувши чутливими пальцями копійки в мисочці, знову завів глухим голосом під монотонне пригривання ліри:

Ой умер, умер та козаченько,
Вмерла ж його тиха мова.
Ой зостається кінь вороненький
І вся козацька зброя.

Та ще й скрипочка із барвіночка,
Струни з зеленої рути:
Як заграє ж він та у Києві,
В Батурині голос чутен.

Завдяки отаким лірникам багато старих пісень дійшло аж до нас. Пісні любовні й побутові, історичні, релігійні... Українська душа, розквітла в безкраїх степах під радісним сонцем, так уже створена, що співає при кожній нагоді: у полі, у праці, у п'янкій любові, у смутку і горі.*)

*) Приблизно в 1890-их рр. група відомих українців, між якими були вчений М. Драгоманов, композитор М. Лисенко, етнограф Ф. Вовк, добилися того, що «Российское Географическое

Наш великий кобзар Тарас Шевченко возвеличив їх такими словами:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине,
От де, люди добра слава,
Слава України.

Або ще:

... «На сторожі коло них поставлю слово».

Цими пророчими словами Шевченко висловив свою віру в безсмертя його Батьківщини. Для збереження національного життя своїх пригнічених земляків він справді поставив біля них, як вічно-живого вартівника — рідну мову.

Мій брат Микола знав з двісті таких пісень та безліч куплетів. Я чую його ще й тепер, коли вони з товаришем Саливоном повернулися з Конотопу, обидва радісні після успішного закінчення іспитів. Впродовж годин вони співали на два голоси пісню «Стоїть гора високая»:

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.

За гаєм в'ється річенька ...
Як скло, вона блищить;
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.

Общество» видало три товстелезні томи українських народніх пісень: 27 тисяч пісень, зібраних у всій Україні! Згодом, коли я був студентом, В. Грінченко дав мені завдання вибирати з того збірника відповідні слова для його славного «Словника». Відомий англо-американський історик Бернард Перс (1864- 1949), який у 1917 році приїздив на Україну і побував у Конотопі, між ін. писав: «Я не зустрічав ніде в іншій країні подібних народніх пісень, що висловлюють в таких мелодіях стільки глибоких почуттів».

До тебе, моя річенько,
Ще вернеться весна;
А молодість не вернеться,
Не вернеться вона! . . .

Микола по-парубоцькому відкидав з чола пасмо каштановатого чуба, а в матусі від зворушення блищали на очах сльози.

На ярмарок ми діставали від мами лише по кілька копійок. Спочатку ми накидалися на мед. Ось у бочці темний мед із гречаного цвіту; на тарілках білі соти, з яких тече мов янтар білий липовий мед. Пасічник давав нам шматок липкого меду з вощиною на листку свіжої капусти.

Потім наше товариство, складене із запопадливих хлопців, нападало на воза з кавунами. Довго ми вибирали. «Дядьку, а скільки за цей кавун?» Доки селянин говорив із якимсь купцем, один наш шибайголова показував кавуна другому, той — третьому, а четвертий зникав у юрбі з кавуном під полою. За ним наша весела компанія мчалася в густі лози. Від доторку ножика кавун з хрускотом розпадався. Ми вгризалися в шматки кавуна, їли на повний рот червоний м'якуш аж до зеленого; скінчивши пир, замурзані і вдоволені, усі поверталися на ярмарок.

Великим успіхом користувалася в нас продавниця сластьонів. У казані кипіла олія, а в ній тісто. Двома пальцями купчиха відривала по шматкові тіста й кидала в казан. Тими ж самими пальцями вона сякала носа, а потім знову бралася до свого тіста. Сластьони купчиха витягала з кипячої олії дерев'яною вилкою і розкладала їх так, як це в Іспанії роблять із «чурро»; зверху сластьони посипали цукром.

— Для вас, голубонько, з дюжинку? — улесливо, тоненьким голоском зверталася вона до якоїсь жінки.

Одержавши згоду, спритно загортала товар в аркуші паперу і, покліпуючи своїм єдиним оком, швидко лічила гроші.

Добре попрацювавши, увечорі вона поверталася додому, товста, повільна, задоволена. За нею тяглася юрба її дїтлахів, більших і менших. Дорослі доньки, дуже гарні собою, вже мають любовників. У душі — купчиха не погана людина, вона побожна і добра. Тут, на ярмарку, вона підробляє, а постійно працює в міській лазні натуральщицею.

Шевці, суконники, бондарі, селяни з їх лантухами жита, кошиками яєць, хатньої птиці та гусей, — все те нас не цікавило, це надто цікавило тих жидів, які жваво метушилися в натовпі селян.

У довгих лапсардаках, з кучерявим волоссям і неодмінними пейсами, жиди майже силоміць тягли за повіддя коней до своїх крамниць. Селяни їй не протестували, аби лиш скоріше збути товар. Без сумніву, їх там обманювали і при вазі зерна, і на крамі, який вони купували в жидів.

На сорок мільйонів мешканців Україна нараховувала близько п'яти мільйонів жидів, при чому, всі вони жили в містах. Ні один не сидів на землі. В той же час у Росії жидів було дуже мало. Там їх взагалі терпіли тільки як дантистів. 1915 року із Петербургу вигнали навіть відомого маляра Леона Бакста.

Бабуся не любила жидів. Свою торгівлю вона вела із селянами. Той купував березового дьогтю для чобіт або упряжі, той сало, товщиною в долоню, інший зернистої соли, гасу чи оселедця — «коня», ще інший — глечика з медом. Селяни охоче продавали їй вівса, жита тощо. На прощання вони подавали бабусі два пальці руки, що було в них звичаєм і виявом пошани.

Кілька днів кипів і вирував ярмарок. Уночі селяни спали на возах під лагідно-теплим вересневим небом, а дехто й у шатрах. Вони розклали ватру і гомоніли, підсмажуючи сало. Після ярмарку всі вони весело поверталися додому на порожніх возах, тримаючи однією рукою віжки, а другою — булку: це були ласощі для людей, що звикли до чорного хліба.

Великий ярмарок був розвагою і для дідуся. Вечорами, зодягшись у святкового жупана, він сідав подихати свіжим повітрям на лавці перед ганком. Попихкуючи люлькою, дідусь з-під густих брів з цікавістю придивлявся до від'їзду ярмарчан. Інколи він зупиняв знайомого селянина: «Скажи, Остапе, почім був овес? А гречка? . . Чи багато було «капчонки»? *) «Було чимало, та, однак, дорогенька, — відповідав селянин: — За морями ялівка — копійка, а перевіз карбованця коштує».

Хоча дідусь на старість і відійшов від купецьких справ, всеж він завжди цікавився тим, чим займався впродовж усього життя.

Особливо закарбувався в моїй пам'яті один ярмарок, що закінчився трагічно: після великої спеки страшна буря налетіла на місто; блискавиці розтинали небо, аж ось одна з них вдарила в цирковий балаган і забила там двох дресованих коней. Від величезного шатра залишилося тільки лахміття. Того ж вечора, як перейшла злива, поховали нещасних коней у глибокій ямі.

*) «Капчонка» — тараня, риба з Каспійського моря, зав'язана в диму.

Осінь

Шелестить пожовкле листя.

Т. Шевченко

Під кінець вересня в полях копали картоплю. Гаряча пора року для селян — це час гарячкової праці. У дні Петра й Павла всі йшли на косовицю; від 6-го серпня, тобто від Спаса — починаються жнива. Селяни вставали о другій годині ночі і, майже не відпочиваючи, гнулися аж до півночі. Тільки-но упоралися з житами, як уже починали косити гречку, овес та збирати горох і чечевицю. На картоплю виходили цілими родинами, у селі залишалися тільки півні та кури, що зосереджено порпалися у гної.

Для нас збирання картоплі було справжньою подією. Ми набивали нею блискучі лантухи. Увечорі, втомлені й радісні, розкладали на картоплинні вогонь, пекли в гарячому попелі картоплю і тут же їли — цілу, похрускуючу, таку смачну із салом.

Високо-високо над головами пролітали ключі диких гусей: курлю, курлю... Вони летіли шнурком, у формі трикутника. Дві тисячі кілометрів понад степами лежало перед ними шляху до Африки! Переліт гусей мене завжди дуже зворушував.

У нашому саду збиралися галасливі громадки червоношийок та іншого птаства. Чорною хмарою від лісу до лісу носилося вороння, навіваючи острах і смуток своїм гортаним карканням.

Впродовж усієї осені аж до перших морозів зранку до вечора гуло на токах: то ціпами молотили жито. Іноді один ціп, а часом і три гупали відразу в гарному, бадьорому ритмі. Вечорами гули віялки, і зерно лилося,

як водограй, у чисті лантухи. Навколо стояла легка курява, що сліпила очі і проникала за пазуху.

Я нікому не розповідав про одну пригоду. Якось послала мене матуся рахувати снопи, привезені з поля спільниками. Тугі снопи із свистом літали над моєю головою. За кілька хвилин я збився з рахунку і стояв, мов здурманілий. Коли нарешті Степан назвав число й запитав, чи наша лічба зійшлася, я відразу ж згідливо кивнув головою і побіг повідомити маму, що все гаразд. Біжучи, я почував себе щасливим, неначе скинув з плечей якийсь тягар...

Користуючися з останніх теплих, погідних днів, бабуня плела у клуні вінки цибулі. Руки машинально в'язали у вінок жовті лискучі головки, а тим часом бабуня легким, немов аж прозорим голосом, наспівувала давню пісню:

Ой у полі три криниченьки,
Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки...

Надходить «бабине літо», золота пора року в Україні: у кришталевому повітрі пролітають срібні нитки павутиння, дерева повільно змінюють зелений колір на янтар, золото і червінь. Безтурботна вивірка гризе орішки. Під пеньками біліють, жовтіють і червоніють великі шапки грибів. Селяни привозять на торг повні вози запашних яблук-ренет. Клуні аж тріщать від важких снопів жита, пшениці, вівса, п'яного сіна. У нашій столі ще лежать гори картоплі; скоро перенесуть її на зиму в льох.

Після картоплі прийшла черга на червоний, з гарними білими прожилками, буряк. Ми складали буряки в височенну бочку і в льоху заливали їх водою: який чудо-

вий квас був із них для борщу. Капусту збирали з першим морозом, а інколи навіть з першим сніжком. Стук і гамір до пізньої ночі стояв у кухні, де матуся з Варваркою шаткували гострими ножами капусту, а діти ласували соковитою серцевиною качана — «хряпочками». Квашення капусти вимагає не абиякого знання справи: у бочці посипали шатковану капусту перцем і заливали гарячою водою, зверху закривали бочку дерев'яною покришкою, а на неї клали тяжкий шматок заліза, своєрідний «прес». Клали в ті бочки і яблука для квашення, маринували гриби, солили огірки.

Україна, — «житниця» — Європи!

Чи є де ще багатіша країна!

Пожежа

Кожна пожежа це нещастя, а в Україні вони були справжніми катастрофами. Траплялося, що села з двома тисячами мешканців вигорали до тла, бо майже всі дахи були солом'яні, навіть на найкращих хатах. Шалений вітер перекидав полум'я з хати на хату, наповнені збіжжям клуні за хвилину зникали в огні. Ті пожежі можна порівняти хіба-що з турецькими пожежами, де, наприклад, у Стамбулі вогонь пожирав дерев'яні будинки за одну ніч.

Біля нас також сталася жахлива пожежа, що особливо налякала матусю. Опівночі, рівночасно в кількох церквах, вдарили на сполох: бам, бам, бам... — рівномірно, тривожно загули дзвони. Хвилька перерви — і знову бам, бам, бам... З високої вежі на сполох вдарив нічний сторож. Ми зірвалися з ліжок і, ще в полоні сну, кинулися як запаморочені натягати чоботи. Куди

там, годі їх взути! Неначе оп'янілі, ми металися з кімнати в кімнату, намагаючися побачити через вікно, де саме починається лихо. Наш сусіда, Микола Скляр, аматор гострих переживань, невтомний при гашенні пожеж, вже біг вулицею із сокирою в руці і немов аж веселим голосом викрикував попід кожною хатою про подію.

На вулиці крик, гамір, метушня. Пруть пересохли бочки, з яких крізь шпарини струмочками дзюрчить вода. Будь-як зодягнені люди щосили женуть, летять з вилами в руках туди, де в огні падають солом'яні стріхи. Немов феєрверк — у чорне небо високо підіймаються іскри. Тут щосили помпують, там гарячково ллють воду на шаліючий вогонь. У безладді знайшлося четверо-п'ятеро командирів, які голосно подають протирічні накази. Як часто в людській драмі не бракує смішного.

Я ніколи не забуду страшної пожежі, що сталася по-сусідству, поруч із нашим подвір'ям. Був саме полудень, коли величезна клуня сусіди-пана взялася вогнем. За одну мить з чотирьох боків клуню охопили велетенські червоні язики вогню. Пожежа дрижала й гуготіла, мов жива потвора. Навколо стояли безсилі люди: вода з тоненьких шлангів на вогні вмить оберталася в пару.

Ставши на горбочку, в кутку подвір'я над льохом, наш дід спокійно дивився на пожежу, схрестивши почумацькому руки і посмоктуючи люльку. Зате бабуся — та неспокійно бігала туди й сюди. «Старий! Вогонь уже в нашому дворі!» І справді, вогнені віхті вже почали падати на нашу клуню в саду. Удвох із Грицем ми гасили їх мокрим віттям. Бігаючи з кінця в кінець по крутій, стрімкоспадній стрісі, ми вчасно погасили всі зловіщі вогники.

Впродовж усієї осені місто жило під страхом пожеж. Майже щовечора, як тільки сутінки спадали на дахи, в обох кінцях міста підіймалися багряні заграви. Бідні люди не знали, що діяти. Звідки отаке невблаганне нещастя? Нарешті поліція викрила цілу банду паліїв: молоді злочинці обливали клуні гасом і ввечері підпалювали їх із бікфордських шнурів.

Нічний сторож або стукалка

Мій батько, незадовго перед смертю, порадив Міській Управі продати людям ту частину базарної площі, що була зайвою і стояла пустою. З цього скористувалися наші сусіди: пан Кукла і Скляр, які купили краці участки; ми придбали землю, що прилягала до нашого двору. Хоча мама й була вдоволеною з тієї купівлі, однак ми швидко обгородили землю тином і того ж року посіяли кавуни. Свіжа земля вродила на славу: один із зважуваних у бабусі кавунів мав понад 40 фунтів!

У Кролевці, за старовинним звичаєм, щоночі кожний куток стерегли двоє сторожів із хат через вулицю. Від початку весни аж до глибокої осені ніч-у-ніч невтомний сторож клепає у свою стукалку. Та «зброя» була хитро змайстрована: уявіть собі праць (для прання), з якого видовбано середину, а в ній прикріплено на ремініці кульку. Стукалкою трясли, і кулька навіжено металася, б'ючися об тонкі стінки із лункого кленового дерева і сповнюючи ніч чудним ритмічним клекотом.

Наша служниця Мелашка іноді брала мене з собою наніч, коли приходила її черга сторожувати. Це була гарна повновида дівка з високими грудьми, повними стегнами і пружною походою... Ноги її нагадували дві

стрункі масивні колони. Все це дуже вабило наших молодих сусідів. Не поспішаючи, ми проходили пустельними вулицями з одного кварталу до другого. Дзвінка стукалка попереджала й розганяла злодіїв, голосно сповіщаючи про наше наближення. На вулиці ні світла, ні живої душі.

Частенько ми перелазили через тин й опинялися на нашому ж таки баштані. У п'ятьмі руки швидко знаходили підходящого кавуна, а його звук від щигля, тобто удару пальцем — допомагав оприділяти, чи кавун справді стиглий. По тому ми присідали десь на ганках і досхоchu ласували солодким соком, оповідаючи при тім смішні історії, змінюючи голос і жартівливо перекручуючи слова.

«Була колись на світі кобила. Жвава, як дрофа, і гарна, як молода дівчина. От купив ту кобилу один жид. Він був такий радий та гордий, що тільки й на думці мав, щоб виводити її напоказ людям. От одного разу жид її й питає: «Сцо ти хочес, кобилько, — возити бгичку ци сани?» А кобила йому на те: «Чи бричку, чи сани, все одно мені треба тягти» ...

Перевтомлений походеньками, я падав і засинав на колінах у Мелашки в теплі її ніг і грудей. Та ледьві займаюся на світанок і перші молочниці із своїми, обгорненими в рушники, глечиками з молоком та суніцями, показувалися в сіро-рожевому тумані, — ми вже чимдуж поспішали до нашої стодоли. Того літа дідусь жив у дядька Дмитра, і ми спали в стодолі під наглядом Мелашки.

Однієї ночі я проснувся й завмер: хтось часто і дивно дихав над Мелашкою, а наші «нари» гойдалися в незвичайному ритмі. Довго я прислухався, але не наважився доторкнутися до Мелашки, яка лежала

повно якраз побіч мене. Потім хтось, невидимий у пільмі, вийшов із стодоли. Щось гупнуло по той бік високого паркану і все затихло. Цей випадок мене дуже збентежив і зацікавив.

Моя хвороба

Я вже був у четвертій класі, аж сталася одна неприємна пригода. Тієї зими Свидня, копанка і невеличкі болотця замерзли раніш, ніж звичайно. Щодня, вибігши із школи, ми як навіжені радісно мчали на лід і хизувалися один перед одним, показуючи на льоду всілякі фігури. Молода кров гріє тіло. Як і мої старші товариші, я кидаю пальто на сніг і гасаю по дзвінкій кризі аж до самої ночі. Прийшов нарешті з ковзанки, сів за науку, нічого не підозрюючи. Зате вранці глянув у люстро — і сам себе не пізнав! «Що сталось, Олексю?» — запитала стурбована мама.

Хутенько покликали нашого лікаря із шпиталю. Олександр Павлович, людина із задуманим чехівським обличчям, незабаром тихим кроком увійшов у кімнату. Присівши на краєчку ліжка, він відгорнув мої кучері, перевірів пульс і почав лагідно мене розпитувати.

Я дивився на лікаря і мені здавалось, що якась потужна сила випромінюється від нього й оживлює моє тіло. Від його погляду, голосу й рухів віяло чудодійною силою. На прощання мама непомітно поклала йому в руку срібного карбованця. Вже в другій кімнаті лікар щось тихенько сказав матері.

Виявилось, що в мене запалення легенів. Ставили баньки і, за нашим хатнім звичаєм, щоб прогнати лихо-манку — давали склянку дуже гарячого чаю з мали-

новим варенням. Такий чай викликав піт і зниження температури. Спочатку моя їжа складалася виключно з восьми склянок гарячого молока денно. Через тиждень я вже не міг на нього навернутись.

Надійшло Різдво. У великій кімнаті прегарна ялинка, радісні гості, веселі колядки, а я — у своєму ліжку, самотній і пригноблений.

Смерть — це ніщо . . . Надінька померла, помер татусь, дядько Григорій також . . . Я відчував дивну апатію і навіть якийсь блаженний спокій — а це дуже небезпечно для хворого.

Мене ні журили, ні зворушували події, що відбувались. Поза увагою залишилися наші чарівні Свята, сизо-блакитні зимові вечори й ночі, скрип снігу під ногами, веселий стукіт у завітчані від морозу вікна, сміх і співи моїх товаришів, що відвідували нас . . .

Аж через місяць лікар приписав мені ложечку рому перед їжею і дозволив, як кожному видужуючому, дві січені котлетки денно.

Часто я залишався у хаті сам, і тоді з особливим нетерпінням чекав відвідин Олександра Павловича. Тільки в лютому повернувся апетит. З невимовною радістю я зустрів початок березня! Подули весняні вітри, з'явилися чорні смуги землі, прилітали шпаки! Три місяці важкої хвороби!

Стоячи біля вікна, з насолодою відчував холодок шиби на щоді. Я прохукував у ще замороженому вікні маленьку дірочку і через те «віконце» дивився на світ.

В городі розтають снігові намети. Чути крик ворон. По весняно-темній дорозі чвалає кінь з «розвальнями».

Впродовж трьох місяців не могло бути й мови про книжки та навчання. Коли я нарешті з'явився на порозі кляси, учитель глянув на мене поверх золотих

окулярів і, добродушно посміхнувшись, сказав: «А я думав, що ти вже дуба дав!»

Моя хвороба була рідкісним випадком у хаті. Із хворим у нас поводитися суворо, іноді навіть жорстоко. Насміхалися й кепкували з того, хто наважувався скаржитися на дрібні недомагання. Найбільше насміхалися з Федора, цього ласунця, коли вранці, тримаючися за живіт і охкаючи, як перед смертю, — він перебігав через кімнату надвір... Дітьми не звертали ми уваги на дрібні недуги, ніколи про них не говорили.

Виклик лікаря становив цілу подію. Всі ми дуже любили Олександра Павловича. У місті й околиці всі його дуже хвалили, а помічники у шпиталі — обожнювали. На другому кінці Кролевця стояла група будинків, увінчаних тополями: почекальня, шпиталь, аптека, лікарський кабінет. Все це було організоване Олександром Павловичем за допомогою, звичайно, всього міста. Всюди панували зразковий лад і чистота.

Біля входу на лавах сиділи приїжджі із сіл та далеких хуторів селяни, пообкутувані кволі бабусі, діти. Перед верандою табором стояли їхні вози й коні.

Зодягнений у білий халат, Олександр Павлович приймав хворих із терпінням святого, старанно вислухував і оглядав кожного. Він безпомилково приписував хворим потрібні ліки, які тут-же, у шпитальній аптеці, негайно приготувляли й давали людям безкоштовно. Тяжко-хворих приймали у шпиталь без усяких паперових церемоній, і вони залишалися там безкоштовно аж до одужання. Немало довелося мені згодом у житті подорожувати, та ніде, ні в якій країні я не бачив ні такого зразкового лікаря, ані такого шпиталю. Подібних шпиталів було чимало у всіх кінцях Російської імперії.

Ніколи не забуду жорстокої долі нашого улюбленого лікаря. 1919 року його взяли, разом із сотнею інших засуджених, і повели в поле у найпекучіший мороз. Там їх примусили роздягтись. Чи були спроби втечі, чи ні... — всіх їх розстріляли. Годі й уявити жахливішу, потворнішу жорстокість!

Наш лікар став жертвою здичавілих звірів у подобі людей. Страшною смертю вони віддячили йому за довгу працю на користь бідних і за шляхетну допомогу селянам! Це саме тоді Ленін особисто дав наказ розстріляти по сто визначних людей у кожному місті повіту.

Пристрасть до малювання

Над моїм ліжком висіла картина. Не мала вона особливої вартости, та в моїх очах це був чи не верх мистецтва. На ній було зображено групу дітей у довгих сорочках; діти наближалися до куреня перед хатою, складеного з гілля й покритого соломкою. Кілька дітей мали в руках галузки, інші тягли візка, останній хлопчик грав на сопілці; на задньому пляні, на тлі кучерявих верб, виднілася пасіка. Із халупи саме виліз старий пасічник і, спершись на руки, усміхався до дітей. Він мабуть щойно проснувся: без бриля, у розхристаній сорочці.

І лягаючи спати, і проснувшись вранці я довго й задумано дивився на ту картину.

У школі вчитель давав нам різні завдання з малювання: копіювати рисунки, квіти, голландські зимові пейзажі. Ми прикладали рисунки до шибок і Perezдіймали їх на чистий папір. Яюсь, сам не знаючи, чому, я намалював столика, що стояв у нашій їдальні. Вчитель

похвалив мене перед усією клясою і поставив найвищу оцінку 5 з приміткою «дуже добре».

Повернувшись з однієї із поїздок до Києва, Федусь привіз мені два товсті збірники «Ніви», видаваної в Петербурзі одним німцем. Кожний збірник мав по 52 числа журналу. «Ніва» була гарно редагована, дешева і розходилася по всій Росії. Цей журнал можна було знайти і в священика, і в найбіднішого сільського вчителя так само, як і в професора університету чи навіть міністра. У «Ніві» друкувалися романи на продовження (навіть Толстого), статті з географії, науки, політики — і все це у доступній формі. Журнал прикрашували численні ілюстрації: портрети видатних людей, репродукції картин відомих у світі малярів, а в кінці стояли ще й розумно складені пояснення. Вивчивши шкільне завдання, я вмощувався за столом, коли вже всі спали, і з почуттям насолоди розглядав сторінку за сторінкою «Ніви», перечитуючи оті пояснення. Ось портрет Гладстона і великий портрет Бісмарка. Потім — «Ніч у Криму» Айвазовського: — татарин верхи переїздить через бурхливий потік; з-за високих тополь світить у темному небі романтичний місяць, а довкола нього срібляться хмарки... У глибокій нічній тиші я задумувався над баченим, над кожною ілюстрацією. Отак, сидячи за столом, я мандрував по всьому світі і складав найвідважніші пляни аж до другої години ночі.

На чотирнадцятому році життя, знову ж таки завдяки Федорові, вперше побачив картину справжнього майстра. Це сталося в Києві, куди одного разу мене взяв Федір. Доки брат займався своїми справами, я несподівано для себе відкрив на Хрещатику виставку картин, між якими був і Репін. Я був вражений не лише картинами, а і їх розміром. Зроду до того не повірив би, що існують картини довжиною по кілька метрів! Які ж то

мали бути великі пензлі, щоб написати такі картини!
— ота думка довго не виходила мені з голови.

Тим часом Барабаш почав що далі то більше цікавитися мною. Він — земляк і близький приятель Репіна, який вславився двома картинами з запорожцями. Барабаш розповів, що Репін розпочав свій творчий шлях у Чугуєві малюванням ікон. Із щирістю приятеля Барабаш іноді критикував мої етюди, а інколи й хвалив. Не раз ми вдвох прогулювалися у лісі, милувалися краєвидами, говорили про кольори, малярство, рисунки. «Он ту хату, — говорив я, — треба було б побілити, а тоді вже й малювати». «Ні, ні, — відповідав мій друг. — Я малював би її такою, яка є».

Згодом, під час косовиці, поблизу нашого млина в Бистрику я вийшов на луг з скринькою фарб і вперше намалював пейзаж з природи: хатину біля млина. Старші брати кепкували з мене: «Що то таке на малюнку, хмара чи дим?» Дійсно, я намалював таку велику хмару, що вона ледве вміщалася на картині.

Малювання мене полонило. Захоплений ним, я пройшов вісім верств пішки, аби лише познайомитися із справжнім малярем, випускником Петербурзької Академії Художеств. Дивлячись на мої рисунки олівцем «Конте», мистець сказав: «У природі немає нічого абсолютно чорного» (а мої вікна й двері були аж надто чорні). Дуже здивувало мене те, що в його робітні всі етюди висіли головою вниз. Маляр провів мене аж до кінця залитого сонцем саду і, заохочуючи працювати, сказав: «У мистецтві, юначе, перш за все треба відваги».

РОЗДІЛ VII

БАТУРИН І ТІТКА МАРФУША

Хутір

Є слова, що викликають спогади. Є імена, які ховають в собі таємницю великої поезії. Слово Батурина було для нас одним із таких магічних слів.

Прибуваючи до нас, чи то взимку на санях, чи весною — на возі, запряженому буланим конем, тітка Марфуша завжди привозила із собою зворушливі чари старовинного козацького міста Батурина. Вже в самій її постаті, в її убранні й руках відчувалося щось привабливе з далеких лісів і ланів, з привітного диму хутора. Десь там тітка Марфуша тримала із своїм чоловіком, дядьком Григорієм, заїжджий двір: дві чи три просторі кімнати в будинку та велике подвір'я, оточене забудовами, давали подорожнім захист і нічліг.

Ще малим хлопцем я не раз проводив літо в тітки Марфуші, на хуторі, що був за яких шість кілометрів від Батурина. Хутір складався з кількох хат вздовж шляху, що простягався між болотами на високій греблі, спорудженій із землі та хворосту. Праворуч чорнів непрохідний ліс. Не один тут, проїжджаючи вночі, почував холодок за спиною від цієї похмурої й дикої картини і тиші, що наводила жах. Всю ніч там погукав пугач. Здалеку йому вторила сова: гу, гу, гу... Мене аж у холод кидало від того завивання.

Зате вранці сонце змінювало всю картину! Ліс неначе усміхався, сади вгиналися від плодів. Я охоче ласував у кущах ожиною, якої у нас в Кролевці не було, і яка була для мене смачніша ніж наша малина. На греблі із запалом збирав польові гриби: ніхто із селян не наважувався їх споживати, але ми з тіткою їли їх залюбки без найменшої шкоди.

За якийсь час після смерти дядька Григорія завмер на шляху рух, бо поблизу проклали залізницю. В той час я приїздив до тітки Марфуші. Вона жила самотньо, тримаючи тільки служницю. Порожні повітки заростали високою травою. Вужі виповзали з кущів ожин і гуляли по запущеному подвір'ю. Під час біганини я несподівано відчув щось холодне й огидне на нозі. Зляканий, скрикнув і кинувся вбік, — але то був звичайний вуж.

У лісі, як і раніш, росло багато грибів. За червоними верболозами пробігав примхливий Сейм; у його швидкій воді ледве можна було встояти. Річка мчала між широкими ланами й сіножатями, звивалася на всі лади, обрамлена вербами та клунями, що маячили на обох берегах. Кришталево чиста вода Сейму немов кипіла і щороку змінювала своє русло. Повітря тут само вливалось в легені. Який безмежний простір! Які пахощі линули з тих ланів!

Чи не єдиний сумний спогад залишився в нас про ті місця на все життя: ранньою весною в Батурині заступилася наша Надінька, щоб покинути нас навіки.

Відвідати дядька Радю, який проживав у самому Батурині, була не легка справа: доводилось переправлятися пороном на другий беріг Сейму. За перевіз треба було платити не аби які гроші: копійку! На пороні, що

його тягли руками за товстелезний мотуз, смирно стояли люди, а також вози, гарби із сіном, візки з поросятами й курями... Що то був за допотопний транспорт!

Гетьмани

У дядька Раді стіни кімнат були обвішані портретами гетьманів: всіх сорок п'ять славетних українських мужів. У жупанах і в святковому одязі, у руках булави, обсипані алмазами, як у султанів. Богдан Хмельницький у високій бобровій шапці, прикрашеній двома павиними пір'їнами; Сагайдачний з обличчям ченця; мужній Дорошенко із запорізькими вусами; Полуботок — останній український гетьман, замучений Петром I в казематі Петропавлівської фортеці в Петербурзі; ясновельможний Мазепа з розумним і надхненним обличчям як у поета. Що збереглося до наших часів з його палацу? У XVIII сторіччі Батурін був зрівняний із землею полками Меншікова. Навіть від славного палацу Розумовського, куртизана Катерини II (палац збудував італієць Джіякомо Гваренгі у XVIII ст.), нічого не залишилося, крім високих мурів з великими дірами від вікон та воріт, що ведуть у липовий парк. Ще так недавно після великої пожежі селяни докінця пограбували будову, винісши з палацу рештки мідяних прикрас, мармур із печі та коване залізо. Із напівзруйнованого балкону погляд сягає аж на другий берег Сейму і губиться в розлогій долині.

28 жовтня 1708 року гетьман Мазепа прийняв Карла XII у Горках, 9 кілометрів від Новгородку. Тут пізніше у Дехтярівці була головна квартира Карла XII після злучення із військами Мазепи. А в таємному діловому

контакті він перебував із шведським королем, починаючи від 1703 року. То була трагічна війна, що заважила на всій історії України.

Чайка скиглить, літаючи,
Понад шляхом плаче . . . —

співав Мазепа у своїй поемі. Так плакав наш великий гетьман над нещасливою долею чайки-України, своєї батьківщини.

Я малював свій етюд під липами, біля пахучих кущів бузку. Малюючи, забував про все. Тільки слова маляра з Петербургу не сходили мені з думки: «У мистецтві перш за все треба відваги».

Коза-дереза

Інколи приїздили до нас на відвідини тітка Марфуша та її сестра Горпина, дружина дядька Раді. Обое були з Батурина, але якої ж різної вдачі! Тітка Марфуша — це втілення доброти і ласки. Вона завжди намагалася всім і у всьому догодити. А для нас, дітей, готувала таку знамениту квашу, що ми її їли, аж за вухами лящало.

У тітки Горпини — вдача протилежна, норовиста. Волосся чорне, мов крило галки, очі швидко запалювалися від гніву, а рука була завжди готова дати ляпаса. Вона забороняла нам бігати по кімнаті, вистрибувати на стільці, а навіть співати й танцювати. Що вже й говорити про загострювання паличок кухонним ножем! Скупуватої натури, вона не дозволяла ні до чого доторкатись: докори й бурчання лунали безнастанно. Словом, ми боялися приїзду тітки Горпини, дарма, що вона була з чарівного Батурина.

Тому-то вся наша любов переключалася на тітку Марфушу, в якій ми дослівно висіли на руках. «Тітонько, розкажіть нам про «Чорну Раду» . . . «Розкажіть про пригоду сусіда Голя, як то він кричав на свою смиренну стареньку Марину за те, що часто ходила на сповідь. Ішов садком, із косою на широченних плечах, босоніж; ішов і наче аж підстрибував, не торкаючися землі: «Іш яка! — кричав він. — Знову задумала на сповідь, вліт-ку, шість верст від Батурина!» . .

Назавжди врізалася в мою пам'ять його костиста козацька постать з кудлатою головою.

Зважаючи на наші настирливі прохання, тітка Марфуша бралася оповідати. Спочатку вона витягла свою білу табакерку з березової кори, з чорними пружинками тряснула нею, підняла кришечку за мідне кільце і заклала в ніс понюшку табаки. Чхнувши двічі-тричі й оглянувши нас усіх ніжними ясними очима, тітка Марфуша розпочинала оповідати.

«Були собі дід та баба. Мали вони дві доньки: Горпину і Кулинку. От купив дід кількох кіз і сказав старшій доньці, щоб та погнала їх на пастівень.

Пасла-пасла Горпина свої кози увесь день, а ввечорі напоїла їх та й повела додому.

Став дід на воротах у червоних чоботях та й питає: — Кізоньки мої любі, кізоньки мої милі, чи ви пили, чи ви їли?

А кози й кажуть: — Ні, дідусю, ми нічого не пили й не їли. Тільки як бігли через місточок — вхопили кленовий листочок, а як бігли через річку — вхопили крапельку водички. Оце й усе!

Розсердився дід та й вигнав і молодшу доньку здому.

В залежності від персонажу тітка Марфуша змінювала й голос: дід говорив глухо, а капосні кози — тоненьким голоском.

«На другий день послав дід Кулинку, свою молодшу доньку, із козами. Пасла вона, пасла увесь день, а ввечорі напоїла та й повела додому. Знову став дід на воротах у червоних чоботях і питає: — Кізоньки мої любі, кізоньки мої милі, чи ви пили, чи ви їли?

— Ні, дідусю. Нічого ми не пили й не їли. Тільки як бігли через місточок — вхопили кленовий листочок, а як бігли через річку — вхопили крапельку водички. Оце й усе!

Розсердився дід та й вигнав і молодшу доньку здому.

Третього дня послав дід свою стару пасти кози. Пасла баба, пасла увесь день, увечір напоїла і повела додому. І знов став дід на воротах у червоних чоботях та й питає: — Кізоньки мої любі, кізоньки мої милі, чи ви пили, чи ви їли?

— Ні, дідусю. Ми нічого не пили й не їли. Тільки як бігли через місточок — вхопили кленовий листочок, а як бігли через річку — вхопили крапельку водички. Оце й усе!

Вигнав дід і свою бабу здому.

Тепер уже сам погнав пасти кіз. Пас він, пас увесь день, увечорі напоїв та й повів додому. Перед хатою дід покинув кіз, побіг наперед, став на воротах у червоних чоботях та й питає: — Кізоньки мої любі, кізоньки мої милі, чи ви пили, чи ви їли?

— Ні, дідусю. Нічого ми не пили й не їли. Тільки як бігли через місточок — вхопили кленовий листочок, а як бігли через річку — вхопили крапельку водички. Оце й усе!

Ой, як же розлютувався дід та й почав капосних кіз бити!»

— І всіх повбивав? — Питаю в тітки Марфуші.

— Усіх, крім однієї: вирвалася вона і втекла в ліс. Бігла-бігла кізонька і назад не оглядалась. Раптом ба-

чить — перед нею хатинка! А в тій хаті жив заяць. Його саме не було вдома.

Коза вбігла в хатинку, вискочила на піч та й сидить. Аж ось і вухатий прибіг додому. Чує: щось ворухиться на печі!

Ми переглядалися і аж дрижали від сміху.

— Слухайте ж далі, — веде тітка Марфуша: — От заяць і питає: А хто-хто в моїй хатці?

На це питання ми всі гуртом, разом із тіткою Марфушеною, в один голос відповідали, вдаючи грізний голос кози:

Я коза-дереза,
Півбока луплена,
За три копи куплена!
Тупу, тупу ногами,
Сколю тебе рогами,
Хвостиком замету, —
Тут тобі й смерть!

І далі продовжувалася казка:

— Перелякався зайчик досмерти, вибіг із хатки, сів під дубом та й плаче. Аж тут біжить вовк. Зупинився та й питає: — Зайчику, зайчику, чого ти плачеш?

— Як же ж мені не плакати, коли в моїй хатинці поселився страшний звір! Де ж я тепер буду жити?

— Ну, не плач, зайчику: я піду в хатину та й вижену того звіра. Набрався вовк відваги, ввійшов у хатку і питає: — А хто-хто в зайчиковій хатці?!

Я коза-дереза,
Півбока луплена,
За три копи куплена!
Тупу, тупу ногами,
Сколю тебе рогами,

Хвостиком замету, —
Тут тобі й смерть!

Перелякався вовк та вноги — і сліду нестало!

Сів зайчик під дубом і заплакав. Аж надбігла лисичка-сестричка та й питає: — Зайчику, зайчику, чому ти плачеш?

— Як же ж мені не плакати, як у моїй хатинці живе страшний звір! Вовк хотів вигнати, та злякався і втік.

— Ну, не плач, зайчику. Я сама в хатинку піду і швидко його вижену.

Увійшла лисичка в хатку і сказала: А хто-хто в зайчиковій хатці?

А з печі як закричить: — Я коза-дереза, півбока луплена і т. д. Лисичка перелякалась та вноги, у лісі й слід пропав.

Аж ось до зайчика наблизився великий рак; підсунувся він по-рачому, задом наперед, і питає: — Зайчику, зайчику, чого ти плачеш?

Розповів бідний зайчик і ракові про своє нещастя.

— Почекай-но, я вже того звіря вижену, що б там не було!

Поліз рак у хатину, вибрався аж на піч і так дошкульно щипонував козу клешнями, що вона гепнулася з печі на долівку та й дух з неї вийшов! А заяць і рак зажили собі удвох у хатинці. І тепер вони живуть та бублики жують».

Щойно закінчила казку тітка Марфуша, як ми всі кинулися її обіймати, мало не задушили в щирих обіймах.

мила тітка Марфуша! Яка фантазія іскрилася в її очах, які вимовні були її жести! У ній ми відчували й бачили доброту і посмішку її матері — нашої бабусі!

Мартиновський

Я був улюбленцем тітки Марфуші. Щоразу під час свого перебування в Кролевці тітка Марфуша посиляла мене на закупи тютюну. Через сад, крізь вилам загорожі, я біг за понюшкою, міцно затискаючи в долоні тітчиного п'ятака.

Мартиновський мешкав у чудній, кривобокій хатині, — «хатинці на курячій ніжці», як говориться в українських казках. Ріг її вгруз у землю, призьба сховалася в траві; двері відчинялися з довгим приглушеним скрипом на дві ноти. Із темних сіней бив у ніздрі тютюновий дух, змішаний із пахощами полину і трав. Крізь віконця ледве пробивалося світло. Чистота в хаті була надзвичайна. На дбайливо побілених стінах, як трапляється і в Іспанії, випиналися темні балки.

Високий стрункий дід, з білим, як місячне сяйво, волоссям, безшумно ступав по нерівній долівці, залитій глиною. У його постаті й рухах було щось із надреального. Старий брав із мідної ступки порошок, зважував на маленьких терезках і загортав у ріжок із рожевого паперу.

Тим часом з глибу саду його старенька вже кликала мене тонко-співучим голосом: насипала мені в картуз малини, а в кишеню засунула золотих солодких грушок.

Вдома я віддавав тітці Марфуші її дорогоцінну понюшку, разом із копійчаною здачею, яка, проте, завжди залишалася в мене як подарунок.

Через кілька років, повертаючися з відпустки, я хотів провідати нашого надреального сусіду: ні Мартиновського, ні його хатини — навіть сліду не залишилось. Та й чи було це все насправді, чи лише примарилось?

«Чорна Рада»

Не тільки ми, а й наша матуся також кріпко любила тітку Марфушу. Я ще й нині наче чую їхні розмови, особливо про близьку всім «Чорну Раду».

Виймаючи з гарячої печі золотисті паляниці, мати із захопленням згадувала прочитане:

— А чи пригадуєте, Марфо, зустріч доброго Череваня, — говорила мама до своєї зовиці, — коли він пізнав у попові свого товариша в боях — козака Шрама?.. Ото був відважний піп: узявся і за шаблю, щоб рятувати Україну.

Ми, діти, кількакратно чули цю історію і тому знали її не гірше за дорослих, знали в усіх подробицях: два вершники, проща в Київ, Лесине весілля, Чорна Рада, страта гетьмана... Найбільше ж нас захоплював перший розділ.

Мовчки їхали два вершники: батько й син. Батько — сивобородий священник із гарною шаблею в срібній піхві, почеплений через рясу; син — молодий статний козак. Втомлені, покриті курявою, вони наближалися до якогось заможного дому. Стукають в ковану браму. Зляканий старий слуга, колишній турецький невольник, обережно виглянув у брамне віконце:

— А кого Бог приніс?

— А хто там?

— Та кого ж! Хіба не впізнав голосу старого Шрама?

— Ох, Господи милосердний! Та це ж Шрам! Що ж його діяти: чи відчиняти, чи бігти повідомити пана?

— Спершу відчини, а потім уже йди куди хочеш.

— Слуга відчинив браму і, впавши на коліна, поцілував попові ноги...

Ще й тепер бачу оту товсту, гарно видану книжку, яку так часто подавав дядькові Григорові.

Нині я цілком розумію, чому саме «Чорна Рада» так припала до вподоби нашій рідні. У романі описувалися історичні події в Україні, що відбувалися в наших сторонах: Ніжин, Батурин, Ічня... Гетьман Сомко був страчений недалеко від Кролевця, десь у Борзні.

Народні звичаї в Україні ненабагато змінилися після 17 сторіччя. Наш дід достоменно нагадував Череваня, нагадував часи козаччини; він навіть розмовляв мовою героїв роману. Як і вони, дідусь часто вдавався до цитування уривків із Святого Письма і Євангелії: «Стукайте і отверзеться», «по бороді блажен муж, а внутрі вскую шаташася», або ж для надання ваги своїм міркуванням говорив: «Так сказано у Святому Письмі».

Один із найкращих в українській літературі історичний роман «Чорну Раду» написав і видав 1857 року в Петербурзі мій земляк Панько Куліш.

Наша Чернігівщина дала Україні багато видатних людей: державних діячів, учених, мистців, поетів, письменників, байкарів. Сам Куліш був поетом, повістярем, журналістом і видавцем. Він застосував слов'янську абетку в українській мові, він же надзвичайно вдало переклав Євангелію. А яку подивугідну пам'ять мав Куліш! У дорозі з Києва до Львова у нього вкрали чемодан, у якому був і рукопис Євангелії, — однак письменник відновив усю Євангелію з пам'яті.

РОЗДІЛ ІХ

БІЛА ШЕЛЬМА СТАНОВИТЬСЯ ДОРОСЛИМ

Млин у Бистрику

Через слабе здоров'я Олександр був змушений покинути монастир. Вся родина перебувала в крутіжї щоденної праці: один із братів відбував військову службу, інший подорожував у справах, третій перебував на стажувані в Курську. Тому нам з Олександром доручили нагляд над млином у Бистрику, недавно купленим Федором. Я вчився, і тому мав нагоду бачитися із Сашком тільки у травні та в червні. Але саме ті весняні зустрічі були найщасливішими з наших блакитних днів.

Рано-вранці ми зривалися з ліжок. В очеретах перепілка уже зустрічала ранок своїм «під-падьом, під-падьом», та ліс ще був темний; ще неначе дримали велетенські сосни у цьому славному Кочубейвському лісі, що займав аж 700 десятин в одному одрубі. *)

*) Довкола Кролевця, Батурина й Бистрика є багато назв, зв'язаних із найзворушливішими і найтрагічнішими історичними подіями в Україні. Кочубей виявився зрадником: коли з метою визволення батьківщини Мазепа заспілкував із Карлом XII, — приятель і помічник гетьмана видав його пляни Петрові I, за що й одержав почесні та багатства.

Ліс Кочубея — Кочубейщина — знаходиться поблизу лісу Мазепи — Гетьманщини або ж Лісу Гетьмана. З примхи долі ці два ворожі ймення назавжди залишилися сусідами в житті і часі.

Та ось, немов за якимсь чародійним сигналом, збудився світ: пташини, жаби, комахи. Кожний по-своєму і всі гуртом — солов'ї, зозулі, шпаки завели в лісі надзвичайний концерт. Клопіткий дятель, мов диригент, простував угору по стовбурі осики, вистукуючи такти: тук-тук-тук... Сірий туманний ранок поволі набирав рожевого забарвлення.

З вологої землі підіймався запах грибів, мертвого прілого листя і божеські пахощі конвалій. Над рікою стоїть біла мла. Ген на дорозі їде верхи селянин, легко й рівномірно похльостуючи коня та стиха наспівуючи «Лугом іду, коня веду»...

На узлісі вже стоїть ясний день. Сонячні промені пронизуючи яскраво-зелені листя дубів.

Знову запанувала тиша. Тиша дня. П'ючи на повні груди повітря, ми їдемо поруч із Сашком і обговорюємо плян нашого майбутнього роману. Боже, як нам легко: ніг не чуємо під собою! Роман буде зватися «Життя чумака». Я вже знайшов навіть назви для окремих роз-

Мазепу, якого українці шанують як борця за незалежність, росіяни вважають зрадником. Петро I наказав навіть кидати на нього анатему у церквах в Україні і виклимати Мазепу, — цього найвідважнішого українського патріота, — в спеціально призначені дні.

Однак, ідеї великого гетьмана завжди знаходили палких прихильників. 2 вересня 1709 року, після його смерті, у Туреччині під Бендерами, — козаки вибрали на чужині нового гетьмана, Пилипа Орлика. Хоч і чеського походження, та вчився він у Київській Академії і став головою уряду при Мазепі. Орлик, перший український політичний емігрант, розгорнув широку діяльність по всій Європі, скеровану на створення незалежної України.

Останнім часом І. Борщак знайшов у Парижі прецікаві документи про Пилипа Орлика та перебування його старшого сина, Григора, у Франції. Справді цінне відкриття! Хрещеник Мазепи Григор Орлик помер 1759 року, як французький генерал з титулом графа.

ділів, і видавця. Які великі проекти! Слава, багатство . . . Сашко від зворушення аж головою стріпнув, відкинувши назад свою золотисту гриву поета.

Сімсот десятин лісу в одному одрубі! Ми далі й далі заглиблювалися в таємниче, напівтемне і в білий день, лісове царство.

Якось запрохали мене молоді друзі пограти в крокет на узлісі, в одному хуторі. Мені щастило. Грав уперше в житті, а вигравав з кожним ударом кия. Захопився грою і не зчувся, як липнече сонце опинилось на заході. Я поспішив додому, та вже за садком опинився в п'ятьмі зеленої ночі. Йшов, твердо відбиваючи кроки, а доріжку що далі то менше було видно, почуття самотности зростало що далі то більше: я почав боятися й найменшого шелесту листя. У густих хащах мені ввижалися іскри вовчих очей, страх огортав душу, а я все поспішав і поспішав, остаточно заблудившись. Коли ось нагло почувся тупіт копит і покашлювання. Впритул з моїм плечем пройшов кінь із мовчазним вершником-дядьком.

— Чи ще далеко до млина в Бистрику? — обізвався я до фантастичного вершника. Однак, його відповідь мене заспокоїла і підбадьорила . . . На світлій галявині я знову потрапив на лісову доріжку. Аж тоді волосся на голові, що від переляку стояло дуба, нарешті поволі опало, я з радістю побачив нашого млина.

На превелике мое здивування, в кімнаті будильник показував тільки північ.

Млин являється в кожній країні цікавим центром життя. В Україні дядьки любили перебувати біля млина днями й ночами, іноді навіть тижнями, очікуючи своєї черги. Це була для них і розвага, і відпочинок, хоча селянки за те й обвинувачували їх у ліноцях.

Звідусіль їдуть і їдуть вози, наладовані мішками жита, пшениці. Навколо млина табором розташувалися вози й коні, немов на ярмарку. У небо стримлять оглоблі. Випряжені коні жують сіно або ж вільно пасуться на леваді. Вночі люди розпалюють вогонь. Дядьки, неначе привиди, лежали навколо куреня, а в самому центрі, освітлюваний хитким полум'ям, сидів найбільший балакун і розповідав історії про чортів та відьом.

Повітря насичене випарами води, кінського гною і запахом солодкавого свіжозмеленого борошна. Як великий жук, гуде млин. У півночі крутиться водяне колесо, шумує вода; млин аж дрижить.

Поруч, у сукновальні, величезні зуби, мов із пащек самих чортів, хапали клубки вовни, хитаючись вгору і вниз. Стояв такий клекіт, що здавалося, ніби тут череда хлеще воду. У цьому відділі млина селяни ткали просте сукно для своїх кирей.

Увесь млин дрижав, скрипів, здригався і безупинно гув. Весняні води з дикою силою натискали на греблю. На березі височіли купи гною: ним загачували греблю, яку не раз руйнувала вода.

Серед глибокої тиші зненацька задзеленчав сталевий трикутник від ударів об жорно. Старий мірошник Каленик прибіг на місце, все прокинулось і заметушилися. Та це не був удар на сполох: просто один дядько скінчив молоти зерно, другий мусив засипати своє. Покликали і нас, щоб розплатитися. Селяни воліли платити натурою — зерном або мукою: як і всюди, вони зберігали свої гроші в кишені.

Ночі у млині часто повні несподіванок. Бувало, що вода прибувала й прибувала, просочувалася всюди, переливалася поверх гаті. В такі ночі ми ні на мить не стуляли очей, вартуючи на греблі з палаючими смолоскипами в руках. Аж ось один із нас закричав: «Сюди!

Сюди скоріш!» . . . Всі кинулися чимдуж, мов на пожежу, з лопатами й вилами, — та було запізно! Кидали у пробитий водою просмик гній і землю, але шалений потік усе зносив. Глухо клекочучи, вода пробивала що далі то більший прохід. Наші зусилля виявилися марними: вранці повинь нестримною рікою гнала крізь греблю.

Бурсаки

Восени 1896 року я почав вивчати греку й латину. Вдома вирішили зробити з мене духовну особу. Справді, як і Олександр, я милувався релігійними обрядами, любив церковні співи і був схильний до містики.

Матуся дуже хотіла бачити когось із нас священиком. Та для цього треба було закінчити дві школи: бурсу й семінарію. У Кролевці я вчився добре, і тому мені запропонували вступити до найвищої кляси бурси. Як же вступати, коли я ніколи не вчив тих двох клясичних мов?

У нашому провінційному місті трудно було знайти потрібного на це вчителя. На щастя, він таки знайшовся між службовцями земської управи. Із запалом я взявся за вивчення грецької та латинської мов, сам доставши з Чернігова необхідні підручники. До вчителя ходив щодня, а коли настало літо — вчився вдома, у міський парк ні разу й ногою не ступив. Заохочуваний дідусем, я працював ціліснітькими днями в нашій stodolі; нікого не бачив, навіть про Наташу мало коли згадував. Треба було немалих зусиль, щоб відразу пройти три кляси. Аж у кінці літа я зустрівся з товаришами. Відразу вони запитали, куди я їздив на відпустку. Яке ж велике

було їх здивування, коли почули, що я все літо просидів у Кролевіці.

Восени ми поїхали з мамою в Новгород-Сіверський. До Шостки — залізницею, а потім Десною на човні. Новгород-Сіверський, або Новгородок, це дуже старовинне місто, столиця однойменного князівства, стольний град князя Ігора. Здалеку на високому березі Десни виступали у поживклій зелені бані церков, дзвіниці, вежі. Картина античної України-Руси. Чернець з білою бородою, показуючи церкви, оповів нам, що в його Спасо-Преображенському монастирі підземні ходи проходять на кілометри. Десна, найбільша притока Дніпра. Вода щовесни виступає з берегів і заливає левади, луги та поля.

Іспити було тяжко здавати. Пригнічуюче враження справив на мене вчитель грецької мови: його темні окуляри так щільно прилягали до обличчя, що годі було помітити, в який бік він дивився. Учитель стояв позаду мене і не поворухнувся, доки я не закінчив завдання.

Після іспитів матуся поселила мене в інтернаті, в якому було нас, бурсаків, близько п'ятнадцяти осіб. Учнів нашої школи звали «бурсаками», хоча насправді ми ніякої бурси не мали. Колись учнів приймали у школу тільки з їхньою «бурсою», тобто на їхні кошти. За мого часу лише поповичі й дияконські сини мали безкоштовне навчання, але платили за помешкання. Зате такі як я, виходці із світських родин, перебували повністю на утриманні своїх батьків.

Моя щаслива зірка не покидала мене ніде і ніколи. Керований інтуїцією, я звернув увагу на одну табличку на вулиці й потрапив, таким чином, до ліцейського вчителя малювання. Побачивши мої малюнки, вчитель запропонував свою послугу: безкоштовні лекції з малю-

вання. Щонеділі я приходив до нього і в його кабінеті старанно зарисовував барельєфи клясиків: голову Аполлона тощо. Тим часом учитель, лежачи на канапі, читав якусь книжку, від часу до часу давав мені поради, і потім засинав, а я навшпиньках виходив із дому.

Моїм найкращим товаришем в ті часи був Білодід, з яким ми спільно мешкали в одній кімнаті. Брат Білодіда був уже студентом Богословської Академії в Петербурзі. Як часто ми мріяли про життя у великій столиці!

Семінарія

1900 року я вступив у Чернігівську семінарію. Після нашого Кролевця, що далекими кутками нагадував село, Чернігів здався столичним містом: бібліотеки, театри, музеї, знаменитий монастир . . .

У семінарії вчителі були світськими людьми, за виключенням ректора, який належав до духовного стану. Впродовж перших чотирьох років наша учбова програма була тотожною з програмою гімназій, на яких підготовлялись до вступу в університет; лише останні два роки навчання повністю присвячувались наукам суто духовним. Назагал там була тільки одна неприємна справа: у місто виходили лише за дозволом.

Ніколи не забуду мої перші відвідини великого українського письменника Михайла Коцюбинського. Мешкав він на далекій околиці міста, на Сіверянській вулиці ч. 3. Прийшовши туди, я довго стояв на ганку перед дверима, не наважуючись увійти. Зате як щиро й сердечно прийняв мене Коцюбинський! Високий, лисий, з розмріяними очима.

Тоді стояла зима. Його садок був повен свіжого снігу. І на моє здивування — широке вікно було відчинене просто в садок. Розмовляли ми по-українськи. А в ті часи це був рідкісний випадок, зустріти інтелігентну людину, яка говорила рідною мовою. Це тому, бувало, почувши на вулиці, що хтось розмовляє по-українськи, я довго за ним слідкував.

Погляди Коцюбинського були звернені на Захід, в першу чергу на Францію; він любив Мопасана, особливо його новелі. Також Ніцше з його «Так говорив Заратустра». Коцюбинський, написавши чаруючу присвяту, подарував мені недавно видрукований перший том своїх творів. Пили чай в товаристві дружини письменника, молодой життєлюбної, модерної жінки, яка теж захоплювалася Європою. А голос малого Юрка ледви було чути, спав він ще тоді у колисці . . .

Я вийшов із гостинного будинку майже опівночі. У місті, переходячи через головну вулицю, несподівано уздрів морду шкільного «педея» в окулярах. Як на лихо, це був той самий, який ще раніш зловив мене на читанні ненависного цензорам царського режиму «Кобзаря» Шевченка. На розі я дав маху набік, подався провулками і, на щастя, ніким непомічений, опинився в інтернаті. Хвилини через десять той самий «педель-надзиратель» увійшов у нашу спальню, але я вже спав сном праведника.

Четверги в Коцюбинського, на яких я завжди бував, відіграли велику роль в моєму загальному розвитку. Це був медовий місяць у формуванні українського ренесансу: новість, захоплення, небезпека . . . Це тут я зустрів найбільших українських людей: Іллю Шрага, Миколу Чернявського, Миколу Вороного — політичних діячів або поетів.

У славетному українському музеї Тарновського я мав щасливу нагоду познайомитися з консерватором музею, Борисом Грінченком. Незабутня зустріч і незабутні враження! Прийшовши туди десь о десятій ранку, першого я побачив Грінченка: високий, вродливий чоловік, з блідуватим обличчям із загостреною борідкою і сірими повними енергії очима. Він показав мені музей, а потім по-дружньому запрохав на сніданок у товаристві дружини, письменниці як і він сам, та чарівної сімнадцяти-річної доньки.

Велику збірку українського багаття Тарновського упорядкував Грінченко з надзвичайним смаком: портрети гетьманів, жіночий одяг, ноші, ікони, килими, плахти, бандури, а під шклом-коштовні булави та рукописи. Чарка і ложка гетьмана Івана Мазепи, сукня Полуботчихи. Це були святощі української культури, що її намагалися знищити Петро I і Катерина II. Також гордощі музею — колекція Шевченка: рукописи творів, листи, автографи, малюнки, акварелі, мальберт, палітра. Червона китайка, якою була покрита труна поета.

Мене полонив український рух. Ще в Кролевіці я переховував під долівкою в stodолі купленого на ярмарку «Кобзаря» Т. Шевченка. У Чернігові я переховував Кобзаря під подушкою. Із свіжістю душі двадцятирічного юнака я глибоко переживав і відчував думки великого поета, його любов до України, до «найближчого брата», до природи.

У семінарії нам викладали, як побічні предмети, музику, танок, малярство. Піп-аматор вчив копіювати ікони. Моя копія св. Миколая захоплювала матусю, хоча брати сприймали мій твір по-різному.

Крім того, двічі на тиждень до нас приходив надзвичайно чемний, вишукано зодягнений, з білою борідкою,

викладач французької мови — француз. Мені тоді й на гадку не спадало, яку велику роль в моєму житті відіграє тогочасне захоплення французькою мовою.

Ісаак Мазепа

Нас було п'ятеро чи шестеро в одній кімнаті, і між нами мій близький приятель Ісаак Мазепа. Дарма, що мали ми різні нахили й замилювання, — нас міцно сднала сердечна дружба. Особливо після моїх відвідин відомих українських діячів ми мали дуже багато тем для розмов, відчуваючи, як перед нами розкриваються широкі обрії.

Прізвище мого друга — Мазепа — приносило йому багато неприємностей. Одного разу я сам чув, як наш інспектор, на прізвище «Таракан», суворо запитав Ісаака:

— Ви нащадок гетьмана Мазепа?

— Ні, пане, гетьман не був одружений, — гідно відпарував запитання мій друг.

Його довгі листи з вакаційних відпусток були повні тонких спостережень над лісом, полями, тваринами. Якось Ісаак дуже нарікав на те, що суворий батько не дозволив плекати перед домом квіти, що їх так любив мій товариш. Зате з якою ніжністю він згадував про свою матір! Від неї Ісаак унаслідував лагідність вдачі, яка всіх нас так чарувала.

Справедливий, рішучий і працьовитий, він був другим учнем у класі; я слідував за ним. Вже тоді він цікавився історіософією і зачитувався книжками з політично-соціальною тематикою.

Закінчивши семінарію, ми часто обмінювалися світлинами, обіцяючи зустрітися коли вже матимемо «бороди до пояса». Так воно й сталося аж через тридцять два роки! У Львові Ісаак просидів кілька годин перед одним із моїх морських краєвидів, а за кілька тижнів перед смертю прислав мені три томи своєї праці «Україна в огні і бурі революції».

В історії України його ім'я займає почесне, видатне місце між найбільшими діячами українського Відродження.

Можна було б написати цілу книжку про наше життя в інтернаті, про суворого ректора, про інспектора, прозваного за довгі вуса «Тараконом»; про вчителя грецької мови — «Блоху», названого так за низький ріст і підстрибування; про вчителя Святого Письма, прозваного за опецькуватість і коротконогість «Самоваром». Аж проситись в таку книжку наш старий велетень Дорошенко, викладач літератури, який засинав на лекціях, а про мої праці говорив: «Непогано, але треба ваксою підчистити». Він же не раз твердив: «Ви тільки потримаєте книжку в руках — і то вже щось вам залишиться». І додавав: Що? «У городі бузина, а в Києві дядько».

«Блоха» був людиною безбарвною і безавторитетною. Та який це був знавець грецької мови, як він захоплювався античною цивілізацією! Під час його викладів у клясі стояв галас, учні перемовлялися, перегукувалися, жартували, а «Блоха» із захопленням викликав то одного, то другого і читав йому цілу лекцію, пояснюючи, наприклад, до найменших подробиць пісні з «Одиссеї», особливо незрівняну сцену зустрічі Уліса з Навсікаєю на морському березі.

Значно пізніше, відвідуючи музеї та історичні місця Греції і Крети, я часто згадував нашого бідолашного, дорогого «Блоху»: то ж він передав мені запал і ентузіазм до античної культури.

Божок

Божок — це ж Боже село! Його випадково відкрив Федір, ідучи одного разу рибалити. Для нас було справжнім святом провадити кілька днів відпустки в тому селі.

До Божка ми мандрували чотирнадцять кілометрів пішки. Зустрівшись після довгих зимових днів, прожитих по містах, ми із запалом обмінювалися враженнями. Дорослі говорили про свої справи, молодші — про навчання, пригоди, витівки. Захоплено оповідаючи, кожний намагався перекричати іншого, і ніхто з нас не звертав уваги на красу місцевости, якою проходили.

Дорога то підіймалась на горби, що оточували Кролевець, то знову губилась у безмежній рівнині поля. Обабіч різнобарвними плямами красувалися жито, гречка, овес, просо, картопля... За розмовою ми майже не помічали женців, які дивилися на нас, витираючи спітнілі чола, не чули дзвінкої пісні жайворонка, що бриніла в розпеченій блакиті.

Село завмерло — всі на жнивях. Однак, ми все таки зуміли роздобути курку, масла і великий буханець хліба. Тим часом наспів і Федусь, привізши на велосипеді ковдри. Упоралися добре з пакунками і йдемо далі сповільненим, підтоптаним кроком. Несподівано перед очима розгортається велична панорама: безмежна зеле-

на рівнина, по якій колінами звивається сріблястий Сейм.

Наша дорога так стрімко спадає вниз, неначе тут справді проїхала Геркулесова колісниця. Ген-ген у долині ясніє лоза і світло-зелені верхи верб; чорніють клуні, ніби зерно гречки по безкрайї рівнині. Позаду — лани на горбах підіймаються вгору, аж до самого неба. Звідти, з височини, маленькі силуети жниць посилають нам привіт у той час, як ми спускаємося все нижче в долину.

Ой на горі там женці жнуть,
А попід горою, низом-долиною козаки йдуть . . .

Та під ту пору ми не були козаками.

Нам залишалося іти ще чотири верстви, іноді навіть без найменшої стежки, щоб добратися до заповітного місця, де берег — найдикіший, а річка — найглибша. Ледве волочимо ноги. Що далі то важчими здаються пакунки. Охоче ними обмінюємося, але це не зменшує тягару. Коли ми вже майже тягли пакунки по траві, залунав радісний голос Федора: «Хлопці! Он уже Пилипову клуню видно»!

Вночі навпомацки вилазимо по драбині під саму стріху і там спимо у духм'яному сіні. А вранці голова від нього йде обертом, сонце сліпить очі, тіло пробирає свіжа прохолода.

Довкола нас безмежжя і тиша. Тільки й чути, як у вирах хлюпоче вода. Скільки око сягає — ніде нікого. Отут ми як на іншій планеті!

Перша любов

Уже півроку у нас працює Паша. Після дворічної бездоганної служби її попередниця Оксана покинула нас. Матуся мала до Оксани найбільше довір'я і майже материнську повагу: довіряла ключі від комори, щедро обдаровувала при різних нагодах, давала довгий відпочинок... Та якого сорому ми набрались!

Випадок хотів, щоб матуся з Варварою заїхали в село, у якому проживали Оксанині батьки. Відвідали їх. Посідали пити чай, аж раптом мамі щось кинулося ввічі, вона не стрималась і прошепотіла Варварі: «Глянь, це ж наш ніжик, а ото — бабусина срібна ложечка... А он, на стіні — наші рушники»...

Так ось де перебували наші «загублені» речі, не раз так довго і без наслідків розшукувані вдома. «Я ж сама давала Оксані ключі та ще й подарунки!» — з обуренням говорила матуся.

Тепер у нас працює Паша, молода роботяща дівчина, яка усім дуже припала до вподоби. Круглолиця, з прямим поглядом темних, ласкавих очей, із пружно-хвилястим кроком, з високими грудьми, що нагадували два чудові стиглі плоди, — вона усіх нас зачарувала.

Не даремно дідусь, глянувши одного разу на Пашу, вголос висловив свої думки старовинною приказкою: «Дівчина, як верба: де не посади, там і прийметься». Її пружне дівоче тіло аж промінилося природньою силою і любовною жагою. Щовечора, коли Паша господарювала на кухні, я мимоволі шукав поглядом її очей. Тоді її щоки бралися дівочим рум'янцем і, з тарілкою в руках, дівчина відбігала в другий куток кухні.

В кінці серпня настала задуха. Прийшли «горобині ночі», ночі блискавиць, тихих, безбуряних, що електризують душу й тіло.

Я не міг заснути. Перед очима невідступно стояло засмагле обличчя з повними вустами. Сами-собой мої руки тяглися обіймати молоде, дев'ятнадцятирічне тіло. Дарма, що у всьому здавав собі відчит всеж у той час я був тільки іграшкою магнетичних сил.

Тієї пам'ятної ночі у нашій кімнаті я спав сам. Одна лише думка про доторк до Паші викликала у мене гарячкову дріж, зуби цокотіли, мов у лихоманці. Десь угорі загравою спалахнули блискавиці. Кімната поринула в пільму. У кухні озвався цвіркун.

Затамовуючи віддих, я посувався навшпиньках вперед. Перш чим намацати клямку на дверях, я вдарився об ріг грукки. Проїшов ще одну кімнату і ось — наткнувся на ліжко в кухні. Паша також не спала. Рукою я доторкнувся до її теплового круглого плеча. Дівчина посунулася, і мене огорнуло солодке тепло її тіла.

— А що, як бабуся увійде?

— Сховаєш мене під ковдру...

Вперше в житті я ліг біля жіночого тіла. Через грубу нічну полотняну сорочку я стиснув її пружні груди. Все моє ество пронизав електричний струм; кожний виступ її чудового тіла до краю розбурхував пристрасть.

Паша потужно простяглася, відкинувши голову на подушку. Засміялась. Від того сміху дрібно задрижали високі груди. Розпалений селянською силою її бедер, я міцно обняв дівчину.

Вдоволений і збентежений, я нарешті відкинувся від Паші...

Свіже ранкове повітря вже вливалось у відчинене вікно, змішуючися з гарячим повітрям кухні. Мухи дзвонили на шибках. Схвильований до глибини ества, я вийшов на подвір'я. Надзвичайна ніч кінчалась. Зелена велич неба. Цілюща ранкова прохолода заспокоюва-

ла. Та прибитий свідомістю гріха і гризотою сумління, я з острахом дивився у високу, ще зазоруєну блакить. Важким тягарем лягла на душу таємниця тієї ночі: я скуштував забороненого плоду...

Вечорниці

Ще під час прогулянок із стукалкою мені не раз доводилося чути про вечорниці. Але від Паші я довідався про них із усіма подробицями.

Як тільки кінчалися найпекучіші польові роботи, парубки й дівчата збиралися товариством у якійсь покинутій хаті, переважно на краю села. До їх приходу таку хату здебільшого заселявали сами цвіркуни та миші. Зійшовшись, молодь розважалася на всю душу: танцювали, співали, оповідали про різні пригоди. Та не можна собі повністю уявити вечорниць, коли не згадати про запал, із яким там лузали підсмажене соняшникове й гарбузове насіння, з яким апетитом їли білі коржі, политі маковим молоком; взимку в гаряче натопленій печі підігрівалися кільця ковбас, начинених м'ясом і салом та густо поперчених.

До півночі не змовкали весела співуча скрипка або ж задумливо-мрійна бандура. Дві партії голосів — чоловічі й жіночі — наповнювали хатину такою чарівною красою-піснею, що їй могли б позаздрити й оперові співаки. Хор то наростав, то стихав; голоси відповідали один одному, партії вели на двох протилежних октавах, зупинялись на одній ноті, — бурхливо й пристрасно звучала пісня:

Чи я в лузі не калина була?
Чи я в лузі не червона була?
Взяли мене, поламали
І в пучечки пов'язали, —
Така доля моя, гірка доля моя!

Чи я в полі не пшениця була?
Чи я в полі не густая росла?
Взяли ж мене та й пожали
І в снопочки пов'язали, —
Така доля моя, гірка доля моя!

Чи я в степу не травичка була?
Чи я в степу не зелена росла?
Взяли мене, покосили
І в копиці положили, —
Така доля моя, гірка доля моя!

Після кількох вечорниць творилися компанії. Прихильність переростала в дружбу. Між окремими парами молоді виникали почуття глибші й інтимніші; суха солома чи запашне сіно приймали їх у свої обійми.

На вечорницях ні одна дівчина не дозволяла поводитися з нею негідно, але парубок міг її легенько штовхнути, ущіпнути за щічку чи й нагородити невинним поцілунком. Однак і на вечорницях люди залишалися людьми. Саме тому оті вечірні ідилі не завжди завершувалися шлюбом. Інколи в закинутих на край села хатинках розігрувалися справжні трагедії. Ніщо не може краще розповісти про одну з таких драм, як широковідома пісня «Ой, не ходи, Грицю», напевно створена на основі болючої події:

Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки чарівниці.

Одна дівчина та вродлива —
То чарівниця справедлива.

В неділю рано зілля копала,
А в понеділок переполоскала,
А у вівторок зілля варила,
А в середу рано Гриця отруїла.

Прийшов четвер — Гриць умер,
Прийшла п'ятниця — поховали Гриця,
А в суботу мати доню била:
Ой нащо ж ти, доню, Гриця отруїла?

Ой, мати, мати, жаль ваги не має,
Нехай же Гриць нас двох не кохає:
Нехай же він не буде ні їй, ні мені,
Нехай достанеться він сирій землі.

Оце тобі, Грицю, я так і зробила,
Щоб через тебе мене мати била;
Оце тобі, Грицю, така заплата:
Із чотирьох дощок та темная хата.

На щастя, такі події траплялися дуже рідко. Вечорниці були таки однією із найкращих розваг сільської молоді.

У монастир пішки

Ось уже з тиждень у нас гостює Дмитро, наш двоюрідний брат з Ічні, старший син дядька Дмитра. Старший віком і найміцніший будовою. Сажень у плечах; іде й повертає ними, немов осідлав землю. Руки довжелезні, руки-лопатища, при розмові вони кружляють

немов крила вітряка. Руками згинав підкову. Підбираючи для костюму матерію у Мизрахина, дер її, неначе павутину: «Чого це ти мені даєш із Лодзі? — запитав продавця. — Подавай мені щось із Твері, добротне і міцне». (Той Мизрахин щоразу, визначаючи годину для примірки, говорив «уф девять»). Гуценки завжди шукали міцний товар. Так уже в роду повелося, щоб усе було кріпким.

Дмитро русявий, із завжди усміхненими очима. Сила геркулесова, а голос лагідний, завжди спокійний. Це від його матінки, доброї, вродливої, яку я не раз бачив у Ічні ще шести-семирічним хлопчиком.

Сьогодні за обідом хтось згадав про Петро-Попловський монастир. Дмитро кинув на мене сірими очима, блиснувши:

— Чому б то намане піти в монастир пішки? Що нам ті сорок верст! Лексіюку, та ми підвечір будемо з тобою перед монастирською брамою.

Не зважаючи на різницю віку, Дмитро здавна полюбив мене, а я його за надзвичайну силу, рішучість і простоту вдачі. Отак ми встали з-за обіднього столу й пішли. Пішли, навіть ціпка не взявши, немов вийшли на прогулянку в поле за річку. Поринаючи із полум'я сонця у холодок кріслатих верб, Дмитро скинув піджака, я — черевики, щоб ногам було легше. Йдемо швидко, двома стежками, добре втоптаними богомольцями. Так приємно ступати босоніж по теплій землі. У першому ж хуторі холодний і кріпкий березовий сік із льоху додав нам бадьорости. Перескочили Бистрик. Дмитро подивився на свого великого блискучого годинника: «Е, та ми йдемо краще, ніж військовою ходою! За годину — п'ять верст! Не спішим, тихше їдеш — далі будеш».

Голова нашого двоюрідного брата то немов би енциклопедія на господарстві. За верству бачить всі похиб-

ки селян: той заглибоко оре, інший вчасно не заорав гною, третій посіяв гречку запізно. «Гей, Сидоре чи Оверку! — гукав Дмитро в поле. — Ти регочеш із нас, а ми з тебе. Ореш не так як треба. Це тобі не наш полтавський чернозем, що його рий хоч на два лікті, а всеодно вродить!»

По дорозі зустрівся нам знайомий селянин, Степан Макуха.

— Куди це ви так поспішаєте?

— А чи далеко ще до Глухова?

— Та десь за годину вже побачите церкви.

І справді. Ще не бачили ні білих дзвіниць, ні церков, а вже почули дзвін. «У Глухові, у городі в усі дзвони дзвонять . . .» Зненацька сонце заграло на золотих банях Терещенського собору св. Володимира. У Глухів увійшли через велику браму. Перебігли майдан і подалися Києво-Московською вулицею, не затримуючися ні на хвилинку. А тут відбувалося колись стільки подій! Це ж тут на майдані не раз обирали гетьмана. Тут в облозі сиділи козаки, оточені польським військом під проводом самого Яна Казіміра. Тут десь у монастирі ігуменею була старенька Магдалина, мати Івана Мазепи. Тут під валами поляки розстріляли сподвижника Хмельницького — полковника Богуна, який «не схотів приймати московського підданства і зостався при Польщі, а вона йому так віддячила». Тут же нудився в розкошах останній гетьман Кирило Розумовський. *)

Але всі ці події, всі ці ймення під ту пору бур'яном поросли, пилом припали. Неначе тому було 3 000 літ . . . за часів Гомера.

Вийшли із Глухова. Сонце вже дивилося в землю. «Піддаймо сил, Лексіюку», — підганяв Дмитро. Дорога,

*) Із гарно виданої в Нью-Йорку книжки Дмитра Дорошенка «По Рідному Краю», 1956 р.

дорога . . . Десь на хуторі запахло молоком. «Ей, тітонько, чи не можна попиту у вас парного молочка?» — питував селянку мій товариш, неначе б він був її пестунчиком. «Звідкіля ви? У монастир?» «Так, у монастир» . . . Мій побратим випив не менше як 8 глечиків молока.

Біжить і біжить у полях доріжка. Йдемо мовчки. У мене горять підшви. Увесь день бив ногою гарячу, тверду землю. Аж уночі добилися до темного і страшного монастирського лісу. Довго стукали у браму. Темно, хоч в око стрель. Наш стукіт озивався глухою луною. За високими мурами монастир спав, немов зачарований. «Вибачте, спізнились . . . Ми із Кролевця» . . .

Тільки-но послушник увів нас в наш номер — я каменем впав на ліжку. До підлоги не міг доторкнутися підшвами ніг, так вони побились і попеклись. А Дмитро, посміхаючися добродушно з мене, показав ще раз годинника: «Вісім годин ходу — сорок верст. То й не дивно, що в тебе, хлопче, ноги підтоптались. Я тобі не раз казав: надінь черевики. Катюзі по заслугі».

Вранці до служби пішов Дмитро сам. Я лише до вечірні очунав, ледве натягнув черевики. У церкві було повно народу: день успенія Божої Матері — найбільше в Україні літнє свято. Даремно я шукав на правому крилосі нашого славного хориста. Сашко в той час співав десь далеко, в Києві, у св. Софії.

Виходячи із собору, я спіткався із отцем Никодимом. «Ну, як наш Олександр? — ввічливо запитав „казначей” (скарбник), погладжуючи лискучу руду бороду й поправляючи високого чорного клобука. — Ми так тужили за ним. Яким же янгольським голосом окрашав він храм Божий» . . .

Ми нічого не знали ні про минуле нашого монастиря, ні про його славу, і сам отець Никодим знав не більше.

А був цей монастир улюбленцем і народу, і гетьманів. Зазнав він ласки гетьманів Виговського, Самойловича й особливо Івана Мазепи. Найбагатший на Гетьманщині монастир відігравав величезну роль як культурний осередок, осередок виховання народу, плекання добрих звичаїв.

Хіба можна забути такого ігумена, як Дмитро Туптало, який після пожежі поляками монастиря збудував собор, що чарував нас усіх, а згодом замурувався в скиті, де й написав під прізвиськом Дмитра Ростовського свої знамениті «Четві-Минеї», що їх часто читала наша матуся або ж переповідала з пам'яті.

Друга надзвичайна постать — ігумен Мелхиседек Значко-Яворський. Фігура із античної трагедії. Напередодні смерті писав він із тюрми: «Владико святий, бідно стражду. Смертно болен, в жезлах жестоких, не маючи нічого». Це Мелхиседек благословив гайдамаків на повстання на чолі з Максимом Залізнякам та Гонтою і освятив, як писав Шевченко, — ножі на возах. Дожив віку ігумен тут, в монастирі, зробивши стільки добра для братії і для народу. *)

Ми з Дмитром не говіли, не ставили товстих свічок і не ходили в скит. А мені так хотілося показати йому церковцю, збудовану Дмитром Тупталом. «За нами, — оправдувався мій двоюрідний брат, — великих гріхів не водиться». Подали на храм Божий, віддячили отцеві Никодимові, попросилися з нашими послухниками і почимчикували в Кролевець, цього разу через Погребки і Обложки.

Минуло кілька років. І як це буває: неможливе раптом стає страшною дійсністю... Нашого велетня Дмитра як не було на світі! Саме тоді, під тут гарячу літню

*) Ibidem.

пору, коли ми ходили пішки в монастир, він простудився «і через два дні віддав Богові душу». Так оповідала бабуня, яка привезла нам із Ічні трагічну вістку. «Ніколи не хворів, ні на що не жалувався. Здорових і кріпких людей лихоманка скошує за одну ніч».

Перша далека подорож

Десь у степах, далеко-далеко від нас, стояла забута Богом залізнична станція Горлівка. Там працював наш Микола, доставши посаду від Компанії залізничних колій. Влітку він запросив до себе на гостину Варвару й мене, заплативши дорогу туди і назад. Можна собі легко уявити нашу радість, коли ми нарешті опинилися в поїзді: пускалися ж бо в таку далеку, шестисоткілометрову подорож, вперше!

На платформі якийсь солдат грав на гармонії. Сумні меланхолійні звуки манили нас у невідомі краї...

Їхали ми день і ніч, зручно вмовившись один проти одного біля відчиненого вікна.

На першій великій станції я побіг набрати у наш синій чайник кип'ятку з великого самовару, який можна було знайти на кожній значнішій станції. Пасажири брали воду з таких самоварів задаремно. За маленьким столиком, що був навіть у III-ій класі, ми смачно попоїли курки, яку матуся традиційно приготувляла для кожної подорожі.

Напіввихилившись із вікна вагону, я жадібно пив повітря, що вітрилом надувало мою сорочку. Гарний, гнучкий хлопчина із світлим, кучерявим волоссям, оп'янілий від швидкого руху та вражень, — я годинами сидів біля вікна. Мій жадібний погляд ловив усе. Назавж-

ди я закарбував у пам'яті привітні села з білими хатами під солом'яними стріхами, самотні хутори на безкрайній рівнині, тихі річки біля замріяних лісів, світлі поля з гречкою та запашними коноплями, що простягалися аж за обрій . . .

Вночі ми спали на широких пультманівських кушетках третьої класи. Потяг минав усе нові міста й села нашої України — аж до степів, де колись верхи на своєму «Чорті» гуляв Тарас Бульба з Остапом. Десь там, напевно, мандрував і наш дід, славний чумац Гаврило Гущенко.

Для літнього відпочинку ми мали увесь місяць. Варвара готувала для молодих «вовчих» апетитів незабутні борщі, а «батько-кормилець» частував велетенськими кавунами.

Відпустка припала саме на середину літа, коли спека немилосердно сушила все навколо.

Широка залізнична колія бігла ген-ген у далечинь і губилася у вечірніх сутінках. Із сумної одноманітної степової рівнини думка летіла за обрій, до моря, до гір, до весело-барвистого Півдня.

Козаки-запорожці

Щоб не повертатись тим самим шляхом, ми вирішили до Києва попливти Дніпром. Сіли на пароплав у Катеринославі. Це місто, назване в честь Катерини II, нічим не відрізнялося від інших міст: такі ж самі розлогі закурені вулиці, крамниці, базар. Про славу ж нагадувала не цариця, а зруйнована нею Запорізька Січ.

Саме тут, в 60-ти кілометрах від Катеринослава, в половині XVI сторіччя була заснована Запорізька Січ

— єдина свого роду в світі Козацька Республіка, славна волею і залізною дисципліною. Козаки не лише захищали на Дніпрі межі України, а й православну віру від мусульман, татарів та інших диких племен, що кочували в степах.

Туди прибували збігці, що втікали від гніту й сваволі; люди, які збилися з дороги, втікачі із в'язниць; втікали туди з різних країн, навіть із Туреччини. Всі вони знаходили порятунок у козацтві — тому напіввійськовому, напіврелігійному ордені-товаристві. Прибувши, люди змінювали ім'я і складали на Євангелії присягу бути вірним православної вірі, своєму ватажкові, своїй новій батьківщині та її законам. В Козацькій Республіці не було ні жінок, ні дітей; зате кожний вибирав собі побратима по зброї, якому й складав присягу на вірність в одному з монастирів перед писанням св. Павла. Побратими клялися бути вічними друзями; харчі, одяг, гроші ставали їх спільною власністю. Спочатку старшого козака, який розподілював харчі, звали «кошовим», згодом це звання набрало нового значення: кошовий був провідником цілого запорізького коша.

Козаки часто вдавалися до далеких воєнних виправ. Для цього вони пропливали на славних човнах-байдаках Дніпром аж до Чорного моря; по дорозі їм доводилося перепливати через грізні кам'яні пороги, — від цього й походить назва «запорізькі козаки». Не раз козаки наводили жах аж по той бік Чорного моря на Оттоманську імперію, загрожуючи султанові, як це було, наприклад, 1612 року під проводом гетьмана Сагайдачного.

Народ щиро любив своїх захисників і гуляк. Після походів козаки групами з'являлися в столиці України. У яскравих святкових жупанах, хмільні, веселі, вони танцювали на вулицях, кидали в натовп пригорці грошей, щоб здивувати й розвеселити міщан, козаки розби-

вали серед вулиць бочки з дьогтем, товкли чобітьми миски й горшки на базарах, або ж закупували повні коші риби і, розкидаючи її всім направо й наліво, кричали: «Їжте, люди добрі, їжте!»

Кожна група запоріжців привозила із собою бочки з вареним медом, горілкою та пивом і залюбки частувала кожного прохожого, навіть якщо той і не любив пити. Бенкет переважно закінчувався танцями під чортячу музику: козаки кружляли мов божевільні, витинали гопака чи метелиці, виробляли різні фігури, йшли навприсідки.

У натовпі хто захоплювався, хто гудив, а семінаристи аж плакали від захоплення й захвату, бачучи той степовий розмах, і частенько вже наступного дня багато з них втікали на Січ.

Для козаків усе було просто і ясно: вони жили з дня на день. Після тижня-двох відчайдушної гулянки, молоді козаки поверталися до своїх куренів, а старі, яким уже не підсилу були военні походи, вступали в монастир Межигірського Спаса, заснований гетьманом Сагайдачним у Києві. Востаннє погулявши і попрацювавши із світом мирським, діди починали спасати свої душі: козацькі жупани замінялись рясами, а повні череси та гамани з дукатами й іншими скарбами, здобутими під час воєнних походів, переходили у власність монастиря. Попрацювавши із буйним козацьким життям, діди ставались Божими угодниками.

Впродовж сторіч народні співці — кобзарі оспівували героїчні походи запоріжців. І до нині популярні пісні про Байду, якого турки почепили на гак за ребро, бо він відмовився зрадити свою християнську віру; про незламного Самійла Кішку, який був аж 54 роки прикований до султанської галери, а все таки в кінці вир-

вався на волю; про славного козака Морозенка, за яким уся Україна плакала . . .

Рішуча послідовниця великоросійської політики Петра I — Катерина II знищила 1775 року Запорізьку Січ, цю вольницю України.

Частину козаків цариця переселила в Передкавказзя, в Кубанський Край; непокірніші подалися в Туреччину, воліючи здатися на ласку свого ворога — султана, ніж жити під пануванням Московщини. З тих часів походить їхня пісня:

Катерино, вража бабо,
Що ти наробила:
Край веселий, степ широкий
Та й занастила!

Саме в Катеринославі мешкав активний український історик Яворницький, відомий працями про Запорізьку Січ. Впродовж багатьох років він назбирав надзвичайно багатий музейний матеріал з часів Січі: ношу, зброю, байдаки, ліри, бандури, документи, — і створив великої вартости музей.

Київ

Увечері, коли сонце заходило у золоті над очеретовими плавнями, вибралися ми в мандрівку пароплавом, маючи в запасі кошик кавунів і помідорів. Було тепло. Під час подорожі ми не спали впродовж усієї ночі. У цих місцях Дніпро є найбільшою українською рікою: тут справді «рідкий птах долетить до середини Дніпра» . . . Далекий лівий беріг, низький і рівний, покритий

чагарниками й деревами, ген маячів по той бік; правий беріг був крутий і порізаний кручами.

Жовтневим ранком наближувався пароплав до Канева, ми побачили на горі над Дніпром величний дерев'яний хрест, — пам'ятник на могилі нашого великого поета Шевченка. Сонячне проміння ще не торкнулося цього символу українського Відродження, але сам хрест освічував містичним сяйвом крутий берег і високу могилу, яка вже майже сторіччя як стала місцем прощі. Зворушлива простота і краса пейзажу неначе уособлювали долю й діло великого українського пророка:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій.
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути
Як реве ревучий.
Поховайте, та вставайте,
Кайдани порвіте . . .

Коли наш пароплав наблизився до Києва, сонце вже купало у променях золоті верхи монастирів, Святу Софію, білі стіни Десятинної Церкви. На пригорку, в Осінньому парку, сяяв високий хрест святого Володимира.

«Можна легко уявити, — писав відомий французький візантолог Шарль Діль, — захоплення західніх мандрівників, які на власні очі побачили бані чотирьохсот церков Ярослава Мудрого. В XI сторіччі його столиця Київ була найгарнішою і найславнішою з-поміж усіх європейських столиць тих, ще варварських часів». *)

*) Для кращого уявлення про важливість Князівства Ярослава Мудрого та значення його столиці нагадаємо про ще

Серед барвистого натовпу на пристані ми з радістю помітили Олександра, який вийшов нас зустрічати. Він відразу ж похвалився приємною новиною: його прийняли в хор катедрального храму св. Софії, що дало йому право на кімнату й кілька карбованців місячно. Після служби в соборі Олександр ходив у Консерваторію, а потім із запалом вправлявся вдома на скрипці, часто аж до півночі.

Славетна церква св. Софії в Києві — шедевр українського барокко — була збудована гетьманом Мазепою на фундаменті старовинної церкви князя Ярослава Мудрого. Гарно збережені мозаїки з XI ст., суворо-монументарного стилю, дуже відрізняються від фольклорних сцен і світських фігур пізнішого походження, можливо з козацької доби, що оздоблюють великі кручені сходи на хори. У 1930-их роках большевики рішили знищити цей дорогоцінний культурний історичний пам'ятник; від здійснення того варварського кроку їх спинив тільки протесту усього культурного світу. *)

Наша «трійця» — Сашко, Варвара і я — почувала себе найщасливішою на землі. Виспавшись у келії

один факт: чужоземні володарі настирливо шукали руки його доньок. З однією із них, Анастасією, одружився угорський король Андрій, із Єлисаветою — норвезький король Геральд Сміливий, а третя — Анна вийшла заміж за Генріха I, короля Франції, який 1048 року послав для того в Київ велике посольство під проводом архієпископа Готьє.

Сам Ярослав одружився з Інґрідою, донькою шведського короля Олафа. Згаданий єпископ Готьє, побувавши в Україні, писав, що вона «більш об'єднана, щасливіша, могутніша, значніша й культурніша за Францію».

Не так давно в Парижі було знайдено документ із XI ст. з власноручним підписом княгині Анни.

*) Капітальна праця Олекси Повстенка «Свята Софія», двомовна книга, видання УВАН — ЗДА, в 1955 р. у Нью-Йорку, вичерпуюче говорить про всі пригоди і зміни знаменитого тисячлітнього храму.

(сестра на Олександровому ліжку, а ми просто на підлозі), пішли оглядати Київ: Хрещатик, центральну магістралю столиці, монастирі на гірках, катакомби, чи, як їх звать, Лаврські Печери . . . Вкрай перевтомлені, ми з насолодою перепочили на березі Дніпра. У Ідзіковського, видавця нот, я намагався примістити мої, ще свіжо намальовані, етюди.

Щовечора, після служби в св. Софії, переходили через садочок, в якому стоїть пам'ятник Богданові Хмельницькому *), а потім виходили на Володимирську Гірку. Від щирого молодого серця ми захоплювалися величною панорамою Дніпра та безкраїх долин.

Шкода, що я не можу передати докладно розмови із консерватором паризького „Petit Palais“ паном Андре Шамсоном, котрий, повернувшись у 1937 р. з подорожі в Київ, сказав: «Ніколи і ніде я не бачив гарнішого міста».

У ХХ сторіччі те ж саме захоплення Києвом, що і в ХІ сторіччі! Якраз під час наших відвідин Києва Грінченко переносив туди музей Тарнавського з Чернігова: музей так розбагатів, що йому було місце тільки в столиці. Я познайомив Грінченка з Варварою та Олександром. Після чаю ми з Олександром співали романси Лисенка, а Варвара талановито деклямувала вірші Шевченка. Розмовляли українською мовою. Скромне помешкання цього ученого й письменника стало на той час

*) З монографією Костомарова про Б. Хмельницького, Тургенев познайомив Проспера Меріме. За цією ж монографією Меріме написав для Наполеона III й імператриці Євгенії оповідання про боротьбу Хмельницького проти Польщі. Польські аристократи безуспішно намовляли Меріме прийняти їхню версію про українського гетьмана. Однак, Меріме відповів: «Знаєте, панове, я таки залишаюся козаком», і додав: — «Коли б Богдан Хмельницький не мав такого важкого для вимови прізвища, його знала б уся Європа, як надзвичайного провідника».

культурним центром української столиці. Саме тоді Микола II дав дозвіл на видання українського часопису, і це якраз у помешканні Грінченка народився перший український часопис «Рада». Тріумфуючий Борис Дмитрович запитав мене: «Скільки, на вашу думку, коштуватиме видрукування одного числа «Ради»? — Не орієнтуючись, я сказав Бог-зна що, якусь нісенітницю.

Іван Нечуй-Левицький

Не знаю, як ми відкрили автора «Панаса Рибалки» та «Батюшки і Матушки» Нечуя-Левицького. Чи то Б. Грінченко дав нам його адресу, чи хтось інший, не пригадую собі. Отже його образ залишився в моїй пам'яті чітко, назавжди.

Ні дідок, ні панок, тихо відчинив нам двері з приємною усмішкою. Велика кімната на долині, на першому поверсі десь на гірці біля університету св. Володимира. Скрізь чисто. Усе в порядку. Чемний, акуратно одягнений. Лице спокійне, лагідне, як лагідні його «Батюшки і Матушки», а погляд сірих очей щирий, погляд нашого задоволеного селянина.

Балакаємо про Київське осіннє небо, що весело зазирає у широко відчинені вікна. «Бачите, каже Нечуй-Левицький, небо не таке у Петербурзі, як наше у Києві. Воно там тяжке, сіре, як солдатська шинель. Завжди наляне мрякою. Пам'ятаю, як перескочиш Орловську губернію, то відразу серце аж возрадується. Небо, земля — все інше. Сонце грає на полі у соняшниках. Жайворонок заливається в блакиті. Де знайти ще такий рай. Чи не так-то співають у нашій пісні: ... «неначе справді рай» ...

Чернігівський Глібов був не лише байкар, у своєму «Стоїть гора високая», Глібов дав найліпший образ України. Ви малюєте. Благородне заняття. Я знаю одного маляра. Стрічав його у каварні на Хрещатику. Що б не звертати на себе увагу, витягне з під рукава обшлаг білої розкладеної сорочки і тихцем рисує портрет якоїсь панянки, або якусь знаменитість».

В епічній прозі нашого клясика відзеркалюється та частина душі українця, в якій ми подивляємо оптимізм, рівновагу, гумор. Жадної темної думки, ні одного страшного руху. Яка протилежність Шевченківській музи, де все є смуток, боротьба і дія, трагедія, напруження...

Гриць

З дитинства Гриць нічим особливо не захоплювався, але природа обдарувала його відвагою, надзвичайною пам'яттю і математичними здібностями.

Уже у віці двадцяти років він дивував нас своїм стоїцизмом. Якось Гриць із Петрусем кололи дрова. Петрусь бив сокирою, Гриць тримає пенька. Раптом Петрусь кинув сокиру і, затуливши долонями очі, перелякано закричав. А Гриць преспокійно зайшов собі в кухню, тримаючи вгору руку з майже відрубаним великим пальцем. Тремтячи від страху, я обмив і перев'язав палець; тим часом Петрусь шмигнув на запічок і ридав на весь голос. Негаймо ми пішли у лікарню. Впродовж двох верстового шляху Гриць ні не нарікав на брата, ні не заплакав. Ту пам'ятку про той випадок він зберіг назавжди: лікар невміло приклав пальця і він залишився кривим.

Грицева пам'ять і надзвичайна здібність до математики вражали нас усіх — від учителя до бабусі, котра доручала йому свої рахунки у крамниці. На жаль, стався один прикрий випадок, який і загородив Грицькові шлях до науки.

Я саме вчився в Новгород-Сіверському. Грицеві сповнилося чотирнадцять років, і ми вдвох поїхали туди, щоб Гриць міг вступити в четверту клясу гімназії. Ця гімназія здавен була славною на всю Чернігівщину. Я влаштував брата на добрій квартирі, матуся із свого боку доклала багато зусиль, — ми всі вирішили, що Гриць підготується до вступу в університет. Та не зважаючи на подивугідні здібності брата, справа кінчилася зовсім інакше.

У грудні з Новгородку несподівано прийшов лист. Директор випровадив брата з гімназії, а в листі написав, не даючи жодних пояснень: «Ваш син зробив непоправну дурницю». Грицько повернувся до дому в гімназійній формі, — в одязі, що був його мрією, що дорого коштував і що став для всіх нас болючим докором, а вже особливо матусі. Гриць увесь день валявся в ліжку, або ж як неприкаяний блукав по полю, неохайно вдягаючись. Так минув рік. Що ж він там накоїв?! — нічого не відомо, брат немов онімів. Згодом довідалися ми, що під час Богослуження в церкві Грицько повалив на підлогу одного із своїх товаришів, і що то була не перша його вихватка. Який сором!

Почалося літо. Я повернувся із семінарії, пригнічений братовим нещастям: Григорій сам собі знищив майбутнє. А він і пальцем об палець не вдарив, щоб вийти із такого становища.

У мене на серці накипів гнів. І ось, зустрівши одного разу Гриця на стежці у суточках, я вхопив дрючка і відлупцював брата. Та ще й як відлупцював, — у чорно-

му гніві, не кажучи й слова . . . На початку осені Гриць таки взявся пробивати собі шлях у житті: він подав заяву у харківську Землемірну Школу і блискуче витримав іспит. Відтоді вже ніхто не згадував йому про минуле, ми всі стали найкращими друзями. Коли пізніше, під час мого першого перебування в Парижі я опинився в скруті і звернувся до Григорія з проханням, — він швидко вислав мені 75 карбованців, тобто увесь місячний заробіток.

Під час першої світової війни Грицько повернувся в 1915 році додому на відпустку, цілковито змінений військовою службою: широкоплечий, з грудьми античного героя, усміхненими світлосірими очима, на повному округлому обличчі. На чолі, під ясними кучерями, Григорій, як і дідусь, мав шишкувату гулю, яку згодом оперував.

Гостюючи в діда Максима, Григорій безнастанно наспівував. На пальці в нього поблискував перстень з діамантом, а на руці — дорогий годинник. Пригадую, як ми проводжали Гриця на фронт. Стояла темна ніч. Матуся схлипувала. Нас було восьмеро чи дев'ятеро в одній бричці. Григорій тримався мужньо. Підійшов потяг. Брат виїхав на найнебезпечніший відтинок фронту, під Псков . . . Саме там він ледве й не згинув: куля пробила на палець вище голови те дерево, за яким стояв Григорій.

У 1918 році, в перші місяці революції, Україна зітхнула вільніше. Вояки вибрали Григорія командиром одного з перших українських полків, високо оцінивши великодушний характер нашого Грицька, безпосередність, розум і відвагу. На фронт виїхав простим солдатом, а в Київ повернувся полковником, на чолі свого полку. Йому було тоді тільки тридцять два роки.

РОЗДІЛХ

ПРИЇЗД МИКОЛИ І ЙОГО ВІДПУСТКА

Подарунки

Приїзд Миколи був завжди для нас не абияким святом. Ще заздалегідь перед приїздом він писав: «Мої дорогі» і повідомляв про свою відпусткову програму: «Полування, рибальство, гриби і раки». Всі чекали його з нетерпінням, кожний про себе надіючися одержати найкращий подарунок. Добросердечний і бережливий Микола теж старанно готувався до цього приїзду, відкладаючи набік приношені штани й черевики, які в Королевіці були майже скарбом. Нарешті надійшов щасливий, довгоочікуваний день!

Елегантний, з великим кашкетом із знаком залізничного службовця, перед нами з'являється Микола. Візник, чи як казали «ізвощик», з гуркотом підлітає до перону, нарушуючи провінційну тишу. Мама аж сплакувала від радости, ми всі любляче цілуємось. Попереду Гриць і Петрусь несуть через парадні двері коридору чемодани з подарунками, за ними Варвара і я ведемо, взявши під руки, немов якого владика, нашого дорогого й багатого брата. Він посміхається самими ніздрями свого бурбонського носа, а ямочка на квадратовому підборідді аж дрижить. Запитування, розповіді, здогади... Микола радів з нашої любови. Ось наближається й урочиста хвилина роздавання подарунків! Микола неквапливо вий-

має ключики, якими відчиняли чемодани: подарунки складені надзвичайно дбайливо.

«О, синочку! Як же ти мене балуєш! Ніколи не забуваєш про мене», з ніжністю говорила матуся, маючи в подарунок туплі з хутром. «А оце для Івася», — продовжував Микола, даючи братові високі, міцні мисливські чоботи. Мені припали штани, Грицеві — підклеєні галоші, Петрусеві — сорочка з чорної альпаги (не біда, що завелика, можна ж перешити!); Федусь одержав баночку з помадою, краватки та бритву, Олександр — шкарпетки і ноти для скрипки, Варочка — парфуми й українську п'єсу. Вперемішку з поцілунками й вигуками вдячності — суперечки, примірювання, обмін, докори. Врешті-решт ми заспокоювалися, відчуваючи в душах надзвичайну радість і вдячність.

На радісний обід подавали знаменитий борщ. Та перед тим Миколі урочисто підносили чарочку доброї горілки. Микола ставав у центрі уваги й розмови: про його буйні кучері, про округлий «животик» — ознаку добробуту, про нову форму відповідального залізничного службовця і про службове новорічне підвищення.

Після традиційного пообіднього відпочинку й чаю на терасі, ми по-черзі пробуємо свої голоси. У великій залі перед люстром Микола бере «до» чистим, гарним басом; Варвара, яка саме вчилася в Консерваторії вокального мистецтва, була нам за професора. «Дихай животом. Ні, треба отак, — говорила вона, натиснувши Миколі на живіт. — Подавай голос у маску». Микола бере гаму тон за тоном вище й гучніше, аж нарешті очі в нього почервоніли, а у вікнах задрожали шиби.

Сашко виконав на скрипці композицію Баха, а потім, глянувши на нас променистими від захоплення очима, почав пісню:

Зібралися всі бурлаки
До рідної хати . . .

З кутка Микола продовжував у тримольо, а ми дружно підхопили:

Тут нам любо, тут нам мило
Гуртом заспівати.

Так розпочалася літня відпустка Миколи. Він приїздив завжди раз на рік.

Полювання

Вже три дні лле дощ. Сіра заслони закриває городи, сади, поля. Задоволення для дідуся й матусі, розчарування — для Миколи. Вранці ми кількаразово жартома кричали: «Миколо! Миколо, сонце!» Глянувши на темні похмурі вікна, він знову накривався ковдрою.

За обідом, після чарки горілки, Микола теж узявся жартувати.

Витяг пакет зішпилених поштових квитанцій, що нібито були списками наших боргів: матуся, Сашко, Варочка і всі інші — кожний одержав свою квитанцію. Варочка, сміючися, сказала: «Це, Миколо, на тому світі вугликами . . . » Матуся ніби виправдувалась: «Довгенько для віддачі доведеться чекати, аж до кращих днів, синку». Ми всі сміялися, а з нами й «банкір».

За вікнами монотонно шелестів дощ. Микола глянув і бадьоро засвистів маршову пісню «У ліс, хоча і в дощ».

Через годину ми вже розбігаємося під дерева з рушницями в руках. Теплі краплі дощу перлинками спадають

із мережаного дубового листа на широку папороть, залітаючи нам за комір. Гостро пахнуть гриби. «Гу, гу!» — весело залунало здалеку: це Варвара прибігла з гушавини із велетенським грибом у руках.

Микола, почувавши себе тяжко після занадто масного обіду, на хвилинку зник у кущах. В цей час Івась почув підозрілий шелест у листі й подумав, що це перепілка. Вона навіть привиділась запальному мисливцеві. Бах-бах! — залунав постріл. Лишенько!.. На щастя, дріб пролетів над головою Миколи.

Вийшли з лісу. На обрії стояла чорна хмара, з якої в останню хвилину перед заходом виглянув темно-червоний диск сонця. «Ще й завтра буде дощ, друзі», — похмуро сказав Микола.

З повними кошиками грибів, ми поверталися додому найкоротшою дорогою — стежинкою, підходящою хіба для собак та вовків. Ідучи, розмовляли. Аж зненацька стрілою щось блиснуло перед нами: довгі вуха, ноги! Івась рвонув рушницю до плеча: бах-бах! А ж два постріли — але заяць врятувався. Його несподівана поява усіх так приголомшила, що Івась вистрілив у цілком протилежний бік! «Це справді як у казці», — розсміявся Микола.

На каланчі пробило одинадцятку, коли ми добралися до Кролевця. На нашій вулиці — ні душі, темно, хоч око виколи!

Почувши наш галас, матуся в нічній сорочці вийшла і засвітила лямпу. До самої півночі ми їй розповідали про мисливські пригоди. З радістю матуся слухала наші оповідання, а що ми кричали кожний про своє, то вже й не знала, кого слухати: «Ні, ні, це я першим побачив гриба!», «А я перший помітив зайця!».. На все те матуся

зауважила: «Як жаль, Ваня, що ти цього разу не при-
ніс перепілки!»

Один дощовий день, а розмов і коментарів вистачило
на цілий тиждень.

Піквік

Наступного ранку зійшло повне надії сонце. Вся наша компанія, з матусею в центрі, вмістилася у візку, запряженому «Сірим» — неспокійним Федоровими рисаком.

Тільки-но виїхали за місто, на шлях, як Микола вже непомітно вискочив з візка із рушницею в руках і сховався в кущах. Матуся гомоніла собі потихеньку з Варварою, Івась ішов поруч коня. Аж раптом за два кроки від нас за вербою пролунав громовий постріл! Сірий смиконув щосили й помчав галопом. На щастя, цього разу він не побив оглобель! Ми з переляку закричали. А Микола вже наганяв нас, сміючись — і задоволений, і трохи зніяковілий. Від часу до часу і ми зіскакували з візка, щоб напиться свіжого й солодкого березового соку. Після п'яти верст шляху перед нами з'явився ряд романтичних сосен, а за ними забіліла й чепуренька хатина нашого приятеля Захара. Інколи ми зупинялися на його лузі, біля річки. Захар помаленьку збільшував свою землю коштом шляху. Ім'я його дружини завжди викликало в нас сміх: Химія, або простіше — Химка, хоча нічого «хемічного» не було в її простій і привітній вдачі. Її родину, хату чи подвір'я з домашнім господарством можна було сміливи ставити за приклад іншим.

До речі сказати, українська хата була завжди об'єктом подиву московських туристів. Вона викликає почуття

радості, чистоти й добробуту. Між біленькою українською хатою й чорною московською ізбою завжди існувала подивугідна ріжниця. В ізбі сажа покриває стіни й стелю, там же ночують свині й телята. Пригадую села, бачені під Москвою: ізби збудовані з темних колодок, дахи із дощок. Дерево з часом чорніє від дощів і диму. Українська хата, навпаки, відзначається білизнаю. Щороку її старанно вибілювали всередині. Не даремно писав Тарас Шевченко:

Село на нашій Україні,
Неначе писанка село...

У наших хатах між фундаментом і долівкою насипали битого каміння або іншого матеріалу, чим вивищували саму долівку, покриту битою глиною. З особливою увагою господарині стежили за чистотою долівки і щомісяця підмазували її світлою глиняною охрою.

На столі хліб як сонце,
А у хаті — як у віночку.

Зовні здається, що хата побудована на призьбі, насправді ж вона лише обведена шаром землі, приблизно 40-60 см. височини. Такий земляний пояс, зміцнений хворостом, не лише скріплює хату, а й захищає її від холоду. На призьбі часто відпочивають, гомонять із сусідами, там же сушать гарбузове насіння та цибулю. Біля хати багато квітів і улюблені в Україні соняшники.

Саме ці хати творили кордон між двома країнами і двома народами, близькими за расою і дуже далекими духом.

Коли ми проїжджали вздовж поля з квітучими соняшниками, Микола ще раз розповів про своє побачення із Захаром.

Щоразу той симпатичний колишній жандарм починав розмову приблизно такими словами:

— Так і де ж ви теперича, Микола Васильовичу?

Микола сказав, де саме тепер відбуває службу.

— Ну, і скільки ж получаете?

Зніяковілий Микола відповів і на це.

— Ну харашо... І куди ж ви їх тратите?

З янгольською терпеливістю Микола відповідав на всі запитання, повністю задовольнивши свого добродушного інквізитора.

Цього разу ми тут нікого не побачили, і Сірий повів нас до пасіки діда Максима. Їхали повз млина на Різникові, потім велетенським лісом Кочубея; іноді проїздили галявинами, на яких хутко назбирували повні приторощі суниць, а потім бігцем наздоганяли візок.

Дід Максим

Мир і лад панують на пасіці. Під високим дубом тільки бджоли сновигають туди й сюди, приносячи золото у простенькі вулики-кадовби, видовбані із колодок. У теплому липневому повітрі бджоли снують безнастанно, заповняючи все навколо пронизливим, дзвінким дзижчанням.

Отут ми й отаборились. Молодь пішла з відрами до річки. На хиткій кладці стрінувся нам сам дід Максим — рожеволиций селянин, з маленькими, сповненими доброти, очицями. Розцілувалися з ним, як із рідним. Він саме повертався з Бистрика, що був яких дві версти звідси, несучи з собою на цілий тиждень харчів. Відразу ж дід витягав із глибоких кишень свіжі, ще теплі вареники: «їжте, хлопці, вони ще теплі». Дід хо-

тів нас там же таки частувати всім, що тільки приніс: грушами, яйцями, салом . . .

Іноді ми брали на відпочинок і матусю. Тоді ми їй не дозволяли ні до чого доторкатись. Радісна і щаслива, вона сиділа на траві й дивилась, як ми, немов справжні чумаки, варили «кашу» у мідному казані на триніжці. Кожний давав при цьому свої поради. Федір хотів ще більше підперчити, я — присолити; Іван товк петрушку й сало. Всі радять, сперечаються і куштують. «Годі, годі! — сміється мама, — бо так нічого і не залишиться!» Перед самим обідом Варвара додавала до страви битого жовтка. Обід інколи затягався аж до третьої години: розповідали смішні історії, ділилися спогадами, співали. На закуску дід Максим приносив щільник меду, зібраного з гречки.

Відпочивши, вся компанія розходиться в різні боки: Варвара, Іван та Микола у ліс, по гриби і ягоди, Федір, як звичайно — ловити щупаків; Гриць, Петро і я вибралися ловити раків.

Всі в Україні любили раки. Для нас було справжнім нещастям, коли одного року вони цілковито вигинули в нашій річці: їх затруїла брудна вода з фабрики. Та через два роки — на нашу спільну втіху — раки знову з'явилися у Реті.

Напівголі (траплялося, що й зовсім голими), ми залізаємо в річку, відчуваючи її теплі й холодні течії. Кидаємо наш простенький сачок у прибережний очерет і високу траву. Саме тут, біля берегових виступів, у таємних ковбанах, переплетених підводним корінням, ховаються оті вусаті пустельники. Нищпоримо руками під водою . . . Великі раки щипають аж до крові. Витягаємо по-одному, по-два — і в намоклу торбину, що висить за плечима.

Галасуючи і збовтуючи воду ногами й ціпками аж до самого дна, заганяємо раків у сітку. Чим глибше за-

ходимо, тим їх більше. Повітря навколо пахне болотяним мохом і скошеним сіном.

Купання у цій тихій і спокійній на вигляд річці було повне небезпек. Пляжу не існувало. З крутого берега ми плигали в похмуру воду, теплу згори і таку пекуче-холодну в глибу навіть у найбільшу спеку. В першу мить холод пронизує тіло, але плавання швидко зігріває, руки весело б'ють по воді. Лише зненацька серце аж прохолоне від думки про вирі, страшні фантастичні риби, чорне коріння і стовбури затоплених дерев...

Пригадую, як одного вечора ми з Петром купалися в річці. Раптом страшний крик протнув тишу, — кричав я. Кричав, відчувши, що якась потвора охопила і стискає мої груди. Переляканий, намагаю вхопитися берега, Петро пливе на допомогу. Ледве тямлячи себе, видираюсь на беріг. І що ж? — на грудях, звиваючись вужем, висить довге чорне пасмо трави-ситнику. Ступнувши на берег — закричав і Петро: його вкусила червона мурашка за найделікатніше місце.

Почувся довгий гук, що нагадував пароплавну сирену. Це загув «бугай», болотняний птах, про якого багато оповідав нам дід.

Повернувшись у курінь, ми почули оповідання Федора: серед ріки, на найбільшій глибочині, є повно пеньків; водяні трави перебувають там у постійному русі, а ненажерливі щуки гуляють, мов ті вовки. Брат їх ловив. Щоб витягти — доводилося їх довго водити у воді, втомлювати. Старі люди говорили, що в тих глибинах іноді можна було бачити повний золота ридван Мазепи, скинений гетьманом у річку після нещасного бою під Полтавою.

Скарбу ми не знайшли, зате принесли дві торби раків: 600 штук, як вилитих!

Багато раків ми зварили того ж вечора. Примістившись навколо вогнища, всі їли їх досхочу. Для діда не було кращих ласощів за варені раки, та ще такі великі і свіжі. Не перестаючи їх їсти, дід безнастанно калякав про минулі часи, про свої вулики, бджоли та сільські пригоди.

— Колись, — розповідав дід, — цілий рій сів на такого, як оцей, велетенського дуба. (Ми з Петром налічили йому 240 років віку). Прив'язав я до заду сокиру, вдерся на дерево та й рубаю гілляку. Рубаю, рубаю, аж ось вона падає з усім роем, а я також! І хоч пролетів з яких п'ятнадцять метрів — остався живий і здоровісінький. Це було справжнє чудо святого Зосима, покровителя бджіл.

Надходить ніч. Матуся, Варвара і Федір повернулись додому, а ми продовжуємо гомоніти з дідом біля вогнища. Чудові хвилини, найприємніша розмова! Непроглядний ліс неначе заколисує нас. Поволі пригасає ватра. Розпечені жарини починають братися попелом. Густишає пільма — збільшується й небезпека для діда: він глухий, і хоча добре бачить удень, зате вночі цілковито сліпне. Таку хворобу в народі звать «курячою сліпотою». Навшпиньках, потихеньку відходимо від діда і йдемо спати. А старий продовжує розповідати, вимахує руками і сміється. Здалеку долітають до нас його вигуки. Яка надзвичайна простота була в побуті давньої України!

У глибокій темряві ми вилізли на сіно і полягали поруч, щоб до самого ранку проспати міцним сном; пахуче сіно діє неначе опієм.

Як спали, так і просинались: хто ногами вгору, хто лежав упоперек, хто боком. У всіх у головах стояв наче дурман. Та Григор уже на весь голос завів якусь пісню. Петро тихо скотився до мене і прошепотів: «Ди-

вись, дивись...» Перед нами, на перекладині в трикутнику під стріхою, непорушно сидів пугач у сірому жупані, — наш близенький сусіда по ночівлі! Аж лячно стало від його великих білих очей-«окулярів». Пугач ніби щось відчув, зірвався з перекладини і безшумно вилетів геть.

Дід Максим уже працював на пасіці: оточений рухливим роєм бджіл, він, накрившись темною сіткою, підкурював рій. «От ледарі! Залишили мене вчора при вогні самого-однісінького з ніччю розмовляти! Зате я ось уранці знайшов для вас кілька гарних грибів».

Дід любив нас, як рідних синів, намагався завжди якнайкраще догодити. Його родина, а особливо дідів син, непривітний і заздрісний, боявся, щоб, чого доброго, дід не заповів свого участку лісу Васильовичам (так прозивали нас в околиці). Ми ж ніколи навіть в думці не мали дідового лісу. Просто між нами й дідом встановилася дружба, що міцніла й поглиблювалася з кожним роком.

Бачилися ми з дідом найчастіше впродовж чотирьох теплих місяців, коли він жив на узліссі біля своєї пасіки. Який же він був непосидючий! Носив воду, ходив по дрова, то по хліб у село, то по гриби для борщу. Одного разу дід приніс нам огидного гриба, що нагадував дзвоника на трьох ніжках: від гриба несло смородом, як від падла. Ми корчили надзвичайні гримаси, а дід, взявшись вбоки, реготав на весь голос.

Знали ми там і другого пасічника — дядька Омелька. Його життя зводилося до їжі та спання. Не раз ми над ним насміхались: Омелько ж бо ніколи не мив навіть ложки та миски! Та й дядько Омелько до чогось був удатний: він надзвичайно мальовничо розповідав історії про відьом, часом аж до пізньої ночі.

Багато років згодом, повернувшись з далекої закордонної подорожі, я розповідав дідові про сім чудес світу, про все що бачив: про Париж, швейцарські гори... «Е-е, Лексійку... А чи і в Швейцарії є такі високі гори, як у нас?» — із дитячою наївністю запитував дід. Та воно і не дивно: у степовій Україні двадцяти-тридцятиметрові пагорби називають «горами».

Бідний дід помер цілком несподівано, наглою смертю: за одну ніч його скосив «тетанус»-стовбняк. Восени, переносячи босоніж пасіку, десь на піску дід поранив ногу. Не підозріваючи нічого, він повернувся із своїми вуликами додому, а на завтра не стало нашого доброго діда Максима.

РОЗДІЛ ХІ

СТУДЕНТ

Іспит у Полтаві

Весна 1904 року була в Російській імперії весною революції. Здавна й непомітно ліберальні ідеї назрівали в свідомості людей. Молодь зачитувалась Горьким, Толстим, Чеховим. Мрії матусі й Олександра про висвячення мене в духовний стан, розвіялися під подуваннями нового вітру.

У хлоп'ячі роки Сашко і я не раз із захопленням уявляли собі мій урочистий в'їзд у Кролевець, щонайменше в чині архиерея, поруч із чудодійною Дубовицькою іконою. «Подумай тільки: видзвонюють дзвони, довкола натовп, а тебе попідруки ведуть, руку цілують» . . .

Та в моїй душі пробуджувалися інші бажання. Ісаак Мазепа і я щойно закінчили семінарію. Щоб здати державний іспит і, таким чином, мати змогу вступити в університет, — впродовж усієї зими я наполегливо вивчав математику. Щиро докладав усіх зусиль, окрилений думкою про той успіх, який матиму, досягнувши мети!

1905 року я витримав у полтавській гімназії іспит із середнім балом-оцінкою 4 на 5. Іспит тривав аж три тижні! Екстерни, до яких належав і я, складали іспит з програми 7 клясів. Після першого письмового

іспиту з російської мови із тридцяти екстернів залишилося тільки шестеро. І це тоді, коли нам дали таку чудову тему: «Чому ми так любимо Гоголя?» Я опрацював тему із запалом і глибоким переконанням, адже вона була така близька моїй душі. Вийшло 24 сторінки чернетки, яку я теж мусив здати. Часу не вистачило; я встиг переписати лише 3-4 сторінки, але моя розвідка була визнана найліпшою, що й вирішило наслідки іспитів. Дарма, що був цілком знесилений під час іспитів, — я, ставши студентом, з білим кашкетом і синьою стрічкою навколо, летів додому, немов на крилах. Мої молодечі мрії — збулися!

Травень я провів у Полтаві. Поспішаючи в гімназію, я розважався, підвихуючись на дерев'яних пішоходах, — мостовій — бо восени в Полтаві, як і в Конотопі, на дорозі стояла непрохідна багнюка.

В центрі міста купчились крамниці; інтелектуальна Полтава зосереджувалася в громадських парках. Місто було одно із найвеселіших, найприємніших і найспокойніших, здається мені, з усіх наших міст. Від нього віяло чимось із творів Котляревського, батька нової української літератури, якого «Наталка Полтавка» та «Енеїда» — повні ліризму, радості й гумору. Мова Полтави й Полтавщини лягла в основу літературної української мови.

У вагоні потягу, під час подорожі з Полтави у Київ, трапився мені чорнобородий студент (були такі, що залишалися студентами майже все життя). Сам яких 35 років віку, — він назвав мене колегою, хоча я мав на бороді тільки легенький пушок! . .

У Кролевіці, підкотивши ізвозчиком до нашого дому, закричав я з невимовною радістю: «Їду в Петербург!» Мама обняла мене, із сльозами втіхи в очах.

Увечорі проходжувався в міському парку — всі погляди були звернені на мене. Всі речі, все навколо, як здавалось, дуже змінилися. Я дивився на світ новими очима, світ обертався навкруги мене!.. На весь Кролевець було тоді лише два чи три студенти!

Петербург

Восени 1905 року всі університети в Росії відчинились під знаком революції. Ті ліберальні ідеї формувалися непомітно в умах впродовж десятків років. Саме в університетських залах вони несподівано виринули на денне світло. В той час найпопулярнішими були виклади професора Тарле — з історії Французької Революції. В європейської слави знавця грецької літератури, Зелінського, на лекціях сиділи тільки по кілька студентів. Лекції з античної літератури не викликали в мене ніякого ентузіазму, ніби це були лекції, скажімо, з палеонтології. Що день то більше я розчаровувався у вибраному факультеті. А як я носився раніше з блискучими плянами: вивчати античні мови, літературу й філософію в Петербурзі!

Першого ж дня мене приголомшили слова одного професора: «Молоді друзі, — сказав він. — Тут ви мусите забути все, що вивчали в гімназії. Треба все починати наново». Університет, велетенська північна столиця, «промозглий» клімат — все це було для мене якимсь лихим випробуванням.

Ще перед Петербургом простягається низинний, холодний і сірий, фінський пейзаж, де-не-де покритий бідними голими берізками... — від нього в мене аж серце стискалось. Ми під'їхали до вокзалу під безна-

дійно-сірим небом, що нагадувало солдатську шинелю. Десь на 8-й лінії (так там називають вулиці, немов казарми), я найняв маленьку студентську кімнатку на п'ятому поверсі, з вікном у подвір'я, подібне до темного каземату. Понурий татарин кричав там щоранку: «Халат!... Халат!...»

Боже мій! Як я почував себе тут самотньо, немов сирота! Шукаючи підробітку, блукав цілими днями по столиці. Безкраї віддалі, рівні й одноманітні вулиці Василівського острова... Зустрічні прохожі байдуже йшли по сірих вулицях; їхні одноманітні автоматичні кроки переривалися тільки важкими маршами військових частин. Як колись із сарказмом сказав Лермонтов:

На лбу у кожного
Закон написан...

В кінці жовтня на моему факультеті взагалі вже не було ні одного слухача; всі кинулися слухати політичну й економічну історію революцій. Вечорами у всіх вищих школах, навіть в Академії Художеств, кипіли мітинги, часто аж до пізньої ночі. Потрясуючи кулаками, промовці відверто закликали до бунту. З мітингу на мітинг ходив натовп із бородатих студентів у синіх тужурках, підстрижених студенток, нігілістів, як їх звали ще в 1860-70 роках, робітників у розцібнутих блюзах. Непопулярна війна з Японією та загальне невдоволення творили підґрунтя для великих подій і заворушень. Здавалося, що у вищих школах сама персоніфікована Революція читала виклади. Ми дивувалися, як всі оті промови й провокації, як оті численні пропагандисти залишались безкарними. Мізки і серця молоді полонили політично-економічні ідеї Маркса, Енгельса, Каутського.

Як і всі, ходив і я на мітинги. В музеях, на виставках, в залах Ермітажу — ні душі! Я опинився на бездоріжжі. Навіть мої земляки, як Мазепа, чи студентки — мої землячки з Кролевця, не приносили мені розради. Любовні пригоди з літа здавалися мені тепер надзвичайно далекими, на тисячі кілометрів від мене.

«Чи ви пам'ятаєте, — говорила Зіна, — той чудовий вечір, коли ми лежали поруч у житі? Я так хотіла, щоб ви мене поцілували! Ваші щоки були тоді як персики»...

О так, я це добре пам'ятав! Я був на палець від її тремтливих уст, але не наваживсь!

Як писав Лермонтов про князівну Щербатову, українку по роду:

Но юга родного
На ней сохранилась примета
Среди ледяного,
Среди беспощадного света.
Как ночи Украины
В мерцании звезд незакатных,
Исполнены тайны
Слова ее уст ароматных...

Україна, степи, наше небо, садки... — все це, здавалось, було аж десь за Кавказом.

На щастя, «Товариство допомоги студентам України» допомагало нам оплачувати навчання в університеті, а дещо залишалось навіть і на прожиття.

Нарешті я таки знайшов працю, ставши репетитором при одному дванадцятирічному хлопчині, який вражав мене своєю зухвалістю петербуржця. Допоміжні лекції, що їх давали студенти учням, були справжньою модою в університетських містах. Завдяки цій благодаті багато університетської молоді могло продовжувати своє навчання.

Революція летіла немов на крилах. Ми прийняли її із захопленням і, рівночасно, з острахом. На фабриках організовувалися військові гуртки, творились революційні кадри. Одного похмурного ранку ми несподівано побачили в столичній пресі: «Цієї ночі натовп братався на вулиці з поліцією, викрикуючи «Хай живе революція!» Та це була звичайна провокація влади: другого ж дня проголосили воєнне становище. На вищих школах влада почепила замок, заклавши всі до одної. Розмахуючи направо й наліво голими шаблями, козаки розганяли маніфестантів.

Весняні води революції все ж подалися назад під тиском безоглядного контрнаступу міністра Трепова.

Я послав університетські документи в Київський університет з проханням дозволити змінити факультет. Повернувся додому, в Україну, бажаючи вивчати природничі науки, і гірко розчарований, немов той невтішний рибалка із казки про Золоту Рибку.

Зима минула як у якомусь летаргічному сні, в повній фізичній і моральній депресії. Але весною неначе воскрес душею. Доля звела мене з гуртком українських революціонерів, яким керували симпатичні жид і жидівка. Ми сіяли думки про повстання, відвідуючи села, організуючи таємні збори то в лісах, то в полі. Я полюбив Раїсу; наші ночі минали в садку. Вона чарувала мене очима східньої краси, немов якоїсь туркені, — безпечністю і темпераментом семітки.

З тієї колотнечі нагло вирвало мене малярство. Разом із Сашком ми опинилися за тисячі верст від дому — аж у Криму. Як же були розчаровані мої друзі-гуртківці! Все таки мій нахил до мистецтва виявився сильнішим за всіх крелевецьких Карлів Марксів.

Відкриття Криму

Минуло вже кілька місяців відтоді, як Олександр, який терпів від ревматизму, повернувся з монастиря у Кролевець. Лікар порадив йому лікуватися в Криму, в Саках — місцевості з болотяними ваннами. Я віддавна плекав мрію про подорож до Чорного моря. Все склалось чудово! Великодушний, як і завжди, Микола наперед вислав гроші для подорожі. Ми були щасливими!

На лінії Харків-Севастополь ми вийшли із швидкого потягу, що зупинився лише на кілька хвилин. Поруч із могутнім паротягом вокзальчик здавався таким мізерним. З валізками в руках і клунками за плечима, подорожні поспішали до кінних татарських візників; щоб зменшити витрати, сідали по п'ятеро-шестеро на один візок.

Степ, рівний мов поверхня столу... Впродовж довгих годин, — треба ж проїхати яких 40 верст, — поспішали коники, збиваючи пекучу куряву. Дрімаємо. Ніхто не розмовляє. Пил тріщить на зубах, залазить за комір. Все навколо безбарвне, випалене нещадним сонцем. Аж увечорі несподівано виринув міраж: свіжа зелена оаза — це Саки.

Саки

Татари з давніх-давен знали про ці чудодійні соляні болота: влізаючи по-плечі в гаряче болото, вони лікували свої хвороби під палючим сонцем. Згодом тут, серед голого степу, виникла розкішна лікувальна станція. Побіч із примітивними, природними болотами в Саках, вирости клініки, військові шпиталі, а також каси-

но, готелі, парки, вілли. Московські лікарі й відомі хірурги діяли тут за лікувальними методами татарських ескулапів.

Ми з братом оселилися в одній глухій татарки. Три карбованці за сезон. Помешкання примітивне: глиняна долівка, два ліжка, стіл. Олександр брав болотяні ванни, я з насолодою малював у парку.

Пацієнти з чверть години парились у болоті, під розпеченими променями сонця, ховаючи голову в тінь маленької парасольки. Потім обмивалися морською водою і, попиваючи через соломинку гарячий чай, лежали непорушно з годину, загорнені у вовняні ковдри.

Майже щоранку повз мене проходжувався товстий генерал, напевно з наміром трохи схуднути. Оодного дня він зупинився біля мене і, ввічливо взявши пензля, сказав: «Ось тут треба додати ще мазок. Малюйте все листя відразу, широко, а не листочок за листочком.» То був М., відомий генерал і голова київського Товариства Малярів.

Саки розташовані недалеко від Євпаторії, яких сім кілометрів від моря. Я з приємністю купався у соляних каналах із надзвичайно теплою водою. Лежав я там горілиць проти сонця, розкинувши руки й ноги: не рухався і не тонув, неначе якийсь крокодил. А після купання обмивався звичайною водою із криниць.

Вже чере два тижні втратив сон і апетит; мов лунатик, прогулювався по полю під місяць в той час, коли все татарське село спало. Помітивши це, Олександр повів мене до свого лікаря, хірурга Алексінського. *)

*) А. П. Алексінський, московський хірург, був лікарем світової слави. Дивний збіг обставин: я зустрів його аж через 30 років у нас, у Кань, коли йому було вже 72 роки. Алексінський приїхав із Парижу з офіційним дорученням організувати клініку в Марокко. І в такому віці він був ентузіастом, повний

Не встиг я зібратись на слово, як лікар сказав: «Ви купаєтесь, юначе, у соляному каналі? Негайно ж припиніть ваші купелі». І я видужав.

Із скринькою за плечима я ходив малювати море. Йшов рівниною, повз канали із соляною водою, покриті тонким налетом соли, що нагадувала льодок: біля підніжжя соляних гір, таких подібних формою на єгипетські піраміди. Сім верст пішки, під палючим сонцем. Вражаючий, двопляновий пейзаж: під ногами руда земля, по ній чорні зигзаги; над головою — сіре небо, немов розтоплене від вогню. О, море! . . Від несподіванки я аж зупинився! — ген далеко переді мною ритмічно тремтів, бився темноблакитний пояс — море. Обличчя овіяла солонкувата прохолода. Шум моря наростав. Я підійшов ближче, захоплений вічним рухом хвиль: море полонило мене навіки своєю могутністю, фантастичністю, неповторністю, барвами. Ось вона, та безмежна сила, що ще з дитинства притягала мене до себе з глибу наших степів.

У Саках я часто усім набридав безнастанним розпитуванням: «Якого кольору мис у Криму? А яка є рослинність? . . .» Щоб більше довідатися, перечитував путівник Москвича. Вже самі грецькі й татарські назви міст — Бахчисарай, Байдари, Симеїз, Алупка, — були для мене мандрівкою!

Прийшов час і я розпрацався з генералом. Підкрутивши свого запорозького вуса, він по-дружньому поклепав

енергії — той самий Дон Жуан, що мав стільки успіхів ще в Криму! У 1950 році стався ще разючіший випадок: якась елегантна дама прийшла для зустрічі зі мною на мою виставку в галерії Андре Вейл-я: «Я мадам Алексінська, (його друга дружина). Мій муж помер. Він розповідав мені про вашого брата Олександра і ваші соляні ванни в часи молодости».

мене по плечі і сказав: «Ви підете далеко, юначе, бо все схоплюєте налету, розумієте з першого погляду».

У Симферополі ми розцілювались з Сашком: він поїхав на північ, я на південь.

Симферопіль

На півдні України у кожному, навіть найменшому містечку, збереглися сліди багатьох цивілізацій різних старих народів.

На місці сучасного Симферополю спочатку проходили скити, потім сармати. Саме тут легендарний король скитів, Скілюр, до речі, згадуваний Біблією, так і грецькими істориками, заснував у III сторіччі до Христа свою столицю Неаполіс. Цілком недавно в околицях Симферополю знайшли величезні фортифікаційні споруди: двадцятип'ятиметрової товщини стіни, розкидані на площі 20 гектарів.

Потенціал зниклих цивілізацій ніколи не гине до кінця. Слов'яни, які прийшли в ті місця після скитів та сарматів, засвоїли їхню культурну спадщину.

Тому-то цілком зрозуміло, що сучасні слов'яни — українці — зберігають потенціал дуже давніх передових цивілізацій.

Майже нічого не збереглося в моїй пам'яті про покриту курявою столицю караїмів. Єдиний приємний спогад залишився від Симферополя: великий, червоний, мов полум'я, кавун, яким я освіжився в безлюдному сквері під якимсь пам'ятником.

Вночі я нарешті поїхав потягом на Севастопіль. У сірому ранішньому мороці проминули станцію Джан-

кой. Вражала надзвичайна зміна клімату: він був тут лагідний, із солодкуватим духом морської соли і смолистими пахоцями тamarису. Близько було море.

Скільки хвилювань! Я вже не відривав погляду від вікна, із захопленням зарисовуючи пейзаж, що тремтів у рожевому тумані: виноградники, кипариси... — благословенний, новий для мене, південь!

Потяг протинав тунелі. Ми мали два паротяги: тягача попереду і так званого «шттовхача» позаду, щоб безпечніше проїжджати через численні горби й гори. Серце тремтіло в унісон із радісним гудком паротягу. Сонце заливало вагон, я бігав від вікна до вікна. Ось Альма, Акерман, Інкерман — місця історичних баталій.

Севастопіль

Несподівано потяг зупинивсь на станції. Приїхали!

Севастопіль! Тріумф світла, чистоти і ладу. Близь приморського міста! Часто зустрічаються високі, плечисті матроси. На бульварах — сліпуча ясність, акації кидають фіялкову тінь, майже чорну. Місто побудоване на високому побережжі, що підноситься іноді над водою до 100 метрів висоти. То підіймаються вгору, то спадають вулиці. Звідси і звідти видно море, одразу з трьох сторін. У затоці, між велетенськими дреднаутами і крейсерами шмигають моторові велети-човни. Увечорі в міському парку, що виходить на море, я слухав концерт велично-імпазантної оркестри імператорської фльоти. На віддалі двох кілометрів від міста, в осередку жорстоких боїв 1854 року, на пагорбі стоїть пам'ятник оборонцям — Севастопольська Панорама.

У колосальній ротонді — 60 метрів навкруги — докладно відтворено найжахливіші сцени оборони фортеці, які доповняє севастопольський пейзаж, зображений у далечінь на великому полотняному тлі.

Ялта

Наступного дня в гучній, гамірливій пристані я сів на великого блискучо-білого пароплава: до Ялти 80 кілометрів водою, в галасливому товаристві пасажирів усіх рас.

Останній гудок сирени, кілька поштовхів залізними баграми, бризи піни — і ми вже в морі. Тільки міраж залишався від білого міста.

Кожний від'їзд постійно викликав у мене почуття радості. Душа мистця всюди шукає завжди нового. На Півдні я знайшов другу батьківщину — батьківщину кольорів. Над оксамитною поверхнею чорно-синього моря, розгортаючись піднімається фреска жовто-гарячих мисів, яро-зелених долин і виноградників, а ген аж на обрії, високо під небом тяжить суворий сірий пейзаж яйл — безплідних біблійних пагорбів.

У Ялті я поселився в татарському кварталі, у горах; мав кілька карбованців, виручених із Олександром у Саках за мої малюнки, що їх розіграли в лотереї. Сонце ще не вибилося за обрійних пруг, як я вже біг, снідаючи помідорами — помідор у правиці, помідор і в лівиці — до Орлянди, тобто імператорського парку з руїнами палацу. Палац стояв у такому розкішному місці, що було б до лиця й самій античній Елладі!

Однією з моїх найкращих прогулянок була мандрівка на Ай-Петрі. Пішов навпростець густим, темним лісом,

скоротивши, таким чином, битий шлях майже на 15 кілометрів. Опинився на гірському плято, дикому й холодному. Подекуди скелі Ай-Петрі *) прямовісно спадають сторч аж до моря, понад 1 000 метрів униз. Перед моїм зачудованим зором із палаючої пожежі над морем випливало сонце. Повітря було таке прозоре, що я побачив по той бік моря, на обрії — майже казкові обриси берегів Туреччини.

Досягнення надзвичайне, але й коштувало воно дорого: мої єдині штани світилися дірками, а підметки на черевиках мусив попідв'язувати цупким сплетеним зіллям. Повертаючись назад, у Ялту, як на лихо я натрапив на натовп елегантних туристів із Москви й Петербургу. Довелося перед крамницями старовини й картин із «лунами» прикривати подерті штани скринькою із фарбами.

Та що означали ці дірки, штани, помідори! Серце аж тріпотіло від радощів: я малював. Малював безперестанку, то пристані з її рухливими фелюками-човнами, то в парках із високими кипарисовими алеями або кедрами, то на пляжі, перед веселим прибоєм могутніх хвиль, або ж під височенними соснами тихого безмовного лісу. **)

Щаслива трійця

Петро вже виріс. Він — завзятий мисливець і рибалка, але понад усе цікавиться бджолами. Удвох ми змайстрували кілька модерних вуликів типу Дадана. У садку, поруч із примітивними вуликами Федора, вони

*) Гора за 25 км від Ялти, височиною 1 600 мт.

**) Через нестачу води у кримських лісах немає птахів.

стояли на підставках-стовпчиках, немов малесенькі кокетливо-казкові хатинки.

Я не боявся бджолиного жала, але Федір оминав бджіл, як вогню. Частенько впродовж тижня він не виходив із своєї кімнати, щоб не виставляти напоказ вжаленої щоки, що розбухала, як м'яч.

Нічим не прикриваючись, я допомагав Петрові ділити рій на дві сім'ї. Петро закривав обличчя густою сіткою і, підкуривши бджоли, витягав рамки й струшував на рядно. В рухливій золотистій масі ми старанно вишукували молоду матку, щоб не допустити до відліту нового рою. Цю расу бджіл, привезену з півдня України, Петро дуже цінував.

Під кінець літа брат перевозив вулики в ліс, по-сусідству з гречками. Звідси бжолі вже не мушили пускати-ся в майже десятикілометрову мандрівку: вони на місці брали пилок. Тому-то велика пасіка (згодом було аж 46 вуликів) поверталася в Кролевець, повнісінька меду. До чаю Петрусь із гордістю підносив нам широкі блискучі щільники.

Усі в нас пестили Петруся, — адже він був наймолодший, а до того ж мав лагідну і послужливу вдачу. Це був гарний білявий хлопець, наділений добре поставленим, ніжним голосом. Він любив зачинятися в салоні й наспівувати сам собі улюблені романси під акомпані-ямент мандоліни.

Старші поодружувалися, Петрусь виріс — непомітно зникла будь-яка різниця віку. З ним і Олександром ми мешкали в одній кімнаті, творячи щасливу трійцю.

Це була весела кімната, чиста і простора, з вікном на вулицю. З правого боку стояло ліжко Олександра, з плахтою на стіні, з лівого — моє. Під вікном розлогий письмовий стіл з багатьма шуфлядами (колись

батькове бюро); напроти стола, під стіною — ліжко Петра.

Шафа з оріхового дерева доповнювала обставу нашої любимої дитячої кімнати. Скільки ми працювали тут аж до другої години ночі!

Хоровитий Сашко не міг вчитися у вищій школі, і тому доповнював свою освіту вдома. У ліжку він перечитав російських клясиків, багато наукових та історичних творів. Діставши десь енциклопедію — його «хатній університет» — Сашко часто заглядав у неї. Для кожного слова чи назви Сашко знаходив настільки вичерпні пояснення і так їх засвоював, що міг легко говорити на всякі теми.

Між цими стінами я вивчав математику з моїм товаришем молодости Руденком, сином симпатичного Івана Львовича.

Сам не знаю, як я міг так легко переносити невмовкну Сашкову скрипку (він грав у великій залі зранку до півночі), мандоліну Петра і голосні деклямування Варвари.

Ця кімната була свідком кумедних сцен і забав, свідком зустрічей, запальних дискусій над найрізноманітнішими проблемами: про Україну, Шевченка, Достоевського, про Бога, Заратустру, Карла Маркса, Ганді, Толстого...

Дружба

Ми з Петрусем від часу до часу виривалися з цього, надто гамірливого дому, щоб на лоні природи, яку ми так любили, подихувати свіжим повітрям.

Беремо в мисливську сітку за плечима кілька свіжо зварених яєць, хліба — і гайда! Пліт можна переступити, бо ж є дощечка-перелаз. Але ми його перескакуємо, і тут скоїлося лихо: яйця розбилися й розлилися на Петрові штани. «Щоразу кажу я тобі, вари яйця накруто, і щоразу вони розливаються на мене», — сердився Петрусь, старанно витираючи ззаду світлі штани пучком трави.

Ми йшли навпростець полями. Ніхто, окрім Кукли, не скаже за це й слова. Йдемо і йдемо, п'ючи чисте жовтневе повітря; попереду, радісно підплигуючи, біжить Арза. Розмовляємо про наші пляни на зиму, ділимося найсокровеннішими думками. Чиє щось у світі ніжніше за дружбу між двома братами!

Колеться стерня, важкувато йти по грудді картопляного поля. Зате на сіножатах, де немов у великих вазонах росла вже скошена свіжа шовкова травичка, ноги ніби пливли по м'якому килиму.

Перед самим Поповим Яром почулося тиркання: тррр, тррр... Арза відразу ж підняла цілу зграйку перепілок. Бах, бах!.. — у стріляні Петро не рівня Михайлові, але й він рідко коли промахнеться. Арза принесла й поклала перед нами перепілку з повним волом гречки.

Стежкою вийшли аж на край глибокого яру, де буяли давно посаджені нами осички. Петро, як майбутній агроном і знавець справи, дивувався з того, що осички надзвичайно розрослися на глині. Насаджуванням дерев укріплювали поля, зриті ярами.

Ще кілька років перед тим по всій Україні в день першого травня святкували Свято Дерев. Директор нашої школи і директора гімназії повели нас за місто. Там ми насадили багато дерев, перетворивши глиняний яр, повний всякого мотлоху, в чудовий міський парк.

Кожна кляса мала свою ділянку. У групі учениць я побачив Наташу: вона тримала в ямці молодого кленочка, а тим часом її подружка обгортала деревце землею.

Проходячи молодими алеями, священник поблагословив наші насадження; з вершка центральної гірки грала оркестра Касіцького. Нам усім роздали по мішечкові цукерок...

Настали холодні дні. Сонце на вечірньому пружі посилало останні промені. Червону високу осіку охопило яскраве полум'я. Кожний листочок на ній дрижав, немов грав з смутним шелестом.

І наші серця, обгорнені журбою, теж тремтіли перед невідомою долею.

РОЗДІЛ XII

ЧАРИ КРИМУ

Знову в Саках

Ми знову опинилися у нашої глухої татарки в Саках. Знову кримське сонце і безмежне море...

Без огляду на зростаючу відразу, я намалював щераз збірку «лун» для дачників: треба було рятувати нашу касу, завжди порожню. Олександр, обдарований приємним гучним тенором і хистом промовця, з гарним обличчям, з поетичною шевелюрою, — мав великий успіх у світських дам з Петербургу й Москви. Завдяки їм наші лотарєя і концерт пройшли з успіхом. Під кінець сезону організували концерт в казино: Сашко — тенор, я — баритон. Блискуча зала була повна по-вінця. Сосновський, елегантний поляк-органіст із католицького костелу в Петербурзі, акомпаніював нам до співу. *)

Після концерту на radoщах і з почуття вдячності ми запросили Сосновського на обід. Вибрав він не абиякий ресторан у найдорожчому готелі, замовив курку й дорогі вина, а ми — налякані провінціяли — відважилися на «пожарські» котлети. Від наших 100 карбованців збору — ста! — залишилися тільки рижки та ніжки.

*) Саме Сосновський позичив мені відому «Історію України» М. Грушевського, в якій автор виклав новий погляд на походження українського народу.

Олександр, закінчивши лікування, повернувся до Кролевця, а я почимчикував своїм шляхом — до Севастополю, зачарований красою Криму. Найбільше мене притягало море. Однак, любов до моря могла мені дорого коштувати.

Малював я візантійські руїни Херсонесу, де був охрещений св. Володимир, і поблизу велетенських гармат, що захищали місто. В цей час підійшов до мене солдат, заарештував і повів у казарму. З мого бідного напасника аж піт лився по шинелі від полудневої спеки; його рушниця безладно бовталася за плечима.

Майже до вечора я прокрутився на дерев'яному ліжку в казармі. Солдати, знайшовши путівник по Криму, обвинуватили мене в шпигунстві на користь Японії! На щастя, повз казарму проходив жандарм, який і став моїм рятівником: «Та це ж наш маляр! Коли б у нього знайшли фотоапарат, — сказав він ввічливо, — тоді була б інша справа». Скінчилося тим, що жандарм подер мій етюд, а я вискочив із казарми, немов та риба із сітки, уникнувши, чого доброго, похмурих стін фортеці.

Як і минулого року, із Севастополю я подався пароплавом до Ялти. Там пересів на катера й дістався аж до Алупки, славної морськими пляжами та купальнями. Тут, у розкішному парку з віковими кедрами, відомий завойовник Кавказу граф Воронцов (війна тривала аж 64 роки!), права рука Олександра I, — побудував свій палац Альгамбру на зразок Альгамбри у Гранаді.

Мені пощастило! Я знайшов місце давати лекції, що й дозволило студентові жити в пансіоні, як досить заможному туристові.

Скільки було тут чарів для молодого українця! Прибути сюди, за тисячу кілометрів, у країну, про яку

тільки мріяли навіть заможні росіяни; мати свою кімнатку, купити за кілька копійок золотого винограду чи перських динь і жити незалежно й вільно на власну руку, як тільки захочеться!

Пригоди

Не говорячи нікому ні слова, одного романтичного вечора я вирушив у мандрівку.

Першим етапом був Симеїз, за шість кілометрів від Алупки: там я викупався на аристократичному пляжі. Побережжя навколо Ялти високе і круте. Море примхливо порізало беріг і він набрав таких кумедних форм, що мешканці присвоїли їм такі назви як: «Кіт», «Монах», «Пастух», «Ведмідь», «Ластів'яне Гніздо».

Сонце саме ховалося за дугастий хребет «Кота», високо у рожевих хмарках дрімав Ай-Петрі. Крутими сходами я видерся одним духом на верх Діви, що випірнула з хвиль і височіла, немов піраміда. Сльози екстази найшли мені на очі: ніколи ще до того я не сприймав так глибоко чарів моря! Під фантастичними дикими стінами Діви у живому сріблі води переливалися відтінки смарагдів, малахітів, топазів.

Довго йшов і вибився на стрімкий пахучий схил, де мене огорнули, наче теплою киреєю, романтичні сутінки наступаючої ночі. У морській імлі непорушно мріяло велике місячне коло; нарешті красень-місяць одним махом піднявся вгору і засяяв над сріблястою водяною рівниною. У тривожно-настороженій тиші вітерець лагідно пестив мою чуприну, скринька з фарбами біла по плечах при кожному кроці.

Несподівано дорога завершила до моря. Місяць освітив зеленкуватим сявом стіни якоїсь таємничої вілли, що білила між чорними кипарисами. «Тут мабуть і доведеться заночувати». Брама була широко відчинена, двері та вікна — навстіж. Примарні чорні тіні лежать на землі. Від страху аж волосся стало дуба! Не оглядаючись, я вибіг із парку, неначе переслідуваний нічними духами, а рука судорожно стискала підхоплений на землі камінь для захисту.

Десь далеко в темряві замиготіло світло. Друге, третє... Може то хутір? Добрався я туди аж опівночі й довго стукав у замкнені двері. Та ось обізався жіночий голос: «Хто там?» «Я маляр, заблудився!» Молода жінка відчинила з острахом і недовір'ям: була сама, діти вже спали.

У маленькій ідальні вона примостила мене на чотирьох стільцях, покритих біленьким простирадлом. Прославши в забутті аж до ранку, я зірвався на ноги від пекучого кримського сонця. Де я? Яке це щастя — вітати новий ранок на новому місці! Яке щастя — вийти з кімнати молодим і радісним для відкриття нового світу!

Моя привітна й гарна господиня, принісши сніданок, сказала, трохи ніяково посміхаючись: «Я так боялася відчиняти двері вночі. Мені здалося, що то злодії і що вони мене заб'ють».

Перед обідом прийшов до Байдарських Воріт — відомого проходу між високим кримським плоскогір'ям і квітучими терасами побережжя. Ось де маюдрівник із півночі відкриває справжній рай, що спадає аж до самого моря!

В одному грецькому селі я закінчив етюд і зайшов у простеньку каварню. Такі села, рештки заснованих візантійськими імператорами в XIV сторіччі колоній,

часто зустрічаються в Криму. Із старими біло-бородими греками я розмовляв по-грецькому і навіть читав їм грецьку Євангелію, що викликало в слухачів надзвичайну радість. Грецька Євангелія! Дорогий наш «Блоха», який би ти був гордий за свого учня!

Дорогами Криму

Отак подорожуючи, я дійшов до великого маєтку московського багатія Ушкова. Того року філоксера знищила всі виноградники. Я відвідав його склепи, в яких сумовито спали монументальні бочки, на жаль, в той час цілковито порожні.

1906 рік був неспокійним і тривожним. У гарній віллі я мусив показувати і посвідку студента, і паспорт. Після того завідуючий дому приніс мені дозвіл на огляд картинної галерії та парку.

До іншого маєтку я прибув вполудень, якраз в обідній час. Мене ввічливо запросили до столу. Велика, прохолодна, напівосвітлена зала. На накритому довгому столі багато невідомих мені апетитних «закусок». За обідом я із запалом розповідав про свої нічні пригоди. Господарі були такі ввічливі, що мені здавалося, ніби я жив тут з десятків років.

За кавою мій сусіда, маляр, який втратив зір, із захопленням оповідав про своє перебування в Парижі. Тоді вперше, слово «Париж» зробило на мене магічне враження. З дивним виразом у порожніх очах маляр запримітив: «Коли постругати ножом малюнок, жирно і товсто написаний, можна отримати дуже гарну й оригінальну фактуру поверхні».

Молодий учень малярства ніколи не повинен забувати про цю деталю в мистецтві.

Нарешті я повернувся в Алупку. З радістю, жестикулюючи руками, мене зустріли і татарин, і товстий грек — продавець смашних чебуреків, і високий турок-пекар, який ніколи не скидав своєї червоної фески. Вони вже почали непокоїтися моєю відсутністю і повідомили поліцію про зникнення студента Грищенка. Та й було чого: того ж самого літа забився в горах молодий петербурзький студент. Знайшли тільки блакитну куртку. А я, вибравшись на один день, промандрував цілий тиждень.

Оповідання про мою одиссею вивело з апатії навіть мою ученицю — молоду караїмку із сумними очима.

Яке життя, яка воля й незалежність!

Бахчисарай

Прокинувшись вранці, відразу думка: мій Бахчисарай! Золотий водограй, фонтан сліз, «Чуфут-Кале» . . .

На все життя залишився жаль, що не довелося на власні очі побачити славного міста кримських ханів з його чарівними бранками; міста, що його відвідав Богдан Хмельницький, у якому немало гірких сліз пролили наші невольники.

Пам'ятаю, як я постояв на Байдарських Воротах під пекучим сонцем, — було саме опівдні, подивився в далечінь, де на обрії в рожевому серпанку мріли довгасті сірі скелі, а уява немов відтворювала міраж, малювала барвистий килим. Там, ген, ген на площині оазу зелених тополь, виноградників, розлогих дерев грецьких горіхів, протинають білі стрімкі мінарети й мече-

ти із блискучими ріжками півмісяця, видніються домики, хатки, балкончики, білі тераски; осторонь у парку — знаменита палата ханів із блакитними кахлями і вигнутими китайськими дашками. Там у холодку тихо дзюрчать струмочки кришталевої води і б'ють водограї. На всьому невимовний чар Півдня і Сходу, тонкота артистичної натури і смаку.

Як гарно було б освіжити голову водою тих холодних криниць, покуштувати бахчисарайського шашлику і заїсти кримською шашлою.

Скільки тут перебувало всіляких людей: поетів, мрійників, малярів, музик! Між ними і наша славетна поетка Леся Українка. Вона не гірше за Міцкевича чи Пушкіна оспівала Бахчисарай:

Мов зачарований стоїть Бахчисарай.
Шле місяць з неба промені злотисті.
Блищать мов срібні стіни в місті,
Спить ціле місто, мов заклятий край.
Скрізь мінарети й дерева сріблесті
Мов стережуть цей тихий сонний рай.
У темряві та в винограднім листі
Таємно плеще тихий водограй.

Усе передбачав, бачив і вагався... Тридцять верст пішки в їдкій куряві по кам'янистій дорозі, під неблаганним кримським сонцем. Чого доброго, хоч й підтоптаний черевик дасть дірку...

В той час, як я вимріявав у думках бахчисарайський килим, повз мене промчали галопом на буланих конях два вершники: амазонка у білому широкополому капелюсі і молодий татарин з чорними густими бровами, у барашковій плоскій шапці і чорній жилетці на ясно-червоному поясі, прогаптованій золотим галуном. То

московська або петербурзька «бариня» взяла на прогулянку в гори молодого татарина з гарним квадратним бронзовим обличчям...

Не встиг осісти пилот на дорозі, як до Байдарських Воріт підкотивсь елегантний кабріолет з парасольками, що захищали голови туристок. Траплялися такі, які — щоб не подорожувати морем — їхали кіньми 80 кілометрів із Севастополю до Ялти.

Жаль мене охопив і смуток. Гарний номер із моєї програми випав назавжди. Бахчисарай не раз мене кликав під час довгих моїх мандрівок.

Який же висновок із цього смутку? Єдиний: не відступай, юначе, ні на крок у хвилину вагання — і ти будеш нагороджений сторицею.

Прогулянка у Ялту

Восени, коли на виноградниках грона ягід набирали кольору амбри й агату, я ходив у Гурзуф і навіть аж за гору «Ведмідь».

Спочатку я поплив катером до Ялти. Мені припали до вподоби ці невеличкі пароплави, керовані греками. За кілька копійок греки везли вздовж берега, зупиняючись на кожній пристані.

Все нас тут чарувало: переповнені голими тілами пляжі, покручені стежки митників, багатющі міста, палац царської родини, а понад усе — вода... Зачудовані, ми пливли по ній, темносиній, важкій і глибокій.

Моєю сусідкою в подорожі була гарненька студентка. Не знаючи, як зав'язати розмову, я запитав: «Що ви гадаєте, скільки вузлів на годину робить наша «Алу-

шта»? Питання наївне й простакувате, але завдяки йому ми розмовляли всю дорогу з юначим запалом.

У Ялті я провів свою таємничу незнайому аж до її дому. Вона зникла в затінку високих сходів. На мій превеликий жаль, зникла назавжди!.. Такі хвилинні зустрічі іноді на все життя западають у душу.

За горою «Ведмідь»

Довгий шлях лишився поза мною. Далеко за горою «Ведмідь» мене застукала ніч. Темрява — хоч око виколи. Посуваюся бадьорим юначим кроком вперед, поміж густих рядів винограду, від часу до часу зриваючи в пітьмі важкі грона й освіжуючи пересохле горло медовими ягодами. Раптом — аж виноград покотився з рук від несподіванки: просто переді мною виріс сторож та ще і з націленою рушницею! Безперечно, він був переконаний, що я забрався у виноградник для великої крадіжки! — а в таких випадках стріляти дозволялося законом.

— Я маляр... Я збився з дороги... — витиснув із себе занадто солодким голосом. — Скажіть, будь ласка, як потрапити до маєтку Баркова?

Сторож пояснив, і я в глибокій пітьмі подався далі.

Нарешті стежка довела мене до темного обгородженого парку. Тут усе було неначе в казці: велетенська брама відчинена навстіж, фантастичний палац сяяв яскравими чотирикутниками вікон. Ні звуку, ні голосу.

Схвильований, я постояв з хвилинку перед дверима, напружено вслухаючися в ту зачаровану тишу і... помандрував далі — спати під чистими зорями.

Микола — «Барин»

Микола приїхав до мене під час цієї, другої пам'ятної подорожі по Криму. Я саме мешкав у довгому простуватому павільйоні, в якому влітку проживали молоді петербурзькі вчительки. У спокусливому жіночому товаристві я був єдиний мужчина... Заходив до нас ще господар-кухар, смішний добродушний циклоп. Він приносив квартирантам свої південні страви, які ми й споживали на широкій терасі, куди виходили двері всіх наших кімнат.

Вілля кухаря-циклопа стояла на високому узгір'ї. Внизу простягався парк Воронцова — прегарна панорама з багатючими ньюансами кримської зелені.

Сонячного дня ми найняли з братом елегантну татарську кабриолетку-«вікторію», із прикріпленою зверху парасолькою. Взявши із собою одну із чарівних учительок, до якої жартівливо залицявся Микола, ми проїхали 16 верст «райською» дорогою, що веде з Алупки до Ялти, насолоджуючися сонцем і красою берега.

Тепер Микола був справжнім «барином». Брат прибув сюди відпочивати завдяки гарно оплачуваній службі залізничника в Таганрозі. В модному тоді татарському ресторані замовили форель з цитриною та інші дорогі страви: особливо до смаку припав нам шаплик — східня страва, зготована із дрібних шматочків баранини, добре засмажених і нанизаних на довгу спичку; заїдали шаплик свіжим лопухом цибульки.

Ми досхочу наслухались чудової музики в парку касина і цього разу повернулися додому аж о другій годині ранку. Микола був щасливий. Всю дорогу він

співав закоханим голосом наших прекрасних українських пісень. Високі тримольо-кінцівки аж дзвеніли в тиші теплої південної ночі.

Таганрог

З Ялти Микола відплив пароплавом. Надійшла осінь. Настала й моя черга мандрувати тим же маршрутом: прибережним торговельним пароплавчиком я поплив через Теодозію й Керч до Таганрогу. Плив майже три тижні.

У Теодосії побував у музеї-робітні знаменитого Айвазовського. В ранній юності я захоплювався його романтичними морськими картинами — репродукціями в «Ніві»; тепер же мене розчарувала і штучна патетика тих картин, і фальшиво-солодкуваті нюанси красок. Однак, ім'я Айвазовського стало загальновідомим, а його картини з мариністичною тематикою прикрашають навіть палац турецького султана.

Місто Керч розташоване на самому побережжі Озівського моря, страшного своїми бурями навіть для вправних моряків. У місцевому музеї багато доісторичних та античних пам'яток, знайдених у могилах, що зберегли аж до наших часів залишки багатьох цивілізацій. Ще в 19 сторіччі у Керчі стояли рештки високого пам'ятника, збудованого на славу Мітрідата Великого.

У Таганрозі, куди я прибув до Миколи, — мене чекав приймний сюрприз: у нього саме гостювали двоє моїх братів-друзів — Петро і Сашко.

Наш веселий квартет — один із мандоліною, другий із скрипкою — Микола бас, а я тенор радісно провадив час у прегарному помешканні з трьох великих кімнат.

Їжу приносили з ресторану. Щойно слуга виходив, як Микола вже підіймав покришку й, іронічно посміхаючись, жартував: «Братця, от так січене м'ясиво, а ви хотіли на сьогодні смажену курку, курку за люльку купила», вигукував наш веселий брат. Всі вибухали нестримним сміхом.

Між нами панувала повна товариська згода. Лише один випадок стався: Олександр знайшов мого інтимного листа до доньки Миколиного службовця і прочитав уголос, під акомпаніамент голосних вибухів жорстокого сміху. Яку ж дурницю утнув я, написавши любовного листа на зворотній обкладинці книжки!

Таганрог — це довге приморське місто та й тільки. Нічого в ньому особливого нема, хіба що одна легенда варта згадки. Тут, як оповідають, помер противник Наполеона — Олександр І. Із великою урочистістю відвезли тіло імператора в Петербург, де й поховали в Петропавлівській фортеці. Але за легендою виходить, що Олександр ще раніше зрікся престолу, подався в Сибір, став там ченцем і помер богоугодником. Там же його, мовляв, потайки й поховано.

Кілька років тому большевики відкрили царські труни, щоб забрати дорогоцінності. Тоді-то й виявилось, що — на загальне здивування — труна Олександра І була порожньою.

Таганрог будив у нас інші, родинні спогади: місто нагадувало нам про дорогого любого діда. Це ж тут він відвідував грецьку церкву і вперше почув, як співали «Киріє елейсон»... Тут він колись бачив, як на берег витягли сорокопудову білугу-велета... Звідси ж незабутній дідусь привозив у свою далеку Ічню сіль, що її не було в Україні, та знаменитий кав'яр.

Київська мистецька студія

Завдяки пристрасті до малярства та блуканні по кримських горах я забарився з приїздом до Києва на цілий місяць. Прибувши туди, я поселився з Білодідом, моїм вірним побратимом ще з бурси. Він задалегіть записав мене в університеті на природничий факультет. Таким чином я міг вчитися і продовжувати своє малярство.

Одного дня малював я копію в музеї з якогось вітрячка в золотому житі. «Чи не хотіли б ви працювати в нашій студії?» — несподівано звернувся до мене студент-незнайомиць із русявою борідкою. «Щосуботи Сергій Святославський дає нам поради й робить поправки. У нас є й жива модель».

Студент, що назвав себе Володимиром Денісовим, згодом став одним із моїх найближчих друзів.

Всю ніч мені не спалось. «Гола модель! Гола жінка?»... Та в студії я так захопився малюванням, що тільки увечері, вже в ліжку, згадав про чари голої жінки.

У студії знову мила несподіванка: зустрів я там маляра Матвеева. Рік тому ми разом їхали з Петербургу, в товаристві його дружини-лікарки, блідої блондинки в золотих окулярах, та одного студента з петербурзької Академії Художеств. *)

За кілька днів Святославський запрохав мене до своєї робітні, десь унизу на Подолі. Святославський — з борідкою ченця, рухливий, ентузіяст, член відомої п'ятірки в Москві і смертельний ворог Айвазовського, — був

*) Смерть іноді косить людей немилосердно-жорстоко. Через кілька років після тієї зустрічі відвідав я, проїжджаючи Києвом, будинок Матвеевих. Під час розмови з батьком запитав весело: «Де ж це ваш Павло Павлович?» — «Пішов до своєї дружини». — «Куди саме?» — «Та тут, недалеко, на кладовище — там вони обоє поховані»... — прозвучала сумна відповідь.

першим справжнім малярем на моєму шляху молодого мистця.

Похваливши мої кримські етюди за сонце та свіжість мазку, він сказав, якою саме має бути справжня палітра і порадив викинути із моєї скриньки близько половини підозрілих фарб. Я старався передати кожний відтінок незмішаною фарбою. Це було напевно проявом інстинктивної любови до Делякруа, палітра якого мала 54 фарби. І справді, малюючи навіть скелі з тінями й сонячними плямами, їх дзеркальні відображення у воді, я постійно клав фарби роздільними мазками, — ніколи раніше не бачивши дивізіоністичної манери французьких імпресіоністів.

Матвеев, як прихильник сірих, болотяних кольорів, — була тоді в Москві така мода на декадентський символізм, — насміхався з моїх малюнків, називаючи їх «кримською яешнею». Зате Денісов захищав мій вроджений потяг до яскравих барв, до сонця, до сходу. І саме тому ми з ентузіазмом вирішили поїхати наступного літа удвох на південь — здобувати сонце.

Соня Левицька

Ще у Святославського я познайомився з однією худенькою жінкою маляркою, яка саме прибула з Парижу. Ми відразу ж заприятелювали.

Моя приятелька, що була також піаністкою, запрохала мене на чай. Слухаючи в її чудесному виконанні прелюдію Шопена, я мріяв і думав про Париж; його далекий величний образ набирав у моїй уяві що далі то реальніших рис. Приятелька показала мені свої етюди із Франції та рисунки свого друга Жана Маршана. Літ-

ня пані із старосвітською ввічливістю повела нас у їдальню, де вже подали чай. З кутка, із-за столика, обкладеного підручниками та зошитами, суворо дивилася на нас висока чудна дівчина. Молода жінка була гарною, жвавою і привітною — справжня українка. Це була Соня Левицька.

Золота пора, золота осінь 1906 року.

Театр

Вся Україна захоплюється театром. Українцеві при-таманні жвава вдача, нахил до гумору та завжди і всюди — сміх. Українець розповідає з гумором, імпровізує веселі сцени, кепкує з росіян-москалів, копіює жидів та циган, наслідуючи їх акцент і говірку.

Вдень великого ярмарку, коли нікого не залишалось в хаті, ми з Петром не раз «грали кумедію».

Для цього з-під ліжка витягалися дідусеві чоботища, а ноги ми обгортали, замість шкарпеток, онучами, навмисне залишаючи кінці поверх халяв. Так взувалися деякі селяни, і вже сам такий вигляд викликав сміх.

Я вдягав високу Федусеву шапку, а на плечі дідусеву чумарку — і цього вистачало, щоб уподібнитися до бачених на базарі типів: Петрусь був селюком, а я циганом. Брат виводив із другої кімнати уявну кобилу і торг, завжди на східню манеру, починався.

Ми то широко розставляли руки, то з десятків разів били долоні об долоні, пропонуючи ціну за кобилу. Все це робилося дуже серйозно. Нарешті я таки «купував кобилу» і тоді ми, підплигуючи мало не до стелі, аж заливалися від сміху.

Циган було особливо легко наслідувати, адже вони зачіпали нас майже щодня. Під покришкою ворожби про майбутню долю, циганки крали курей, а цигани — коней.

Частенько ми вдавали історію з циганом, як той розповідав циганчатам про свій намір купити гарного рисака. Один із його хлопчаків радісно закричав: «Гой! Я сяду верхи й буду його лупцювати ногами!» «Дурню! — розсердився циган. — Та ти ж його так заб'єш!» І хоча рисак був ще тільки в думці, — циган уже відлупцював свого хлопця.

Та цим наша уява не вичерпувалася. Ось друга сценка: двоє дядьків прогулюються на високому березі Дніпра.

— А погляньте-но, куме . . . Там неначе хтось потопає!

— І справді. Здається таки хтось потопає.

— Його ж, нещасного, можна б урятувати.

— Ваша правда, куме, його можна б урятувати . . .

І знову ми вибухали веселим сміхом.

Хатній театр

На Різдво ми організовували справжню виставку. Сцену обладнували в нашій кімнаті, а глядачі сиділи в матусиній, відгороджені заслоною. На постяганих із усього дому стільцях і кріслах, поставлених рядами, сиділи мама, бабуся, дідусь, випадкові гості та челядь.

З надзвичайною фантазією ми імпровізували сценки та уривки з творів Гоголя, а навіть драматизували . . . малюнки з журналу «Ніва». Із захопленням театралів ми — тобто Петрусь, Григор, Варвара і я — рилися

в шафах мами й бабусі, витягали то сорочку, то якусь накидку . . .

У шафі все падає . . . Хто мчить у кухню, хто в столу, хто в комору — ціла гора найрізноманітніших речей! Кожний перевдягається. «Скоріше, скоріше» . . . — шепотіли ми один одному. Нарешті Олександр відчиняє заслону. Тиша. Радісно зяєніли обличчя глядачів.

На сцені виступає ціла процесія. У мене на голові бабусина фіялкового кольору наколка, поверх довгої чорної спідниці — мамина сорочка. Я зображав католицького ксьондза (нам, православним дітям, це здавалося смішним). Рогач, накритий жовтим рушником, служив за корогу. Петрусь, перевдягнений під стару бабу, тупцює за мною. Варвара обкаджує мене з «кадильниці» гарбуза. Хором ми щосили затягаємо: «Домі- нус вобіскум!»

Закривається заслона. Гарячі оплески долітають до нас. Чути, як «гості» обмінюються враженнями, а потім стукають об підлогу ногами, вимагаючи нових картин.

Мить — і ми вже імпровізуємо навкулачний бій Тараса Бульби із синами.

У старих дідусєвих штанях, із подушкою за пазухою — я зображую Тараса Бульбу. Щіточка з кінської гриви, прикріплена на голові, достоєнно нагадує запо- різький «оселедець». Від часу до часу глядачі вибухають голосним сміхом. Петро і Григор перевдягнені під синів Бульби — бурсаків: у чорних спідницях, підпері- заних поясками. Ось вони засукують рукави, готують- ся до бою. В глибу сцени Варвара, їхня стара мати, — окликами й жєстами виявляє свій жах . . .

Знову заслона. І знову оплески, схвальні вигуки, по- цілунки.

На міській сцені

Щира любов до театру вивела згодом нас, разом із іншими театралами на підмостки справжньої, міської сцени. Ще задовго до Різдва наша молода трупа готувала виставу, іноді навіть переписуючися в цій справі з іншими любителями театру. Так у міському парку ми поставили справжній спектакль — «Наталку Полтавку» Івана Котляревського, надзвичайно люблену у всій Україні. Гумор цієї п'єси, простота, правдивість характерів персонажів і чарівна народня мова впродовж сторіччя захоплювали і акторів-професіоналів, і аматорів театру, та захоплюють і нині.

Коштів було мало. Однак ми таки придбали перуки й костюми, декорації зробили сами. Можна сказати, не передаючи куті меду, що в цьому спектаклі брала участь вся наша родина, від Петруся до матусі. З особливою гордістю і радістю бабуся, мама й дідусь дивилися одного дня на справжні афіші, розклеєні в Королівці, на яких пишалися наші імена:

Наталка Полтавка Варвара Грищенко
Возний (старий любовник) . . Олекса Грищенко
Петро (молодий парубок) . . . Микола Грищенко
Режисер Іван Грищенко

Прибуток з вистави призначений на потреби міста.

З яким хистом наша сестра перевтілилася в українську героїню! Для цього їй вистачило тільки вдягнути наш національний костюм: спідницю із плахти, білу вишиту сорочку та корсетку з чорного оксамиту, обшиту скраю червоною стрічкою і стягнутою у стані. Голову прикрашував вінок із польових квіток; на спині спадала традиційна українська коса, переплетена різ-

нокольоровими стрічками. Варварці не було потреби вдаватися до штучної косметики: рожево-рум'яні щічки її аж пашіли молодістю, карі очі іскрились; стан гнучкий, молоді груди опуклі, коса до пояса. Несподівані переходи від смутку до бурхливої радості, виразна й лірична дикція, — всі прикмети вказували на те, що Варвара — це чудовий матеріал для справжньої драматичної акторки.

Найцирішим «поклонником» нашої сестри був Микола Зеров, син шкільного інспектора, тоді ще молодий студент, який став другом Варвари. Мешкаючи майже по-сусідству, він щовечора заходив до нас на відвідини. Людина веселої вдачі, Зеров розповідав нам смішні історії, реготав, кумедно перекирвляючи губи. Ходив він завжди із нерозлучною паличкою і в білому кашкеті із синім обводом. Який був сам, таку мав і ходу: веселу, з підскоком, завжди вперед, вперед. Варвара мінилася на обличчі від радості, коли Зеров приносив їй під пахвою українські п'єси. *)

Була у Варвари лише одна вада: мала чудовий голос, але не дуже добрий слух. Під час безконечних репетицій Олександр із янгольською терпеливістю вчив її співати пісню Наталки, якою розпочинається п'єса. Разів із сто на піяніно або скрипці він повторював мелодію.

*) Аж через багато-багато років я із здивуванням довідався, вже на чужині, за тисячі кілометрів від нашого Кролевця, що Микола Зеров став одним із перших авторитетів в українській літературі, як поет, літературознавець та блискучий перекладач Вергілієвої «Енеїди». Дорогою ціною заплатив він за свою любов і надхненну працю для України: більшовики замутили його за діяльність, що не годилася з режимом. Завдяки Миколі Зерову і його життєвому подвигу знову — хоч і трагічно — побільшився великий список видатних українців із Чернігівщини.

Нарешті настав довгоочікуваний день. Ми всі були немов у гарячці.

Схвильовані й зацікавлені, ми підглядали в театрі крізь дріточку в заслони: заля була заповнена по-вінця. На перших кріслах сиділа кролевецька аристократія. Ось наш старий глухий прокурор Байдаковський із золотими окулярами на великому носі; поруч нього — гарна, тілиста пані-матка з нашої парафії, кульгавий директор школи з незмінною палицею в руці; збоку з поважним виглядом сидить поліційний справник у блискучому парадньому мундирі. В глибу залі бачимо нашу тітку з донькою Наташею. Мама сидить при касі, продає квитки. На густо «заселеній» гальорці повно наших товаришів по хлоп'ячих розвагах.

До початку вистави залишилося кілька хвилин. Ми на краю нервового напруження. Варвара кидає ще кілька кокетливих поглядів у дзеркало . . . і три глухі удари об підмостки сповіщають про початок спектаклю. Безшумно піднялась заслونا.

На сцені легко скрипнули двері. З'явилася Наталка. Театр завмер від захоплення. Святково напوماджений Касіцький глянув з оркестри скоса на Варвару і почав акомпаніювати на скрипці.

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться . . .

У надзвичайній тиші спочатку трохи непевно зазвучав голос Наталки. При другому куплеті голос . . . розминувся із скрипкою. Вродлива пані-матка щось зашепотіла на вухо глухому прокуророві . . . Той, нічого не чуючи, приклав до вуха долоню, а потім закричав на всю залю: «Так! Вона прекрасна!» А тим часом у суфлерській будці Сашко стріляв очима, безнадійно намагаючися скерувати сестри голос на справжню дорогу.

Трачу літа молодії,
А кінця не бачу . . .

На щастя сталося майже чудо: Варвара перестала хвилюватись, голос зміцнів:

Де ти, Петре,
Де ти, милий,
Де ти? — озовися! . .

Третій куплет, виконаний бездоганно, з глибоким почуттям, викликав у залі гарячі оплески.

Схвильована Варвара ступила червоними чобітками, наблизилася до рампи, перебираючи пальцями різнокольорові стрічки, що спливали з її плеча.

В цю хвилину Возний, підстаркуватий поклонник Наталки, що проходжувався вглибу сцени почав розмову і заспівав:

Від юних літ не знав я любови,
Не відчував вожденія крови . . .

Заля аж дрижала від сміху, такий він був смішний, той Возний із його овечим голосом та бігаючими по череві пальцями. Він був у великих дідових черевиках і смішно завертав ногами, витіювато признаючись Наталці в любові напівслов'янською, напівукраїнською мовою.

На признання Возного Наталка відповіла з тонкістю добре вихованої селянської дівчини. Почувши пахощі піднесеного «гарбуза», Возний витяг із задньої кишені довгого жакету поплямлену червону хустинку і церемонійним рухом обтер собі носа.

«Браво, браво, Олексю!» — закричали мої товариші з гальорки.

В антракті на сцену з шумом влетів Федір: «Браво! Надзвичайний успіх! Похвали у всій залі!»

Доки ми пили квас і нашвидку перекушували піржками, Федусь від припливу радості пустився вибивати гопака. Розчервонілий, спритний і пружний, він стрибав з ноги на ногу, присідав, підіймався, викидав ноги вперед, одним махом ставав на весь зріст, плескав долонями об груди і скінчив тим, що, виставивши вперед руку, закрутився на одній нозі, як справжнісінька дзига.

Вистава закінчилась, а зала ще довго тріщала від оплесків. Нас викликали. Кілька разів відкривалася заслона . . .

Наступного дня, повернувшись із базару, розчервоніла від хвилювання матуся принесла нам новини. Все місто тільки й говорило, що про виставу. Наша родина щиро раділа, а наші серця наливалися гордістю за такий успіх.

Е П І Л О Г

О, мій дорогий Петре, вірний друже моїх блакитних днів! Як я хотів би міцно-міцно обняти тебе, дивитись на тебе, розповісти про всі мої страждання і всі радощі, про всі пригоди мого життя, про всі мандрівки по Європі впродовж тридцяти років!

Там, у Харкові, на трагічному вокзалі, в грізний день листопаду 1919 року, — там ми обнялися востаннє, роз'їжджаючися у Божий світ: ти на Кавказ, до дружини й доньки, я — на чужину, у невідоме.

Довго і так близько був я з тобою, дорогий Петре. Ще й нині бачу твою біляву голову, твої веселі

очі, твою легку і пружну ходу. І чую твій співучий голос.

А де ви, всі мої брати, і ти, Варочко, і ви, дорога матусю? Що сталося з вами? В останньому листі, одержаному 1937 року в Стокгольмі, ви писали: «Моя свічечка догаряє до кінця».

Який би я був щасливий, коли б зміг якимсь чудом бодай на один день опинитися між вами, пробігти по нашому домі, кинути оком на мою майстерню, до оп'яніння вдихувати пахоці наших квітучих дерев, обняти насажені мною дерева, пробігтися босоніж по наших лугах, покуштувати меду з пасіки, занурити тіло у свіжу м'яку воду нашої річки, приготувати для вас, матусю, родинний самовар і принести вам варення на нашу щасливу незабутню веранду; поїхати з вами на прогулянку в Кочубеївський ліс, зупинитися на цвинтарі й перехриститися над болючими могилками татуся, Надіньки, Олександра і подумати про тебе, Миколо, що спиш самотньо у Севастополі.

Від часу мого від'їзду — скільки бур, скільки страшних подій довелося вам пережити! Чи ж можу надіятися, що ряд наших могил не продовжився.

З якою радістю я бажав би ще хоч один-єдиний раз пережити те славне Різдво, після празника святого Миколая, коли ми всі дванадцяттеро ішли плече-в-плече по хрусткому снігу! Тоді всі ми з'їздилися, юні, бадьорі, в студентських формах, а ти, мій Петре, в новій формі студента агрономії.

Яка втішена і горда ти була б, мамо, з нашого успіху, — твого успіху. Це тобі ми завдячуємо здоров'я, освіту, моральне виховання, тобі, що вела нас енергійно серед стількох труднощів з такою любов'ю.

К І Н Е Ц Ь

**ОБРАЗИ ОЛЕКСИ ГРИЦЕНКА
У МУЗЕЯХ І В НАЙБІЛЬШИХ ЗБІРКАХ**

Музей Же де Пом, Париж
Фундація Бернеса (17 малюнків), Філадельфія
Томас Вітемор (67 акварелів), Бостон
Ж. Ж. Керріган (44 акварелі), Нью-Йорк
Королівський музей Копенгаген
Музей модерного мистецтва, Гаага, Бельгія
Національний музей у Львові
Збірка мадам Амос, Париж
Музей у Балтіморі
Музей у Страсбурзі
Збірка Володимира Семчишина (100 образів, 81 етюд), Осло
Збірка Євгена Довганя (27 образів і килим «Кань»), Монте-реаль

Збірка Євгена Сумика (14 образів і проєкт килиму «Кань»), Нью-Йорк
Музей у Монреалі
Королівський музей у Брюсселі
Музей у Монако
Музей модерного мистецтва у Греноблі
у Мадриді
Петі Пале, Париж
Музей модерного мистецтва у Мадриді
Третьяковська галерія у Москві
Музей модерного мистецтва у Парижі (образи і килим «Кань»)
Музей де ль'Евеше у Ліможі
Музей у Ментоні
Музей у Кань

КНИЖКИ ОЛЕКСИ ГРИЩЕНКА

1. Зв'язки російського малярства із Візантією та Заходом (23 планші).
2. Відповідь Тухендхольду, Глаголю і Луначарському.
3. Криза в мистецтві і сучасне малярство (1 планша).
4. Як у нас навчають малярства в наших школах.
5. «Русская икона как искусство живописи» (110 планші).
6. Два роки в Царгороді (французькою мовою), 40 кольорових акварелів.
7. Україна моїх блакитних днів (французькою мовою).
8. Україна моїх блакитних днів (українською мовою).
9. Україна моїх блакитних днів (французькою мовою, люксове видання, з ілюстраціями автора, готується до друку).

БІБЛІОГРАФІЯ

Клод Фарер, передмова у каталозі «Царгород» у гал. Поволоцького, Париж, лютий 1922. — А. Левінсон «Олекса Грищенко», Амур де ль'Ар. Париж, березень 1922. — Вальдемар Жорж, «Партизан», Париж, липень 1924. — Поль Гійом, «Мистці, про яких говорять», квітень 1924. — Рене Жан, «О. Грищенко»: Романтичний мистець і археологія «Комедія». Париж, 8 квітня 1927. — Рене Жан, «Романтичне життя одного мистця у Царгороді», «Комедія», Париж, 9 червня 1927. — Р. Есколіе, «Царгород», «Ля депеш де Тулоз», 27 листопада 1930. — Поль Фіеренс, О. Грищенко в Царгороді», «Комедія», 3 лютого 1931. — Ш. Женю, «Тюрбани й кашкети», «Лепеті Марсей», 23 грудня 1931. — М. Флоризон, «Ль'Ар е л'Артист». Париж, липень 1933. — М. Рудницький, «Діло», Львів, 1931. — П. Ковжун, «Мистецтво», Львів, 1933. — П. Ковжун, «Олекса Грищенко», монографія, 30 планш. Львів, 1934. — «Комедія», «Виставка великого кольориста», 26 травня 1933. — «Ля Вос», «Виставка О.

Грищенко у Сіркуло де Вельяс Артес». Мадрид, 8 травня 1934. — Е. М. Агілера, «Олії і акварелі О. Грищенко», «Ель Соціаліста», Мадрид, 13 травня 1934. — Зенон, «Виставка Саля Парес, Діаріо де Барселльона, 20 січня 1935. — Др. Піераль, «О. Грищенко», Ль'Ар Віван, січень 1934. — І. Свенціцький, «О. Грищенко як мистець моря», «Новий час», Львів, 17 травня 1933. Ш. Женю, «Еспанія О. Грищенко», «Петі Марсей», 1 травня 1936. — «Бонієрс», «Інтерв'ю мед Гритченко», Стокгольм, 11 листопада 1937. — «Готеборг Постен», «Одисея одного мистця», 16 листопада 1937. — Ст. Луцик, «Виставка О. Грищенко у Львові», «Напередодні», 15 січня 1938. — І. Ісаншу, «Великий український мистець», («Виставка у фольклорі»), «Ле Кур'єр де Сентр», Лімож, 13 січня 1943. — Рене Жан, «О. Грищенко, Виставка у Парвіє», Париж, травень 1945. — Рене Жан, «Ар», Париж, 27 березня 1947. — А. Абт. «О. Грищенко», «Петі Марокен», 28 жовтня 1947 р. Касабланка. Роже Кіль, «Ле дерньєр нувель», Страсбург, травень 1952, 1953, червень 1955. — Ас, «Ле нувель Альзас'єн», травень 1952, червень 1953, червень 1955. А. Б., «Конесанс де Ар», Париж, травень 1955. — Рене Барот, «Плізір де Франс», серпень 1955. — «Українська літературна газета», «Олекса Грищенко», січень 1957. Джон Девольої «Конесанс де Ар», листопад 1957. Раймон Коніа «Грищенко йде своїм шляхом», «Фігаро», 27. XI. 1957. «Виставка О. Грищенко в Парижі», М. Калитовська «Українське слово», 5. 2. 58. «Грищенко і його „Блакитні дні”», Р. К. «Дернієр Нувель д'Альзас» 5. 1. 58, Страсбург.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВИСТАВКИ

Москва, 1919. Атени, 1921. Париж, галерія Поволоцького, 1922. Атени, 1923. Париж, гал. Домінік, 1923. В гал. Персіє, 1924, 1925; Гал. Бінг, 1926; гал. Катя Гранов, 1926; гал. Ван Леєр, 1927; гал. Дрюс, 1929, 1930, 1933. Мадрид, 1934. Барселльона, зала Парес, 1935. Гал. Дрюс, 1936. Стокгольм, 1937. Готеборг, 1937. Львів, 1937. Лімож, 1943, і 1944. Труа, 1944. Париж, гал. Парвіє, 1945; Галері де ль'Елізе, 1947. Касабланка, Галері дю лівр, 1947. Фец, 1947. Париж, гал. Андре Вейль, 1950. Страсбург, гал. Актюаріус, 1952, 1953, 1955. Париж, гал. Бернгейм Жен, 1957.

З М І С Т

Про автора	5
Як і чому	9
Передмова, Україна моїх блакитних днів	
Розділ I МІЙ ДІД	12
Горілчаний гнів — Уперше залізницею у Гчню — Чумак — Вигівка діда — Прика- зки — Мої подвиги — Дядько Дмитро.	
Розділ II КРОЛЕВЕЦЬ	27
Моє рідне місто — Шлях — Наш дім — Грубка — Мороз — Смерть батька — Не- щастя за нещастям.	
Розділ III ЗИМА	44
Школа — Полікарп — Зимові розваги — Хліб — Дід і бабуня — Лазня — Сашкова шуба — Іменини бабусі — Різдво — Криж — Мушкарат — Великий мороз — Бах- мут і Федусь.	
Розділ IV ЗЕЛЕНА ПОВІНЬ	65
Мясниці — Весна — Крига скресла — Свята неділя — Великдень — Поминки — Зарізаний.	
Розділ V КВІТНЕ ЗЕМЛЯ	76
Зелені свята — Чудесні лови — Михай- лові пристрасті — Ліс — Дзигарі — Івась — Березова каша — Гудзики — Молоді вовки — Коваль Безпалий — Бабусина комора — Федусь.	

Розділ VI	БЛАГОСЛОВЕННЕ ЛІТО	99
	Стодола — Степ — Злоді — Дідусь і ми — Я хочу забити діда — Наші гри і спорт — Війна — Гроза — Горшок — Попів Яр — Баба няня — Купання на Оверко- ві — Самовар — Весілля.	
Розділ VII	ВІДКРИТТЯ СВІТУ	121
	Богомольці — Манастир — Перше кохан- ня — Штани на виріст — Миський парк — Ярмарок — Осінь — Пожежа — Ніч- ний сторож або стукалка — Моя хворо- ба — Пристрасть до малювання.	
Розділ VIII	БАТУРИН І ТІТКА МАРФУША . . .	153
	Хутір — Коза-дереза — Мартиновський — «Чорна Рада».	
Розділ IX	БІЛА ШЕЛЬМА СТАНОВИТЬСЯ ДОРΟΣЛИМ	164
	Млин у Бистрику — Бурсаки — Семіна- рія — Ісаак Мазепа — Божок — Перша любов — Вечорниці — У манастир піш- ки — Перша далека подорож — Коза- ки-запорожці — Київ — Іван Нечуй-Ле- вицький — Гриць.	
Розділ X	ПРИЇЗД МИКОЛИ І ЙОГО ВІДПУСТКА	198
	Подарунки — Полювання — Пікнік — Дід Максим.	
Розділ XI	СТУДЕНТ	210
	Іспит у Полтаві — Петербург — Відкри- тя Криму — Саки — Симферопіль — Севастопіль — Ялта — Щаслива трійця — Дружба.	
Розділ XII	ЧАРИ КРИМУ	227
	Знову в Саках — Пригоди — Дорогами Криму — Бахчисарай — Прогулянка у Ялту — За горою «Ведмідь» — Микола-	

«Барин» — Таганрог — Київська мистецька студія — Соня Левицька — Театер — Хатний театр — На міській сцені.

Епілог	248
Образи Олекси Гриценка у музеях і в найбільших збірках	250
Книжки Олекси Гриценка — Бібліографія	251
Індивідуальні виставки	252
Зміст	253

Авторські права застережені

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS» G. m. b. H.
München, Heß-Straße 50-52